

53077

T. C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

17 ARALIK 1925 TARİHLİ TARAFSIZLIK VE SALDIRMAZLIK
ANDLAŞMASI ÇERCEVESİNDE
-TÜRK-SOVYET RUSYA MÜNASEBETLERİ-
(YÜKSEKLİSANS TEZİ)

Danışman : Yrd. Doç. Dr. Mesut AYDIN

Hazırlayan : Dursun ÖZGÜLER
(ST 9330)

Malatya 1996

**17 ARALIK 1925 TARİHLİ TARAFSIZLIK VE SALDIRMAZLIK
ANDLAŞMASI ÇERCEVESİNDE**

-TÜRK-SOVYET RUSYA MÜNASEBETLERİ-

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	III
KISALTMALAR.....	VII
ÖNSÖZ.....	VIII
KAYNAK TENKİDİ.....	IX
GİRİŞ.....	XI

I. BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA HARBİ YILLARINDA TÜRK-RUS MÜNASEBETLERİ

A- I. DÜNYA HARBİ'NDE TÜRK-RUS MUHAREBESİ.....	1
B- BOLŞEVİK İHTİLÂLİ VE TÜRK-RUS MÜNASEBETLERİ.....	4
C- BREST-LİTOVSK BARIŞ ANDLAŞMASI.....	9

II. BÖLÜM

TBMM HÜKÜMETİNİN KAFKASYA SİYASETİ VE SOVYET RUSYA

A- TÜRKİYE HÜKÜMETİ VE AZERBEYCAN.....	24
B- TBMM HÜKÜMETİ VE ERMENİSTAN.....	27
C- TBMM HÜKÜMETİ VE GÜRCİSTAN.....	35
D- MOSKOVA ANDLAŞMASI VE TÜRK-SOVYET MÜNASEBETLERİNİN KURULMASI.....	41
E- KARS ANDLAŞMASI.....	56

III. BÖLÜM

AVRUPA'DA MEYDANA GELEN SİYASİ GELİŞMELER

VE

TÜRK-SOVYET YAKINLAŞMASI

(1921-1925)

A- YENİ DÜNYA DÜZENİ VE GELİŞEN SİYASİ HADİSELER KARŞISINDA TÜRKİYE'NİN RUSYA'YI DENGE UNSURU OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

1- Lozan Barış Andlaşması ve Sovyet Rusya'nın Tutumu.....	65
2- Türkiye'nin Batılı Devletlerle Olan Meselelerinin Sürecinde Kalmaması ve Türk-sovyet Münasebetlerinin Gelişmesi.....	85
a) Türk- Fransız Münasebetleri.....	85
b) Türk-Yunan Münasebetleri.....	87
c) Türk-İtalya Münasebetleri.....	89
d) Türk- İngiliz Münasebetleri.....	92
3- Türkiye'nin Dahili Meseleleri.....	102
4- İslam Dünyası ile Münasebetler ve Türk-sovyet Yakınlaşması.....	103

B- SOVYET RUSYA'YI TÜRKİYE'YE YAKLAŞTIRAN FAKTÖRLER

1- Sovyet Rusya'nın Anadolu, Türk İlleri ve Müslüman Memleketlerinde Sosyalizmi Yayma Gayretleri.....	107
2- Yeni Dünya Düzeni İçerisinde Avrupa'nın Bloklaşması ve Sovyetleri Tecrit Siyaseti.....	118
a) Batılı Devletler Tarafından Sovyetlerin Tecrit Edilmesi.....	122
b) Cenova Konferansı ve Avrupa'nın Bloklaşma Cabası.....	124
c) Almanya'nın Sovyet-Rusya'dan Uzaklaştırılması ve Locarno Andlaşmaları.....	127

C- 17 ARALIK 1925 TARAFSIZLIK VE SALDIRMAZLIK ANDLAŞMASI

1- Andlaşmanın Muhtevası.....	128
2- Ek Protokollar.....	136
3- 1925 Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşması'nın Sonuçları.....	138

IV- BÖLÜM

TÜRK-SOVYET TARAFSIZLIK VE SALDIRMAZLIK ANDLAŞMASININ FESİH EDİLMESİNE KADAR TÜRK-SOVYET MÜNASEBETLERİ (1925-1945)

A- İKTİSAT VE TİCARİ MÜNASEBETLER

1- 1926 Odesa Görüşmeleri.....	142
2- 1927 Ticaret ve Seyrisefâin Andlaşması.....	145

B- SİYASİ MÜNASEBETLER

1- Milletlerarası Münasebetlerde Türk-Sovyet İttifakı.....	149
2- 1925 Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşması'nın Uzatılması.....	153
3- Türkiye'nin Milletler Cemiyetine Girmesi ve Sovyetler Birliği'nin Durumu.....	166
4- Montreux Boğazlar Sözleşmesi ve Türk-Sovyet Münasebetleri.....	170

C- DEĞİŞEN DÜNYA ŞARTLARI KARŞISINDA 1925 TARİHLİ TARAFSIZLIK VE SALDIRMAZLIK ANDLAŞMASININ FESHİ

1- II. Dünya Harbi Arifesinde Türk-Sovyet Rusya Arasındaki Siyasi Münasebetlerin Vaziyeti.....	182
2- II. Dünya Harbi Süresince Gelişen Siyasi Hadiseler ve Türk-	

Sovyet Münasebetleri.....	193
3- Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşmasının Feshi ve Türkiye'nin ABD'ye Yanaşması.....	205
SONUÇ	216
EKLER	223
BİBLİYOGRAFYA	231

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
age.	: Adı geçen eser
agm.	: Adı geçen makale
AAM	: Atatürk Araştırma Merkezi
AAMD	: Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Fak.	: Fakültesi
GKB	: Genel Kurmay Başkanlığı
K.	: Kısım
NATO	: Kuzey Atlantik Paktı
Nşr.	: Neşreden
OMÜ	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
MC	: Milletler Cemiyeti
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
Ter.	: Tertip
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
Ünv.	: Üniversite

ÖNSÖZ

Türk-Rus münasebetlerinin Türk Tarihi içinde oldukça büyük önemi vardır. Türk-Rus münasebetleri, her iki memleketin de bulunduğu yerin coğrafi konumu ve stratejik özelliklerinden dolayı enteresan gelişmeler göstermiştir.

Türk ve Rus milletlerini karşı karşıya getiren siyasi meseleler genel görüş olarak, XV. yüzyıla kadar inmektedir. O dönemden bu yana, zaman zaman aynı coğrafi bölgeyi paylaşan, zaman zaman çıkar mücadelesi içinde bulunan bu iki milletin komşulukları da hep güçlüklerle devam etmiştir. Neticede, onlarca milyon Müslüman Türk'ü sınırlarında tutan Rusya, Bolşevik ihtilâlini gerçekleştirdikten sonra, Türk devletiyle olan siyasi ve iktisadi münasebetlerinde yeni stratejiler geliştirmek zorunda kalmıştır.

Araştırmamızda hedefimiz; Sovyet Rusya'yı bu strateji değişikliğine iten sebepler ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kendi menfaatlerini de göz önünde bulundurarak Türk-Sovyet münasebetlerine verdiği önemi, dolayısıyla, karşılıklı beklentileri ortaya koymaktır.

Başka enterasan bir nokta ise; 16 Mart 1921 Moskova Andlaşması'ndan sonra özde pek farklı olmayan 17 Aralık 1925 tarihli Tarafsızlık ve Saldırmanlık Andlaşmasının yapılmak istenmesinin sebebi ile bu tarihlerde ve bundan sonra ki yıllarda Sovyetlerin, Türkiye'ye karşı gerçek dost olup-olmadığı meselesinin ortaya konulmasıdır.

Burada maksadımız, Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği arasında, 17 Aralık 1925 tarihinde Paris'te imzalanan Tarafsızlık ve Saldırmanlık Andlaşmasının etkisi altında gelişen münasebetleri ortaya koymaktır.

Türk-Rus münasebetleriyle ilgili bir çok araştırmalar mevcuttur. Fakat bahsettiğimiz maksatla müstakil bir araştırma yapılmadığı da görülmektedir. Amacımız bu alandaki boşluğu doldurmak değil ama, Yüksek Lisans Tezi çerçevesinde daha düzenli bir araştırma sunmaya çalışmaktır.

Çalışmalarında başından sonuna kadar bana destek olan, kaynak temin etmele hiçbir fedakarlığı esirgemeyen tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Mesut AYDIN'a, burada teşekkür ve şükranlarımı sunarım.

KAYNAK TENKİDİ

Araştırma alanımızla ilgili olarak oldukça çok ve çeşitli kaynakları bulmak ve incelemek imkanımız oldu.

Bu kaynaklardan en önemlileri hiç şüphesiz belgelerdir. Türk-Sovyet Münasabetleri ile ilgili Sovyet Belgelerine ulaşamadık. Fakat araştırmamızı ilgilendiren dönemlere ait Türk belgelerinden bir kısmını orijinali olmasa da inceleme imkânı bulduk. Bunlardan o devre ait “*TBMM Gizli Celse Zabıtları*”, “*TBMM Zabıt Cerideleri*” bizim açımızdan önemli belgelerdi. Ayrıca, dönemin gazetelerinin olaylar hakkındaki yorumları ve haberleri de ihtiyatla değerlendirilen belgeler oldu.

Araştırmamızın özünü teşkil eden 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık andlaşması ve ona bağlı protokoller ile uzatma protokolleri için ona kaynak olan “*Düstur*” a müracaat etmeye çalıştık. Andlaşma ve protokol metinlerini günümüz dili ile yayımlayan yeni kaynakları teyit ettiğini gördük. Bu sebeple de ekleri, İsmail Soysal’ın “*Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları II*” adlı eserinden verdik.

Belgelerden sonra konumuz hakkında en önemli kaynaklar, özellikle 1918-1938 yıllarında, önemli görev ve mevkilerde bulunmuş olan şahsiyetlerin hatıraları oldu. Bunlar içerisinde, Millî Mücadele dönemi Ordu Komutanı olan Kâzım Karabekir Paşanın “*İstiklâl Harbimiz*” adlı iki ciltlik eseri önemli kaynak idi. Bu kaynakta Millî Mücadele yıllarının Sovyet Rusya ve Kafkasya ile ilgili yarışmaları dikkatte almaya değer görüldü. Devrin Başbakanı İsmet (İnönü) Paşa’nın “*Hatıraları*”, özellikle Moskova seyahatine dair beyanları incelenip diğer belgelerle teyid edilerek değerlendirildi.

17 Aralık 1925 Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşmasının müzakerelerini yürüten ve Andlaşmada Türkiye adına imzası bulunan, Dönemin Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü (Aras)’ın “*Görüşlerim*” adlı eseri özellikle incelendi. Ayrıntılarla ilgili bilgiler kapsamamasına rağmen birinci elden eser olduğu düşünülerek araştırmamızda başvuru kaynak olarak değerlendirildi.

Yine araştırmamız yıllarında Moskova Büyükelçisi olan Ali Fuat (Cebesoy) Paşa’nın “*Moskova Hatıraları*” ve “*Siyasi Hatıralar*” adlı eserleri araştırmamız için önemli kaynaklar oldu.

Bütün bu hatıra türünden kaynaklara müracaat ederken, hatıra olduklarını dikkatlerden kaçırmadan ihtiyatla faydalanmaya çalıştık. Meseleler hakkında bilgileri teyit edip-etmediğine dikkat ettik. Yaptığımız bu tetkikte dikkate değer çelişkiye de rastlamadık.

Bir bolşevik Rus olan ve diplomat olarak Millî Mücadele yıllarında Türkiye’de bir müddet bulunan S. İ. Aralov’un da *“Türkiye Anıları”* adlı eserine başvurduk. Aralov’un gerçekten çok hissi ve taraflı beyanları ile karşılaştık. Meselelere sadece Sovyetler açısından baktığını, dünya proleter ihtilâlinde Türkiye’den büyük beklentileri olduğunu, çok da eleştirici olduğunu anladık. Türk-Sovyet Münasebetlerinin hepsini rejim yönüyle değerlendirdiği de açıktı. Türkiye Hükümeti’nin aldığı kararlar da Sovyetler lehine olmadığı anda hep tenkitlerle tepki gösterir bir tavır takındığı anlaşılmaktaydı. Bu eserinde verdiği bilgiler ve gösterdiği kaynaklarda bu istikamette görülmekteydi. Halbuki, Türk müelliflerde genel olarak Sovyetlere karşı uzlaşmacı ve daha yumuşak izlenimler hissettik. Elbette ki, bu yaklaşımları da dikkate alarak değerlendirmelerimizde ihtiyatla hareket ettik.

Tez çalışmalarımızda mevcut araştırma eserlere de başvurarak, bunlardan azami ölçülerde yararlanmaya çalıştık belge ve birinci elden kaynaklarla teyit edildikleri için de yararlanmakta bir sakınca görmedik.

GİRİŞ

Osmanlıların Avrupa'ya yayıldığı devirlerde, bugün Rusya denilen devlet, Türk Altınordu Han'larına tabi topluluklardan ibaretti. Altınordu "*Kıpçak*" (1225-1481) Hanı Batu 1238 yılında Moskova'yı alarak uzun bir dönem Rusları muhtariyetle idare etmiştir.¹ XII ve XIV. yüzyıllarda Ruslar Türklerin hükmü altında, onların emir ve fermanlarına tabi yaşamışlardır.

Ancak, Altınordu Han'ları'nın arasına sinsice rekabet sokan ve sinsi sinsi körükleyen Ruslar, Altınordu Devleti'ni zayıflatarak parçalanmasına sebep oldular.

Ne yazık ki, Altınordu'nun Rusya'daki egemenliği ve Balkanlardaki Türk egemenliği, Türk olan Timur'un Batıya hareketleri sırasında önemli ölçülerde engellenmiştir. Türk devletleri arasındaki mücadeleler ise sürekli olarak Rusya ve bölgedeki diğer devletlerin işine yaramıştır.²

Ruslar tarih sahnesine çıkarken³, Rusya'nın fuhat emellerine, İstanbul'un (Tasr'gard) "*Kostantinapolis*"in siyasi, ekonomik ve kültür menfaatleri büyük rol oynamıştır. İstanbul yolu Ruslara kapalı iken bile daima çekici bir merkez olarak kalmıştır. Bu "*Çekici Merkez*"in yolu Karadenizin Kuzeyini elinde tutan Türk kavimleri ve Türk Devletleri tarafından sekiz yüz yıl gibi uzun bir zaman Ruslara kapalı tutulmuştur.

Buna rağmen, önceleri Bizans'ın daha sonra Osmanlı Devleti'nin paytahtı İstanbul'a Rusya'nın da ilgisi devam etmiştir. Bu ilgilenme önceleri dini mahiyette iken daha sonra siyasi nitelik arzetmeye başlamıştır. Nihayet ekonomik amillerde dahil olunca XVIII, XIX ve XX. yüzyıllarda devam eden mevcut "*Şark Meselesi*"⁴ Rus siyasetinin temelini teşkil etmiştir.⁵

¹ A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1993, s. 68

² O. Conker, *Türk Rus Savaşları*, Ankara 1942, s. 10

³ A. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* İstanbul. 1981, s. 360 vd.

⁴ Şark Meselesi: Batılı diplomatların XIX.yüzyıldan itibaren politik bir terim olarak kullanmaya

Çünkü, Hıristiyanlar İstanbul'u rakip dinin bir kalesi olarak muhafaza etmeye çalışmakta ve İslâm alemini tehde girişmektedirler. Bu çabalara rağmen İstanbul aslında Hıristiyanlık tarihinde dini olmaktan çok siyasi bir ehemmiyet arz etmektedir.

Halbuki İstanbul, İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in hadisleri, Kur'ân-ın Kerimin işaretleri ve Hz. Eyüb'un burada bulunması sebebiyle islâm nazarında mukaddes bir belde hüveyetini kazanmıştı.

Aynı zamanda Türk Hükümdarları, "*Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*" anlayışında İstanbul'u hakimiyetinin ilk merkezi olarak kabul ediyorlardı. Türk siyasi ve fikir adamları arasında gelişen bu millî ve İslâmî mefkûrenin halk kitlesi ve askerine "*Kızıl Elma*" adı ve efsanesi şeklinde yayılmış olup İstanbul'u sembolleştirmiştir. İşte bu sahip olma emeli ve manevi haz, Türkleri hep İstanbul'a sahip olmaya teşvik etmiştir.⁶

Osmanlılarla Ruslar arasındaki ilk ilişkiler 1492 yılına kadar inmektedir.⁷ Ancak Osmanlılar bu ilk münasebetlerde, Rusya ile doğrudan ilişkiler yerine, Rusya'daki müslüman Türkler aracılığı ile yürütme siyaseti izlemeyi terchi etmişlerdir.⁸

başladıkları "Şark Meselesi"nin tarihi kökenleri 1071 yılına kadar inmektedir. Bu terimle anlatılmak istenen, Türk-İslâm alemleri ile Hıristiyan alemleri münasebetlerinin tümünü kapsamaktadır. Zaman ve mekana bağlı olarak bu mesele değişik isimlerle ortaya çıkmış ve devam etmiştir. Bkz; B. Kodaman, *Şark Meselesi Sultan Abdulhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983, s.162 vd

Anadolu'da ve Rumeli'deki Türk varlığı ve Türklerin 1071 yılından itibaren Batıya doğru ilerlemesi Avrupa için çok ciddi bir mesele idi. Avrupa bu meseleyi halletmek için Osmanlı Devleti'nde bazı gaileler ve meseleler çıkarmaya yöneldi. Böylece de "Şark Meselesi" ortaya çıktı. Şark meselesinin birinci safhasında (1071-1683) Avrupa'nın hedefi; Anadolu ve Balkanların türkler tarafından fethini engellemek şeklinde gelişmekte idi. İkinci safhada ise (1683-1921) Avrupa taarruzu ve Türklerin ülkelerini savunması şeklinde devam etti. Bu ikinci safhada Avrupa, Osmanlı Devletini parçalamayı başardı. XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılda ise Şark Meselesi hedefleri çeşitlenmiş, propaganda ve uygulamalarla tamamen Türklerin aleyhine gelişmiştir. Bkz; B.Kodaman, *Büyük İslâm Tarihi XII*, İstanbul 1993, s. 20,22

XIX. Yüzyıl'da ise "Yeni Şark Meselesi" karşı karşıya gelinmiştir. Şark Meselesi Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin büyümesinin güçlenmesinin durdurulması şeklinde görülmeye başlanmıştır. Takip edilen siyaset ise Ermeni meselesi, Yunan meselesi, Bulgar meselesi, Bosna-Hersek Meselesi, Körfez meselesi, Kıbrıs Meselesi ve nihayet bölücülük meselesidir. Bkz; Heyet, *Türk Millî Bütünlüğü içinde Doğu Anadolu*, Ankara 1985, s. 157 vd.

⁵ A. N. Kural, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1900, s. 20

⁶ O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul 1981, s. 364

⁷ A. Suat Bilge, *Güç Komşuluk*, Ankara 1992, s. 1

⁸ Osmanlı Devleti bu siyasetle Rusya'yı fazla ciddiye almadığını göstermektedir. Daha sonra Rusya bölgelerindeki müslüman Türkler bağımsızlığını kaybedip Çarlık Rusya'sının yönetimine girince de haliyle münasebetlerin doğrudan yürütülmesi mecburiyeti hasıl olmuştur. Bkz; A.N. Kurat, *agc.*, s. 6

Moskova Hükümeti, karşı konulmaz bir güç olarak kabul ettiği Osmanlı Devleti ile münasebetlerini kendi coğrafi durumun'da dikkate alarak ilk önce ticarî faaliyetler olarak sağladı. Nitekim 1515 yılında Moskova'nın tehlikeli batı komşusu Litvanya Dükalığı'na baskı yapmasını talep etmesi ile ilk Türk-Rus ittifakı sağlanmış oluyordu.⁹

Moskova Rusyası nazarında, Osmanlı Devleti muazzam bir askeri kudreti, bu sebeple de iyi geçinmek gerekmekteydi. Ama Osmanlı Devleti için durum farklı idi. Çünkü devletin asıl siyaseti Akdeniz ve Orta Avrupa'ya hakim olmaktı, Rusya ise coğrafi itibariyle bu bölgelerden uzaktı böyle olunca da Moskova ile iyi geçinme meselesi yoktu. Bu siyasetin sonucu olarak Osmanlı devlet adamları Rusya ile yeteri kadar ilgilenmemiş, maksatları hakkında yeteri bilgiye sahip olmamışlardır.¹⁰

Osmanlı Hükümdarları Fatih Sultan Mehmed'den sonra Karadeniz siyasetini terketmişlerdi. Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa XVII. yüzyılın ortalarından itibaren yeniden Karadeniz ve Kafkas siyasetini canlandırdı. Karadeniz ve Hazar Denizleri arasında nakliyec temin etmek için projeler üretti. Bu gaye ile Don ve Volya'yı bileştirecek kanal projesini ortaya attı. Bu düşüncelerin gerçekleşebilmesi için bölgede nüfuz tesis etmek gerekmekteydi. Diğer taraftan İran'da Kafkaslar'daki Hac yolundan şikayet etmekteydi. İşte bu sebeplerle; Osmanlı Devleti Astarhan (Ejderhan)'a asker sevketti. Fakat çeşitli sebeplerle hem Don ile Volga'nın birleştirilme projesi sonuçsuz kaldı, hem de Osmanlı ordusu Ejderhan'da başarısız oldu.¹¹ Böylece 1569 yılından itibaren meydana gelen ilk Türk-Rus muharebeleri, (Ejderhan Seferi) Türklerin aleyhine sonuçlandı.¹²

XVI. Yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı Devleti ile Rusya arasında ciddi bir mesele olmamıştı. Ancak bu dönemde Ukrayna'yı ilhak eden Rusya'nın tutumundan endişelenen Osmanlı Devleti, Ukrayna seferine karar verince, Rus Hükümeti için ciddiyetini anlamış ve müzakerelere başlamayı kabul etmiştir. Görüşmelerden sonra Kırım Hanı ile Rusya

⁹ A. N. Kurat, age., s. 6

¹⁰ A. N. Kurat, age., s. 4

¹¹ M. İlgürel, "Osmanlılar" *Büyük İslâm Türihi c.10*, İstanbul 1993, s. 386

¹² A. N. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, ...s. 156

arasında 1681 yılında bir mütareke imzalandı.¹³ Böylece ilk Türk-Rus barışında Bahçesaray'da akdedilmiş oldu.¹⁴

1683 yılında Viyana surları önünde Osmanlıların yenilmesi üzerine Türklere karşı oluşturulan "*Kutsal İttifak*"a Rusya'da katıldı. Böylece Rusya tarihinde ilk defa Avrupa'lı Hıristiyan devletlerle aynı cephede Türklere karşı yer almıştı. Kutsal ittifak devletleri ile birlikte Osmanlılara karşı savaştı. 1699 tarihinde Çar I. Petro Avrupalı kumandanların yardımıyla başarı sağlayarak Karadeniz'e çıkan yolda ilk adımı atmış oldu. Çünkü, Azak Paşası tarafından kaleyi Ruslara teslim etmişti. Azak Kalesi'nin Çar I. Petro tarafında zaptı Osmanlı Devleti'ne indirilen "*İlk Rus Darbesi*" olarak önemlidir.¹⁵

Ruslar Karlofça Andlaşması'nda (1699), müttefikleri tarafından desteklenmedi. Müzakerelere iştirak etti ise de Azak Kalesi'ni almaya muvaffak olamadı.¹⁶ Buna rağmen sıcak denizlere inme siyasetinden asla vazgeçmeyen Çar, Osmanlı Devleti ile İstanbul'da görüşmelere devam etti.

Müzakereler sonunda 1700 tarihinde İstanbul Andlaşması yapıldı.¹⁷ Bu anlaşmaya göre; Azak Kalesi Rusya'nın elinde kalıyordu. Ayrıca Çar'a İstanbul'da daimi bir elçi bulundurma hakkı veriliyordu. Bu çok önemli bir karardı. Rusya Türkiye'ye karşı ilk zafer belgesini akdetmiş oldu. Bundan böyle Ruslar, Osmanlı Devletini içeriden takip edecekler istihbarat geliştirerek Osmanlı Devletini kontrol altında tutacaklar, iç işlerine karışmaya başlayacaklardı.

Osmanlı Devleti Azak gibi çok önemli bir kaleyi bırakmakla Azak Denizi hakimeyetinden vazgeçmiş olduğu gibi, Rusya'da sıcak denizlere adım atmış ve tarihi emellerinden birine ulaşmış oluyordu. Böylece "*Şark Meselesi*"nde bir nortaya da gelmiş olmaktaydı.

¹³ Bu müzakereler Kırım Hanı ile yapılmaktaydı. Çünkü Osmanlı Devleti tarafından tatbik edilen usule göre, Rus işleri Kırım Hanları vasıtasıyla düzenlenmekteydi. Daha doğrusu Osmanlı Ricali Rus temsilcileriyle müzakerelere girmeye tenezzül etmek istemiyorlardı. Bkz. A.N. Kurat, age., s. 9; M.İlgürel, age., c.II, s. 68

¹⁴ A. N.Kurat, age., s. 9,10

¹⁵ A. N. Kurat, age., s. 11 vd

¹⁶ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III*, Ankara 1981, s. 585 vd

¹⁷ A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 256

Rusya, İsveç Kralı XII. Karl'a (Demirbaş Şarl) karşı kazandığı Poltava zaferinden sonra, Avrupa'da tehlike olmaya başlamıştı. Bunu gören, bu tehlikeyi durduracak tek gücün Türk kuvvetleri olacağını bilen XII. Karl, Osmanlı Devleti'ni Rusya ile savaşa ikna etti. Rus tehlikesinden kurtulmak amacıyla, 1711 yılı ilkbaharında Baltacı Mehmet Paşa'nın kumandasında harekete geçildi. Çar Kuvvetleri Prut boyundaki bataklık bir sahada perişan edildi. Baltacı Mehmet Paşa'nın, Rusların barış teklifini kabul etmesi ile Çar Petro esir düşmekten kurtuldu. 1711 Prut Barış Andlaşması ile Azak kalesi geri alındı. Rusay'nın Lehistan ve İsveç üzerine yaptığı baskı kalktı. Ancak, askeri bakımdan, Rus hazimeti olan bu netice diplomasi itibariyle büyük bir Rus zaferi oldu. Çünkü Ruslar sadece kâğıt üzerinde Osmanlı isteklerini yerine getirmişti. Böylece Rusya'nın muhakkak bir yıkımdan kurtuluşuna imkân sağlanmıştı. Prut felaketinden kurtulan Çar I.Petro (1689-1725) de tarihi emellerini gerçekleştirmeye devam etti.¹⁸

Rusya'nın Avrupa ve sıcak denizlere inme politikası karşısında XVIII. Yüzyılın başından itibaren başlayan Türk-Rus mücedeleleri devam etti. Rusların Lehistan'ı nüfuzu altına alma çabaları ile 1768 yılında çıkan Türk-Rus savaşları 1774 Küçük Kaynarca Andlaşması ile neticelendi.¹⁹ Türkiye, Rusya'nın ileri sürdüğü bütün şartları kabul etmek zorunda kaldı. Bu Andlaşma Türk-Rus münasebetleri açısından son derece önem arz etmektedir. Öncelikle Kuzey Karadeniz sahillerini oluşturan Kırım ve Azak Denizi Osmanlı hakimiyetinden çıkardı. Bunun sonucu olarak da Tatar müslümanları müstakil oldu. Stratajik ve jeopolitik önem arz eden Azak, Kerç, Kılburun kaleleri Rusya'nın eline geçmiş oldu. Ayrıca Rusya'daki Ortadoks tebânın kiliselerini himayesi altında bulundurma

¹⁸ A. N. Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 258 vd.; Rusya, Çar I.Petro'dan itibaren gelişme politikasını büyük ölçüde Osmanlı Devleti aleyhine gerçekleştirmeye yönelmiş, bu siyasetin sonucu olarak da XVIII ve XIX. yüzyıllar boyunca Türklerle Ruslar arasında 13 büyük savaş toplan 50 yıl yaşanmıştır. Zaten Rusya geriye kalan zamanında da sınırları içerisindeki yabancıların silavlaştırılması ile uğraşmıştır. Bkz, O. Conker, age., s. 56; Buna rağmen Osmanlı Devleti başı sıkıştığında "denize düşen yılanı sarılır" misali zaman zaman Rusya'dan yardım talebinde bulunmuştur. Bkz. S.Bilge, age., s. 1

¹⁹ Y. Yücel-A. Sevim, **Türkiye Tarihi IV.**, Ankara 1992, s. 64 vd

yetkisini aldı. Türkiye önemli bir miktarda harp tazminatı ödemek zorunda kaldı.²⁰

Küçük Kaynarca Andlaşması (1774) ile Rusya, Karadeniz sahillerine ulaşmış ve çok önemli mevkiîleri elde etmiştir. Kırım Hanlığı'nın Rusya'ya katılması konusunda zemin hazırlamıştır. En önemlisi de Rus Ortadoks tebayı himaye bahanesi ile Türkiye'nin iç işlerine karışma imkânını elde etmiş olmasıdır.²¹ Aynı zamanda "*Şark Meselesi*" nde önemli bir adım daha atılmış oluyordu.

Küçük Kaynarca Andlaşmasına dayanarak yapılan Türk-Rus Ticaret Andlaşması ile Fransızlara verilen kapütilyasyonlar örnek tutulmuş ve aynı haklar Rusya'ya tanınmıştır.²² Bu sebeple de Küçük Kaynarca Andlaşması Türk-Rus münasebetlerinde bir dönüm noktasını teşkil ettiği kabul edilmektedir. Rusya bu Andlaşma ile Karadenize çıkma tasarısını halledememiş olmasına rağmen "*Boğazlar Meselesi*"ne²³ de yer vermiş, "*Grek Projesi*" tasarısına başlamıştır.²⁴

Rusya, Osmanlı Devletini yıkmak yolunda en büyük fırsatı yakalamak durumunda idi. Hatta İstanbul merkez olmak üzere Rusya'nın himayesinde olacak bir "*Rum İmparatorluğu*" kurma tarasaları bile gündeme getirildi.²⁵

Rusya'nın bu gelişmeleri Avrupa'da özellikle Fransa ve İngiltere'de endişe ile izlemekteydi. Çünkü Rusya'nın bölgede hakim bir güç olması bu devletlerin çıkarlarına ve dış politikalarına ters düşmekteydi.²⁶

²⁰ A. N. Kurat, age., s. 290

²¹ A. N. Kurat, Rusya Tarihi, s. 290

²² A. N. Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 30

²³ Y. Yücel-A. Sevim, age., s. 233-237

²⁴ Grek Projesi: Rusya Çaricesi II. Katarina, Küçük Kaynarca Adlaşmasından sonra boğazlar meselesini çözmek ve bu maksatla meşhur "Grek Projesi"ni tasarlamaktadır. Daha Türk-Rus savaşı devam ederken Çarice'nin gözde adamı Prens Potemkin "Doğu Sisteminin Büyük Plân"denilen Osmanlı İmparatorluğunu yıkmayı amaçlayan bir plân hazırlanmıştır."Grek Projesi"ni de ihtiva eden bu tasarıda, Türklerin Avrupa'dan kovulması ile İstanbul merkez olmak üzere bir Rus projesi olarak "Grek Devleti"nin kurulması düşünülmektedir. Bu devlet Doğu Balkan, Ege Denizi adaları ile Boğazları içine alacaktı. Böyle bir devletin oluşturulması ancak Osmanlı Devletinin yıkılması ile mümkün olacaktı.

Başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupa devletlerinin Rusya'nın özellikle de Boğazlara hakim olmalarına karşı olduklarını bilen ve anlayan II.Katarina bu projeden vaz geçmek zorunda kalmıştı. Bkz, A. N. Kurat, age., s. 31-33

²⁵ A. N. Kurat, Rusya Tarihi, s. 191

²⁶ A. N. Kurat, age., s. 192

1783 yılında Kırım'ı resmen ilhak ettiğini ilân eden Ruslar, Karadeniz sahillerine tam anlamıyla yerleşmeyi gerçekleştirmiş oldu. Daha sonra Osmanlı Devleti, Napolyon Bonapart'ın Mısır'a saldırması sonucunda, imzalanan 1789 tarihli İstanbul Andlaşması ile Rusların Karadeniz'deki varlığını tanımak zorunda kalmıştı.²⁷

Rusya'nın İsveç'e baskısı yüzünden 1787 yılında Türkiye ve Rusya arasında yeniden savaş başlamıştı. 1791 yılına kadar devam eden savaşlarda durumun Rusya lehine gelişmesi üzerine Bâbıâli barış müzakerelerine razı olunca, 1792 yılında Yaş Andlaşması imzalandı. Buna göre; Türkiye Kırım'ın Rusya'ya ilhakını kabul etmek zorunda kaldı. Özi kalesi Rusya'ya bırakıldığı gibi Kafkaslar'da da Kuban Nehri sınır olarak alındı.²⁸ Böylece Küçük Kaynarca şartları daha da ağırlaştırılmış oldu.

1825 yılında Rusya'nın başına Çar I.Nikola gelince, bu da diğer çarlar gibi Türk düşmanlığına devam etti. "*Türkiye'yi ortadan kaldırmak*" siyaseti Rus dış siyaseti haline geldi. 1826 tahinde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile Osmanlı Devleti'ndeki askeri boşluğu değerlendirmeye çalışan I. Nikola, zorlanmadan İstanbul'a ulaşacağını hayalliyordu. Mora ve Balkanlardaki "*Rum Meselesi*" bahanesiyle savaş başlattı. Yapılan Osmanlı-Rus savaşları sonunda 1829 tarihinde Edirne Andlaşması imzalandı.²⁹ Bu andlaşma ile Balkanlar'da Rusya nüfuzu arttı. Artık Rusya'yı yenmek ve zararsız hale getirmek ümitleri Osmanlılar için kaybedilmiş oldu. Yunanistan Osmanlı Devletinden koptu.³⁰

Osmanlı Devleti'nin içinde cereyan eden olaylar sürekli olarak Rus çarlarının ihtiraslarını artırmaktaydı. Bu sebeple Balkanlarda ve Orta Avrupa'da sürekli olarak "*Türk düşmanlığı*" siyaseti takip edildi. Sırbistan, Mora isyanları açıkca körüklendi. Diğer taraftan Rusya sürekli olarak Türkiye'deki Ortadoks teba'nın himayesi bahanesiyle, Osmanlı iç işlerine müdahale çabasına girdi. Nitekim, bu emeline Edirne Andlaşması ile kavuşmuş oldu.

²⁷ Y.Yücel-A.Sevinç, age., s. 234

²⁸ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi V*, Ankara 1988, s. 20

²⁹ E. Z. Karal, age., s. 120, 121

³⁰ A. N. Kural, age., s. 323

Bu gelişmelerden sonra Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı sırasında Sultan II. Mahmud Rusya'dan yardım istedi. Bunu fırsat olarak değerlendirmeye çalışan Çar I. Nikola hemen emeline ulaşma ümidine kapıldı.

Rusya Türkiye ile imzaladığı 1833 tarihli Hünkâr İskeleyi Andlaşması ile karşılıklı yardıma dayanarak askeri bir ittifak yoluna gitti. Uzlaşmanın gizli maddesinde, Bâbîâlî bir harb esnasında Rusya dışındaki bütün devletlere Çanakkale Boğazını kapatacağı. Böylece Rusya Türkiye'yi himayesi altına alıp Karadenizi de güvence altına almış oluyordu. Yine plân Boğazları ele geçirmek ve Türkiye'yi ihlak için imkânlar hazırlamaktı. Ancak tehlikeyi gören İngiltere ve Fransa Rusya'nın emellerine engel oldu. Rusya Grek Projesi'ni uygulamaya fırsat bulamadı.³¹

Daha sonra 1841 yılında imzalanan Lozan Boğazlar Andlaşması ile de; Boğazlar, bütün yabancı devletlerin savaş gemilerine kapalı tutulması prensibi, tam anlamıyla kabul edilmiştir. Buna mukabil aynı andlaşma gereği bütün devletlerin ticaret gemileri Boğazlar'dan serbestçe girip-çıkacaklardı. Böylece Osmanlı Devletinin Boğazlar hükümranlığı önemli miktarda kısıtlanıyordu.³² Kırım savaşı sonunda , 1856 yılında imzalanan Paris andlaşması ile Karadenizde mağlup olan Rusya'ya yüklenilmesi gereken sorumluluklar galip olan Osmanlı Devletine kabul ettirilmeye zorlandı. Paris Andlaşması şartları,³³ Rusya için ne kadar lehte karar ise Türkiye için de o kadar aleyhte idi. Türkiye için önemli bir haksızlıktı. Buna rağmen Rusya, andlaşmanın Osmanlı devletini koruyan maddeleri karşısında, Osmanlı Devleti'ndeki emellerini gerçekleştirmeyi sonraya bıraktı.³⁴ Böylece, 1856 Paris Andlaşması Rusya'nın açık denizlere çıkma (Sıcak Denizlere İnme) siyasetine bir engel teşkil etmiş oldu.³⁵ Hem de Çar

³¹ A. N. Kural, age., s. 325, 326

³² Y. Yüksel-A. Sevim, age., s. 236, 237; R.Uçarok, *Büyük İslâm Tarihi XI*, İstanbul 1993. s. 424 vd

³³ A. İ. Gencer, *Büyük İslâm Tarihi XI*, İstanbul 1993., s. 475

³⁴ Y. Yüksel-A. Sevim, age., s. 246, 247

³⁵ Sıcak denizlere inme projesi; Rusya sıcak denize inmek ve Akdeniz ticaretinde söz sahibi olmak emellerini birleşmek amacındaydı. Bu emellerini gerçekleştirmek için iki yol vardı. Birincisi; Balkanları geçerek bu yolla Akdeniz'e inecekti. Bu yolu gerçekleştirebilmek için (Grek projesi'ni ortaya atmıştı) İngiltere ve Fransa'nın da engellemeleri ile bilahare bu projeden vazgeçmiş olmasına rağmen, Boğazları elde etme ve panslavizm politikasından asla

Nikola'nın "İstanbul Fıtuhatı" ve "Hasta Adam"ın mirasına konma³⁶ ihtirasını kursağında bıraktı.

Paris Andlaşması ile o an için durdurulmuş olan Rusya, emellerinden vazgeçmiş değildir. Çar I.Petro zamanında güçlenerek bir Avrupa devleti haline gelen Rusya, bu Çar'ın Osmanlı ülkesi üzerinde plânladığı ve vasiyet ettiği hedefleri yüzünden Osmanlı-Rus savaşları ikiyüz yıl devam etmiştir. Rusya'nın Osmanlı ülkesi üzerindeki emellerini şöyle belirlemek mümkündür;

- 1.İstanbul ve Çanakkale Boğazlarına hakim olmak
- 2.Balkan ülkelerini himayesi altına almak ve Sıvavlaştırmak (Grek Projesi)
- 3.Sıcak denizlere inmek
- 4.Karadeniz'e hakim olmak
- 5.Akdeniz ticaretinde söz sahibi olmak
- 6.Osmanlı ülkesindeki Ortadoks hıristiyanları himayesi altına almak ve böylece Osmanlı Devletinin iç işlerine müdahale etmek.

1870-1871 Alman-Fransız Harbi'ni fırsat olarak düşünen Rusya, tarihi emellerini gerçekleştirmek için Karadeniz'de, Balkanlar'da yeniden harekete geçti, Panislavist hareketlerini sistemleştirerek, Doğu Avrupa ülkelerini geleneksel siyasetini gerçekleştirmek üzere (Panislavizm) yeni bir politik araç olarak kullanmayı esas aldı.³⁷ Balkanlardaki toplulukları Osmanlı Devleti aleyhine ayaklandırdı. Ayaklanmaların bastırılmasını bahane ederek Osmanlı ülkesine saldırıya geçti.³⁸

Rusya'nın amacının, "Grek Projesi"nin de ötesinde, Osmanlı Devletini parçalayarak Balkan ve Kafkasları ele geçirdikten sonra Anadolu'yu dahi istila. etmektir. Buna göre Rus orduları Kafkaslardan ve Balkanlar'dan Anadolu'ya inecek, Boğazlarda birleşeceklerdi. Nitekim

vazgeçmemiştir. İkincisi ise; Kafkas'ları ele geçirip Anadolu üzerinden İskenderun Körfezine bir köprü kurmakla sıcak denizlere inecekti ki, bu yolla da Ermeni ve Gürcüleri kullanacaktı. Özellikle XIX.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermenileri bu amaçla kullanmaya çalıştılar.

³⁶ E. Z. Karal VII, age., s. 129

³⁷ R. Uçarak, age., s. 512 vd; Heyet Mufassal Osmanlı Tarihi VI; İstanbul 1972, s. 3158 vd.

³⁸ Mufassal Osmanlı Tarihi VI, s. 3177

II.Katarina'nın "*Türk Siyaseti*" Rus Çar'larına bir örnek teşkil etmiş ve bu proje 1877-1878 Türk-Rus Harbi'nde (93 Harbi) denenmiştir.³⁹

"93 Harbi" de denilen 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden Rusya, Balkanlarda Yeşilköy'e kadar, Kafkaslar tarafından Erzurum ve Beyazıt'a kadar ilerledi.⁴⁰ Balkanlarda kendi himayesine sokabileceği bir idarî sistem oluşturmaya çalıştı. Yeşilköy Andlaşması ile Bulgaristan Devleti'ni kurmak, Sırp ve Karadağ'ı genişletmek, Romanya'yı müstakil hale getirmek, Doğuda Batum, Kars ve Beyazıt vilayetlerini topraklarına kalmak gibi büyük avantajlar sağladı.⁴¹

Böylece Rusya, Balkanlarda Slavlaştırma siyasetini daha yoğun gerçekleştirmekte, Doğu Anadolu'da Ermeniler'e birtakım vaadlerde bulunarak Türk düşmanlığı aşılanmakta, Karadeniz hakimiyetine doğru yaklaşmaktaydı.

Yeşilköy Andlaşması'ndan İngiltere ve Avusturya kuşkulandılar. İngiltere'nin siyasi geleneği Rusya'nın maksatlarına engel olmaktı. İngiltere Hariciye Nezareti, Rusya'ya harb ilân edeceğini bildirildi. Almanya'nın da araya girmesi ile Rusya, Yeşilköy Andlaşması'nın Berlin'de toplanacak bir kongrede yeniden gözden geçirilmesine razı oldu.⁴²

Osmanlı Devleti 1683 Viyana bozgunundan sonra, oluşan hıristiyan ittifakı neticesinde 1699 tarihinde Karlofça Andlaşması'nı imzaladı ve özellikle Rusya'nın tehdidi ve baskısı altına girmeye başladı.⁴³ Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti Rusya, İngiltere, Fransa devletlerinin Osmanlı ülkesindeki emelleri karşısında bir denge siyaseti izleme yoluna gitmiştir. Bu denge siyaseti Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile de bitmemiş, Cumhuriyet Döneminde de Atatürk tarafından devam ettirilmiştir.⁴⁴

Bu denge siyasetini genel olarak şu devletlere ayırmak mümkündür.⁴⁵

³⁹ A. N. Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 38

⁴⁰ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, Ankara 1988, s. 47 vd

⁴¹ O. Conker, age., s. 30, 31

⁴² B. Kodaman, *Büyük İslam Tarihi XII*, s. 146 vd.

⁴³ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi IV*, Ankara 1988, s. 2

⁴⁴ F. Armaoğlu, *20 Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1984 s. 43

⁴⁵ F. Armaoğlu, age., s. 44

1. 1791-1869 Rus tehlikesine karşı İngiltere'ye dayanma,
2. 1885-1918 Rus ve İngiliz tehlikesine karşı Almanya'ya dayanma,
3. 1918-1932 Batı devletlerine karşı Sovyet Rusya'ya dayanma,
4. 1936-1945 İtalya tehlikesine karşı İngiltere'ye dayanma,
5. 1945-1990 Sovyet Rusya tehlikesine karşı Amerika, Birleşik Devletlerine dayanma.

93 Harbin'den (1877-1878) I.Dünya Harbi'ne(1914-1918) kadar geçen 36 yıl içinde Rusya, Osmanlı Devleti ile resmi olarak sulh içinde bulunmuşsa da Türk toprakları üzerinde geniş emeller beslemekten ve Türkiye 'nin iç işlerine karışmaktan bir an bile geri durmamıştır.

Şöyleki; Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Nelidof, 1882 tarihinde Çar III. Aleksandr'a verdiği bir raporda, *“Siyasi, ticari ve askeri menfaatlerimizin icabı olarak Boğazların ele geçirilmesi bizce (Rusya'ca) tarihi bir zarurettir. Bunun için şu üç yolu takip edebiliriz.*

1. *Her an bir bahane ile çıkabilecek savaş*
2. *Dahili kargaşalıktan istifade edilerek İstanbul'a denizden yapılacak bir baskın*

3. *Osmanlı devletinin sıkışık bir anında isteyebileceği Rus yardımı ve ittifakı bahanesi.”* Bu rapor Rus Hükümeti tarafından da tasvip görmüştür. Ayrıca Çar da raporun altına şu notu düşmüştür. *“Tanrı bize bu içten sevinç dakikasına kadar yaşamayı bahşetsin. Bunun gerçek böyle olacağından ümidimi kesmiyorum. Esas olan müsait zaman ve zemini kaçırmamaktır.”*⁴⁶

1887 yılında Rusya ile Almanya arasında imzalanan *“Mukabil Sigorta”* Andlaşması ile Almanya, Rusya'ya İstanbul'u alması için siyasi yardım vaadetmiştir. Fakat Bismark'ın başbakanlıktan çekilmesinden sonra Almanya bu andlaşmayı yenilememiştir.

1896 yılında İstanbul'daki Rus Büyükelçisi hükümetine gönderdiği bir raporda; *“Artık Osmanlı Devleti'nin yaşamayacağı anlaşıldığından*

⁴⁶ M. Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul 1990, s. 7, 8; O. Çoker, age., s. 34; A. N. Kurat, age., s. 105

*İngiliz donanması Çanakkale'yi zaptedecek olursa aynı anda yukarı Boğaz içinin Rus Kuvvetleri tarafından işgalini" ileri sürmüştür.*⁴⁷

1900 yılında Rus devlet adamları gözlerini yeniden Türkiye'ye çevirmiştir. Hariciye Nazırı Kont Muravyev'in Çar'a gönderdiği raporda; *"Rusların Boğazlara yerleşmesi prensibi esastır. Rusya her anda rakiplerinden önce Boğaz içine varabilecek bir halde bulunmaktadır."* demektedir.⁴⁸

Türkiye ile Rusya arasındaki münasebetlerin düğüm noktalarından biri de XIX.yüzyıl ortalarında başlayan *"Ermeni Meselesi"* olmuştur. Rusya'nın Ermenilerle ilgilenmesinin en önemli sebebi, Akdeniz'e çıkma arzularına alet etmektir. Boğazlar vasıtasıyla Akdeniz'e çıkmakta sürekli olarak birtakım engellerle karşılaşan Rusya, Ermenilerin yaşadığı Diyarbakır, Adana, Tarsus sahasından İskenderun Körfezine ve oradan Akdeniz'e çıkmak düşüncesinde idi. Kars'ın Rusların elinde olması da stratejik bakımından avantaj sağlamaktaydı. Rusya'nın nüfuzu altında kurulacak muhtar bir Ermenistan, Rusların bu yoldaki emellerini kolaylaştırırdı.⁴⁹ İşte bu maksatla. Rus Hükümeti zaman zaman açık yada gizli yollarla Doğu Anadolu'daki Ermeni hristiyan zümreleri ve hatta Kürtleri Osmanlı Devletine karşı kışkırtmaktaydı.⁵⁰

Rusya'nın tarihi emelleri olan sıcak denizlere inme çabaları, Uzakdoğu da 1905 tarihinde Japon hazimetinden sonra tekrar Akdeniz siyasetine döndü. Akdeniz'e çıkan yol ise, Boğazlar idi. Ruslar bu konuda 1907 yılında İngiltere'nin himmetini yokladı fakat, muafakat alamadı. Yine de bu siyasetten vazgeçmeyerek kendi kendine bu emelini gerçekleştirme yolları aramayı denemeye başladı.

Bu gaye ile Petersburg'da yaptıkları gizli bir toplantıda Türkiye'ye savaş açma konusu tartışıldı. Fakat Rus Kabine Başkanı Stolipin Japon hazimetini ve 1905 ihtilâlinin sonuçlarının etkisi devam ederken devleti savaşa sokmanın yanlış olacağını ileri sürdü. Bu sırada 1908 tarihinde

⁴⁷ A. N. Kurat, age., s. 131

⁴⁸ O. Conker, age., s. 37; M. Saray, age., s. 8

⁴⁹ A. N. Kurat, age., s. 212

⁵⁰ B. Kodaman, age., s. 99 vd

Osmanlı Hükümdarının değişimi ve II. Meşrutiyeti'nin ilânı ile ortaya çıkan boşluktan tekrar yararlanmaya çalıştı ise de Rusya'nın iç durumu ve İngiltere ve Fransa'nın teminat vermemesi sonunda Rusya Türkiye'ye savaş açmaya cesaret edemedi.⁵¹

Rusya'nın Türkiye siyaseti buna rağmen devam etti. Bu defa Dışışleri Bakanı İzvoliski Avusturya-Macaristan ile anlaşmak teşebbüsüne girişti. Yaptıkları gizli toplantıda Boğazlara karşılık Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakına göz yumacaklarını bidirdiler. Bunun üzerine işi oldubittiye getiren Avusturya-Macaristan 5 Ekim 1908 tarihinde Bosna-Hersek'i ilhak etti.⁵²

Daha sonra da İtalya'nın Trablusgarp üzerindeki hak talebine karşılık, Boğazların emniyetine itiraz etmemesi konusunda Rusya ile İtalya arasında mutabakat sağlandı. Rusya'nın bu talebi ve notası yine Fransa ve İngilizler tarafından kabul görmedi. Türkiye tarafından da reddedildi.⁵³

1912-1913 Balkan Harbi gerçekte Türk-Rus harbiydi. Savaş meydanlarında Türklerin karşısında görünenler Sırlar, Karadağlılar, Yunanlılar, Bulgarlar olmasına rağmen bunların arkasında Rusya vardı. Nitekim, müttefik Balkan devletleri Rusların teşviki ile imzaladıkları gizli ittifak anlaşmalarında çıkacak anlaşmazlıkları halletmek için Rus Çarını hakem olarak seçmişlerdi.⁵⁴ Rusya'da Balkan devletlerini vadettiği siyasi haklarla Osmanlı devletine kışkırtarak savaşın çıkışına sebep oldu. Sırp ve Bulgar ordularına da askeri ve maddi yardımlarını ihmal etmedi.

I.Dünya Harbi öncesinde Türk ordularını ıslah konusunda, bir Alman heyetinin İstanbul'a gelmesi, Rusları yeniden endişeye sürükledi. Almanların Boğazlarda üstünlük kuracakları şeklinde yorumlar yapılmaya başlandı. Rusya kabinesinde Boğazlar meselesi yeniden gündeme geldi. Boğazların Türkiye'nin elinden çıkması halinde, başka devletlere bırakılmayacağı, bu sebeple işkal etmek zorunda kalacakları hakkında beyanlarda bulunuldu.

⁵¹ A. N. Kurat, Rusya Tarihi, s. 408

⁵² R. Kodaman, age., s. 89

⁵³ A. N. Kurat, age., s. 409

⁵⁴ O. Conker, age., s. 37

Bütün bunlardan da anlaşılacağı üzere Rusya'nın İstanbul ve Boğazları ele geçirme isteği I.Dünya Harbi'nin asıl amaçlarından birini teşkil etmektedir.

Diğer taraftan, Rusya'nın başka bir hedefi de; Türkiye 'nin Doğu vilayetleri idi. Kapütilyasyon imtiyazlarına dayanarak, Erzurum ve civarındaki vilâyetlerde her türlü ekonomik faaliyetleri kontrolleri altında tutuyor, fabrika yapımlarını, demir yolları yapımlarını engelledikleri gibi, Rus ticaret mallarını bölgeye bol miktarda sevk ederek piyasayı tamamen ellerinde tutuyorlardı. Bununla da kalmayıp, bölgedeki Ermenileri Türkler aleyhine kışkırtmaktan da geri kalmıyorlardı. Her fırsatta bölgede olayları kışkırtıyor, karışıklıklar çıkarmaya çalışıyorlardı. Nihayet, Bâbîâli 18 Şubat 1914 tarihinde Doğu Anadolu'da Ermenileri himaye hakkını Rusya'ya bırakmak zorunda kaldı. Bu durum ise Ermeniler arasında Rus entrikalarının artmasına sebep oldu. Rusya'nın asıl gayesi ise Trabzon'dan Van'a kadar olan bölgeyi ilhak etmek ve Anadolu'ya hakim olmaktı.⁵⁵

Rusya'nın büyük Harb'in başından beri İstanbul ve Boğazları elde etme arzularını dile getiren Dışişleri Bakanını Sazanov, şayet bu konularda tatmin olunmazsa, Rusya'nın savaşa isteksiz devam edeceğini ve hatta savaştan çekileceğini açıklayan beyanlarda bulunmuştur.⁵⁶

Hatta Boğazların Rusya'ya bırakılmasına muafakat edilmesi halinde kendilerinin de Osmanlı ülkesinin diledikleri gibi paylaşmalarına muafakat edeceğini bildiriyordu.

Avrupa'lı emperyalist devletler, harp öncesinde Osmanlı Devletini bir kaç defa paylaşmaya teşebbüs etmişse de aralarındaki rekabet ve çıkar çatışmaları yüzünden buna imkân bulamamışlardır. Türkler Harb'de itilafı, devletlerine cephe alınca, düşünülen paylaşma işi kolaylaştı ve çabuklaştı. Çünkü plân sahibi devletler müttefik olmuşlardı.⁵⁷ Bu sebeple de itilaf devletleri 1915-1917 yıllarında yaptıkları gizli andlaşmalarla Osmanlı ülkesini tasfiye ediyorlardı.

⁵⁵ A. N. Kural, age., s. 410

⁵⁶ A. N. Kural, Türkiye ve Rusya, s. 303-310

⁵⁷ S. Tansel, *Mondros'dan Mudanya'ya Kadar I*, İstanbul 1991, s. 151

Ruslar, I.Dünya Harbi'nin başladığı tarihlerde, İngiltere ve Fransa'ya sıkıştırarak Boğazlar ve İstanbul üzerindeki tarihi emelleri doğrultusunda bazı isteklerde bulundular. Bu isteklerini 4 Mart-10 Nisan 1917 İstanbul Andlaşması ile kabul ettirdiler.⁵⁸ Bu anlaşma gereği; İngiltere ve Fransa, İstanbul ve Boğazların Ruslara verilmesini kabul etmişlerdi.⁵⁹ Bundan başka Trakya'da Midye'den Enez'e çekilen bir hattın doğusunda kalan arazi ile Sakarya ağzından başlayarak Gemlik Körfezine inen bir hattın batısında kalan toprak parçası da Ruslara bırakılıyordu. Rusya'ya bırakılan yerler arasında İmroz ve Bozcaada adaları da vardı.⁶⁰

İtalya'nın harbe itilaf devletleri yanında girmesi kararlaştırılınca, paylaşma plânına bu devlet de dahil edilmiştir. 26 Nisan 1915 tarihinde Londra'da İngiltere, Fransa ve İtalya arasında yapılan gizli anlaşma ile İngiltere, Fransa ve Rusya Türkiye'nin Asya'daki topraklarını paylaştığı takdirde İtalya'nın da Antalya, Muğla bölgesinde pay olması kabul ediliyordu. Ayrıca Oniki Adalar ve Trablusgarp'daki haklar ve imtiyazlar da İtalya'ya veriliyordu.⁶¹

Bir yıl kadar sonra bu devletler Türkiye'nin Asya'daki topraklarını paylaşmak üzere Sykes Picot'da yeniden anlaşmaya vardılar. 9 Nisan 1916 tarihli bu gizli anlaşmaya göre Rusya; Doğuda Trabzon'un batısından Fırat'a kadar çekilecek bir çizginin doğusunda Rize, Trabzon, Gümüşhane, Erzurum, Erzincan, Tunceli, Beyazıt, Van, Muş, Bitlis, Siirt, Hakkari'yi işgal edecekti. Buna karşılık; Diyarbakır, Elazığ, Mardin, Urfa, Antep, Malatya, Sivas, Çukurova, Suriye, Kerkük Bölgesi Fransa'ya bırakılıyordu. Fransaya bırakılan güneyinde kalan Bağdat, Basra, Hicaz, Yemen, Hayfa, Akkâ bölgeleri İngiltere'ye olacaktı.⁶² Bu paylaşmadan memnun olmayan İtalya, İzmir ve Mersin Bölgelerini de istedi. Ancak, Rusya İzmir'in İtalya'ya verilmesine karşı çıkıyordu.⁶³ Çünkü İzmir'e hakim olan devlet Boğazları kontrol altında tutabilirdi.

⁵⁸ S. Tansel, age., s. 151; F.Armaoğlu, age., s. 116

⁵⁹ T. Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, Ankara 1992, s. 14

⁶⁰ Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi III, Kısım II*, Ankara 1991, s. 119 vd.

⁶¹ Y. H. Bayur, age., s. 270 vd. ; S.Tansel, age., s. 152

⁶² F. Kırzioğlu, *Türk İnkılâp Tarihi*, Erzurum 1977, s. 13

⁶³ S.Tansel, age, s. 153

Bu durumda Rusya bin yıllık tarihi emellerine ulaşma yolunda çok önemli bir fırsat bulmuş oluyordu.

Buna karşılık, İngiltere ve Fransa sömürgecilik siyasetleri ve “*Şark Meselesi*”ni gerçekleştirme emellerine bir adım daha yaklaşıyorlardı.

Rusya İzmir’in, Fransa Mersin’in İtalya’ya bırakılması konusundaki itirazları ve tartışmaları sürerken Rusya’da ihtilâl olmuş ve Rusya Harb’den çekilmişti. Bu durum karşısında değişen şartlarda Fransa ve İngiltere, İtalya’yı daha çok tutmak zorunda kaldılar. 10-21 Nisan 1917 tarihlerinde yapılan müzakerelerden sonra, St.Jean de Maurienne (Sen Jan dö Morian)’da imzalanan anlaşmaya göre; Sykes Picot anlaşmasını kabul etmesi şartıyla, İtalya’ya, Antalya’dan başka İzmir ve Konya’ya kadar olan bölgede veriliyordu.⁶⁴

Bolşevik ihtilâlinde sonra Sovyet Rusya, Çarlık Rusya’sının yapmış olduğu bütün anlaşmaları geçersiz sayarak gizli anlaşmaları da açıkladı. Haliyle bu anlaşmalar da hükümsüz kaldı.⁶⁵ Rejim değişikliği içinde bulunan Sovyetler herşeyi baştan almak zorunda idi. Rusya’nın bu tutumu karşısında itilaf devletleri ve özellikle de İngiltere paylaşma plânında önemli görüş değişimi içine girdi. Nitekim, 20 Ocak 1918 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanı Lord George’un beyanlarından Türkiye’nin taksiminden vazgeçildiği görünümü verilmektedir.⁶⁶

⁶⁴ T. Bıyıklıoğlu, age., s. 4.; S.Tansel, age., s. 154

⁶⁵ A. N. Kurat, age., s. 328

⁶⁶ S. Tansel, age., s. 154

I.BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA HARBİ YILLARINDA TÜRK-SOVYET MÜNASEBETLERİ

A)I.DÜNYA HARBİ'NDE TÜRK-RUS MUHAREBESİ

Rusya, Türkiye hakkındaki emellerinin tatbiki için I. Dünya Harbi'ni uygun bir zaman ve zemin olarak görmüştü. Bu maksatla 4 Mart 1915 tarihinde İngiltere ve Fransa'ya birer nota veren Rusa, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının, İzmit'den kuzeye uzanan sahanın ve de Marmara'daki adaların hakimiyetinin kendilerine bırakılmasını istedi.¹ Kendi menfaatlerinin korunması şartı ile Rusya'nın bu isteğine İngiltere ve daha sonra da Fransa "evet" demek zorunda kaldı.² Böylece, Türkiye üzerindeki emellerini gerçekleştirmesine razı olan İtilaf Devletleri'nin yanında yer alan Rusya, bu durumdan fevkaledede memnun oldu.³

Rus Çarı'nın "*Bu Harb'in Karadeniz sahillerinde ecdâdımız tarafından bize vasiyet edilen tarihi emellerinin gerçekleştirilmesine imkân vereceğine inanıyorum*"⁴ diye yayınladığı bildiri, Rusya'nın Türkiye'ye karşı harbe girmesi karşısında Rus halkında büyük bir heyecan uyandırdı. Bilhassa fanatik Pansılavistlerin nutukları ve yazıları ile birlikte tarihi Türk düşmanlığı tamamen su üstüne çıktı.⁵

Rusya Başbakanı Trepov, 2 Kasım 1916 tarihinde Çarlık Meclisi "*Dama*"da, bir nevi I.Dünya Harbi'nden beklentileri denilebilecek nutukunda milletine şöyle haykırıyordu; "*Bin yıldan ziyade bir müddetten beri Rusya güneyindeki serbest açık denizi, emellerinin hedefi ittihaz etmiştir. Karadeniz ve Çanakkale Boğazlarının anahtarları ile birlikte İstanbul kapıları Rus milletinin asırlar gürmüş samimi gayesini teşkil*

¹ F. Armaoğlu, age., s. 115

² Y. H. Bayur, age., s. 128-143

³ M. Saray, Atatürk'ün Sovyet Politikası, s. 8

⁴ Y. H. Bayur, C III, K I, s. 457-471

⁵ M. Saray, age., s. 9

eder. Bütün tarihi boyunca bèslemiş olduğu emeller şimdi hakikate dönmek üzere bulunuyor. İngiltere ve Fransa arasında 1915'de akdolunup sonra İtalya tarafından iştirak edilen mukavelename, Rusya'nın Boğazlar ve İstanbul üzerindeki haklarını tanımaktadır. Rus milleti ne için kanını döktüğünü bilmelidir.”⁶

Osmanlı Devletinin I. Dünya Harbi'ne katılması, bilindiği üzere Yavuz ve Midilli (Göben ve Breslav) gemileri başta olmak üzere Osmanlı donanmasının Karadeniz'e çıkması ve 29 Ekim 1914 tarihinde Rus sahilleri ve donanmasına ateş açması ile başladı. Karada ise Türkiye ile Rusya arasındaki fiili savaş 31 Ekim'de Doğubayazı'dın Ruslar tarafından saldırıya uğraması ile başladı.⁷ Ruslar 1 Kasım'dan itibaren de sınırları aşarak Hasankale, Eleşgird'e doğru ilerlemeye başladılar. 11 Kasım'da karşı taarruza geçen kuvvetlerimiz Azapköy muharebesini kazanarak Rusların geri çekilmesini sağladı.

Ne var ki, zamansız ve hazırlıksız olan Türk kuvvetleri, Enver Paşa'nın bölge halkının yardımı ile Rusların geri atılabileceğini düşünmesi ve Almanya'nın da savaş cephelerindeki yükünü hafifletmek gayesiyle Türkleri bölgede savaşılmaya teşvikleri, Sarıkamış muharebesinin sonucunu hazırladı. Bölgedeki Üçüncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'nın itirazı üzerine bizzat komutanlığı ele alan Enver Paşa, 21 Aralık 1914 tarihinde taarruza geçti. Sarıkamış geri alındı ise de karşı taarruz ile Ruslar Sarıkamış'ı yeniden işgal ettiler. Allahu Ekber muharebelerinde de başarı sağlanamayınca Osmanlı ordusu çok büyük zaiyatlar verdi. 150 bin kişilik kuvvetlerin 90 bini şehid oldu. Rusların kaybı ise 32 bin kadardı. Verilen kayıplar düşman ateşinden çok, amansız kış, açlık, tifüs haslalığı yüzünden oldu.⁸

Kafkaslarda Türk- Rus muharebeleri esas olarak 1916 yılı Subat-Eylül ayları arasında meydana geldi. Ruslar Şubat'da Erzurum, Nisan'da Trabzon'u ele geçirdiler.⁹ Burada direnen 3 Ordu Rus kuvvetleri

⁶ M. Saray, age., s. 9

⁷ Mufassal Osmanlı Tarihi, CVI, s. 3521

⁸ Mufassal Osmanlı Tarihi, age., s. 3525

⁹ S. Özel, *Millî Mücadele'de Trabzon*, TTK. Basımevi Ankara 1991, s. 1-8

tarafından çözüldü. Eylül ayına kadar Ruslar Gümüşhane, Kelkit ve Erzincan'ı ele geçirdiler.¹⁰

Şubat 1917'da Rusya'da meydana gelen ihtilâl Rusların Kafkas cephesindeki durumunu önemli ölçüde etkiledi. Ancak, Türk ordusunun önceden bu cephede zayıflamış olması, bir kısmı kuvvetlerini Irak ve Filistin cephesine çekmiş olması sebebiyle, Türk Kuvvetleri, Rusya'nın bu durumundan faydalanarak taarruza geçemedi. Sadece Muş ve Bitlis kurtarılabildi. Zaten ihtilâlin sonucu olarak Aralık ayında da Osmanlı Devleti ile Rusya arasında mütareke yapılarak savaş durumuna son verildi.¹¹

Rusların Almanya karşısında uğradığı başarısızlık Türk ülkesindeki emellerini gerçekleştirme plânlarını alt üst etti. Zor duruma düşen Ruslar, müttefikleri İngiltere ve Fransa'dan yardım istemek zorunda kaldı. Rusya'ya yardımın ulaşabileceği tek yol ise, Boğazlar idi. Fakat İtilaf devletlerinin üstün silah güçlerine rağmen, Türk kuvvetlerinin Çanakkale'yi iyi müdafaa etmesi bu yardımı engelledi. Müttefiklerinden beklediği yardımı alamayan Çarlık Rusyası uzun harbin meydana getirdiği sıkıntıların etkisiyle bunalıma düştü. Bu durumu değerlendiren Çarlık Muhafızı komünistler sıkıntı içinde olan köylü ve işçileri kışkırtarak isyan çıkarmayı başardılar. Bu ayaklanmaların ihtilâle dönüşmesi ile de Rusya savaş dışı kaldı.¹²

Ruslar, bölgeyi işgal altında bulundurdukları iki yıllık zaman içerisinde tahripkarlık ve yağmacılık ile Ermeni çetelerinin ve Rum serserilerinin eşkiyalıklarına zemin hazırlamaktan ve onlara alet olmaktan başka bir şey yapmamıştır.

Diğer taraftan da, "*tekalif-i harbiye*" adı altında tüm tüccarların mallarına el koymuşlar, işgal ettikleri evlerin eşyalarını yağmalamış veya çalmışlardır. Öyle ki , işgal günlerinde Trabzon ve diğer yerleşimlerinde

¹⁰ F. Armaoğlu, age., s. 122; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi C II* Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 25 vd.

¹¹ F. Armaoğlu, age., s. 128

¹² M. Saray, age., s. 9

evlerini ve kentlerini terk etmek zorunda kalan Müslüman halkın bıraktığı malları, Rus generalleri ve Rum pazarları dahi yağmalamaya katılmışlardır.

İşgal altındaki yerlerde Rumlar ve Ermeniler sadece malları yağmalamakla kalmamış Türk ve müslüman halkın mukadderatını temsil eden camî, türbe, mezarları da kundaklamak ve tahrip etmekten geri durmamışlardır.¹³

B- BOLŞEVİK İHTİLÂLİ VE TÜRK-RUS MÜNASEBETLERİ

Birinci Dünya Harbi başladığı yıllarda Rusya'da tam bir karışıklık yaşanıyordu. Savaşın getirdiği ağır yükler, Almanya önündeki başarısızlık, Boğazların açılmaması itilaf devletinin yardımlarının Rusya'ya ulaştırılamaması ve halkın yokluk sıkıntısı çekmesi iç gerginliği çok daha artırdı.¹⁴

Rus hükümeti ile ahali arasında birçok konularda anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Hükümet ile ahali arasındaki tek ortam temennisi Almanya'nın mağlup olması idi. Rusya iktisadi hayat bakımından çökmüş durumdaydı. İşçi yokluğu, kömür, zahire kıtlığı baş gösterilmişti. Rüşvet almış yürümüştü. Her türlü nakliyat da rüşvetsiz mümkün değildi. Temel gıda maddelerinde aşırı derecede pahalılık hakimdi. Ceza ve sürgün edilme korkusu kimseden ses çıkmamasını sağlıyordu.¹⁵ Kısacası, Rusya harb yıllarında barut fıçısına dönmüştü. Aynı zamanda harp devam ediyor, müttefiklerinden de yardım alamıyordu. Çünkü Türkiye Çanakkale'den geçit imkânı tanımıyordu. Bütün bunların yanı sıra Rusya'da sosyalistler hen, çalışmalarına hız vermiş teşkilatlanmalarını içte ev dışta tamamlamak üzere idiler. Bütün bu olgunlaşan durum Rusya'da bir "*ihtilâlin*" ortaya çıkma ihtimâlini güçlendirmekteydi¹⁶. Nitekim, Rusya'da bir ihtilâl olma

¹³ S. Özel, *age.*, s. 15-23

¹⁴ A. Eyicil, *Siyasi Tarih*, Ankara 1991, s. 236, 237

¹⁵ A. Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 313

¹⁶ O. Sandes, *Siyasi Traih*, İstanbul 1993, s. 283

ihtimalinin kuvvetle muhtemel olduğuna dair haberler Türk Elçiliği vasıtasıyla İstanbul'da Hariciye Nezaretine ulaştığı görülmeye başladı. ¹⁷

Nihayet Alman istihbarat kanalları da aynı doğrultuda haberler almaya başlamıştır. Nitekim, Rusya'da durum hergün daha da kötüye gidiyor, hata "**Kötüden daha fena**" olduğuna dair haberlerin arkasından, Hariciye Nazırı Sazanov'un 20 Temmuz 1916 günü istifa ettiği ve yerine Sürmer'in geldiği haberi alındı. Aynı zamanda Rus orduları Alman orduları karşısında perişan olduğu, Çar'ın yakınlarından bir kısmının ve Çar'ın karısı Aleksandra Feodorovana'nın Almanya ile barış andlaşması yapılması konusunu gündeme getirdikleri söylenmekteydi. Barış andlaşması konusunda Almanların daha önceden tekliflerinin olduğu da bilinmektedir. ¹⁸

Gelişmeler hakkında bilgiler Stocholm Elçiliğinden Sefir Cevat Bey vasıtası ile İstanbul'a aktarılmaktaydı. İstanbul basınında 20 Mart 1917 tarihinde ilk olarak "**Rus ihtilâli**" hakkında yazılar çıkmaya başladı. Aynı zamanda İsveç basınında 27 Ocak 1917 tarihinde "**Rusya'da dahili buhran sürmekle beraber, durum, dahili bir isyan olacağı merkezindedir...**" şeklinde bir haber yayınlanmıştı. Bütün bunlara rağmen Rusya'da yakın günlerde bir ihtilâlin gerçekleşeceği hakkında hiç kimse ihtimal vermiyordu. Hatta bu sırada İsviçre'de olan Rus Bolşeviklerinin lideri olan Lenin dahi çok kısa bir zaman içinde ihtilâli gerçekleştirebilecekleri görüşünde değildi. ¹⁹

15 Mart 1917 tarihinde Berlin Elçisi Fuat Bey tarafından alınan bir telgraf ile, 27 Şubat 1917 Petrograd'da başlayan isyan sonunda bütün nazırların ve Çar'ın hapiste olduğuna dair bilgiler alındı. Aynı telgrafda "**Duma**" (Rus Meclisi) azalarından **Milükov'da dahil 12 kişiden oluşan geçici bir hükümet**" kurulduğunu da bildiriyordu. ²⁰

¹⁷ A. N. Kurat, age., s. 313

¹⁸ A. N. Kurat, age., s. 318

¹⁹ A. N. Kurat, age., s. 318

²⁰ A. N. Kurat, age., s. 319

Diğer taraftan halk 8 Mart 1917 günü Petersburg'da toplanarak gösterilere başladı. Gelişmeler iki gün içinde ihtilâl halini aldı.²¹ Bolşevik ve Menşevik bütün komünistler hükümete karşı birleşerek faaliyete geçmişlerdi. Hükümet Kuvvetleriyle şiddetli çarpışmalar başladı.²² 12 Mart 1917'de Petersburg'da "*Amele ve Askerlerin Sovyeti*" kurularak hükümet görevini üstendigini ilân ettiler. Sovyet ile Duma arasında yapılan görüşmelerden sonra 14 Mart'da geçici hükümet kurulmasına, Çar'ın istifasına karar alındı ise de Çar II. Nikola çekilme kararını reddetti. Ancak başarılı olamadı. Çünkü Petersbur'a gönderdiği Rus generalleri Çar'ın bu emrine uymadılar. Böyle olunca da II. Nikola 16 Mart 1917 günü tahttan çekilmek zorunda kaldı.²³ Böylece Rusya'da üç yüz yıldan beri devam eden Romanof hükümeti ortadan kalktı.

İktidarı ele geçiren geçici hükümet savaşa devam kararı aldı. Lakin Rusya'ya da birtakım karışıklıklar her gün geçtikre çoğalarak devam etmekteydi ve Bolşevikler bu karara karşıydılar.

Çarlık Rusya'sının Boğazları elde etmek amacıyla savaşa katılmış olduğu ve Türkiye'nin de buna engel olmak amacıyla savaşa katıldığı bilinen bir gerçektir. Böyle olunca da Rusya'daki gelişmeler haliyle Türkiye'de heyecanla takip edilmekteydi. Özellikle Şubat ihtilâlinin sonra Yunus Nadi Bey'in Tasvir-i Efkar gazetesindeki Rus ihtilâlinin Türkiye için önemi kanusundaki yazıları oldukça dikkat çekmekteydi. Fakat geçici hükümetin savaş konusundaki tavrı da henüz bilinmemekteydi. Rus ihtilâlleri ile ilgilenen diğer devlet de Almanya idi. Çünkü ihtilâl Almanya içinde önem taşımaktaydı ve onlar da ihtilâlden sonra Rus- Alman barış andlaşmanın hızlanacağına inanmaktaydılar.

Rusya ittilâli hakkında İstanbul'a yeni ve daha geniş bilgilerin ve haberlerin gelişi devam ediyordu. Rus olayları hakkında yeni adlar ve yeni tabirlere de rastlanmağa başlandı. Bu arada, Lenin'in de bulunduğu 32 Rus ihtilâlcinin Almanya yolu ise İsviçre'den Rusya'ya geçtikleri "

²¹ F. Arnaoğlu, age., s. 131

²² A. Eyicil, age., 237

²³ F. Arnaoğlu, age., s. 131

Rus Amele ve Asker Cemiyeti” gibi teşkilatlardan bahsedilir olmaya başlandı. Lenin’in barış anlaşması yapılmasından yana olduğu da haberler arasında zikredilmekteydi.²⁴

Bu arada geçici hükümetin başından Lvov çekilmiş yerine Kerensky Başbakan olmuştu. Kerensky 14 Eylül 1917’de de Cumhuriyeti ilân etmişti. Buna rağmen Bolşeviklerin karşı hareketleri devam ediyor, karışıklıklar durmuyordu. Karışıklıkları fırsat bilen Bolşevikler bir *“Askeri İhtilâl Komitesi”* kurdular.²⁵

Lenin’in Rusya’ya dönüşü Bolşeviklerin faaliyetlerine yeni boyutlar kazandırdı. Petrograd ve diğer şehin ve kasabalarda mitingler tertiplenmeye ihtilâl ve inkılâba ait nutuklar atılmaya başlandı. *“Asker ve Amele mümesilleri Sovyeti”* (Şurası) oluşturuldu. Bu şura içinde de Sovyetler iki grup oluşturdular Menşevikler daha fazla iken Lenin’in de içinde bulunduğu Bolşevikler azınlıkta idiler. Fakat Lenin’in yaptığı propagandalar daha cazip geldiğinden, disiplinli teşkilatlanma ve belli bir gaye üzerinde kudretini taksif ettiğinden bu grup çoğunluğu ele geçirdi. *“Amele ve Asker Sovyetleri”* artık Rusya’da önemli bir söz sahibi haline geldi.²⁶

Gecici hükümetin de Çarlık Rusya’sı siyasetinden vazgeçmediğini gören Babiâli *“Amele ve Asker Sovyet”* siyasetinin Türkiye’nin zararına olmayacağı düşüncesinde idi. Bu sebeple de Sovyetlerin gelişi İstanbul’da arzu edilir olmuştu.²⁷ Türkiye’nin ebedi düşmanı olan Çarlık Rusya’sı bünyesinde meydana gelen muazzam çatlak hakkındaki haberler Türkiye’de Rum ve Ermeniler dışında herkeste bir sevinç ve ümit uyandırmıştı. Herkeste beliren ümit, Harbin Türkiye için nisbeten kayıpsız ve zararsız sona erdirilmesi, İstanbul ve Boğazların kaptırılmayacağını anlaşılmış olması idi.²⁸

²⁴ A. N. Kurat, age., s. 321, 322

²⁵ A. Eyicil, age., s. 237

²⁶ A. N. Kurat, age., s. 324

²⁷ A. N. Kurat, age., s. 325

²⁸ A. N. Kurat, age., s. 321

Lenin'in idare ettiği Komünist-Bolşevik Partisi 25 Ekim 1917 tarihinde yaptığı bir darbe sonunda geçici hükümeti devirip iktidarı ele geçirdi. Bunun üzerine Rusya'da Komünist (Bolşevik) partisinin tahakkümü altında bir rejim kurulmaya başladı. Bu partinin asıl gayesi "dünya ihtilâli" yapmaktı.²⁹

Bolşevik hükümetinin ilk işi, Çarlık hükümetinin müttefikleri ile yaptığı gizli anlaşmaları açığa vurmaktır. Aynı zamanda da Almanya ile barış teşebbüslerini başlattı.³⁰

Bolşevik liderler ihtilâli yerleştirebilmek için Rus askeri ve köylüsünü kazanmak amacıyla bilhassa; "*Harbe son vermek*" "*Toprağın köylüye dağıtılması*", "*Ekmek, Barış, Hürriyet*" Sloganlarını sık sık kullandı.³¹ Rusya'nın o günkü yapısı ve içinde bulunduğu durum karşısında bu sloganlar etkili ve cazip oldu. Aslında Bolşeviklerin maksadı kendilerine karşı kullanılması mümkün olan Rus Ordusu'nu çözmek, ve cepheleri terke teşvik etmektir. Bu yolda da önemli ölçüde maksadına ulaştı, bir kısım Rus ordusu buldukları siperleri terk ettiler.³²

Bolşevik ihtilâli ile Rusya'da başlayan ve üç yıl devam eden iç savaşta ölüm-kalım mücadelesi devam ederken, Almanya ve itilaf devletleri de Bolşevik muhalifi hareketlere para ve silah yardımıyla bulunarak bunları desteklediler. Aynı zamanda Almanya'nın batı cephesini tehlikeli gören itilaf devletleri Rusya'da bir cephe açma ihtiyacı da duyarak, cephe açmaya karar verdiler. Bir taraftan da Rusya'da Bolşeviklerle çarlık taraftarları arasında savaş devam ediyordu.³³ Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesi gereği Boğazları açınca da İngiliz ve Fransız filosu Karadeniz'e geçti. Fransızlar Odesa'yı, İngilizler Arhangelsk'i topa tuttular. Diğer taraftan Japonlar Vladivostk'a asker çıkardı. Ayrıca Eylül 1918'de Amerika Birleşik Devletleri ile Japonya Sibarya'ya kuvvet gönderdi. Bunlar iç savaşta Bolşeviklerin aleyhinde, yani çarlık

²⁹ A. N. Kurat, age., s 325, 326

³⁰ F. Armaoğlu, age., s. 132

³¹ A. N. Kurat, age., s. 339

³² A. N. Kurat, age., s. 339 vd.

³³ A. Eyicil, age., s. 237

tarafklarlarının yanında yer alıyorlardı. Bütün bu çabalara rağmen Batılı Devletler bolşevikler karşısında başarılı olamadılar. Hatta Çek ve Slovak kıtaları da bolşeviklerin aleyhine döndüler. Batılı ülkeler, Finlandiya ve Kafkas memleketlerinin bağımsızlıklarını da ilân ettiler. Romanya Baserabya'yı aldı. Bütün bunlara rağmen Bolşevikler akıl almaz sert tedbirlerle ve dehşetle içten ve dıştan gelen kuvvettlere karşı direndiler. Birara zor duruma ve ümitsizliğe düştüler, ancak 1920'de İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, İtalya, Rusya'nın iktisadi ablukasına son verince durum yeniden yön değışti. Sovyetler 1920 yılı Temmuz ve Ekim aylarında Litvanya, Kentonya, Finlandya ve Polonya ile anlaşmalar yaptı. Nihayet 1921 yılında Bolşevikler mücadeleyi kazanıncada itilaf devletleri de Rusya'dan askerlerini çekti. ³⁴

C-BREST-LİTOVSK BARIŞ ANTLAŞMASI

Birinci Cihan Harbi'nde 1917 yılına gelindiğinde itilaf ve İttifak devletleri birbirlerine karşı kesin bir üstünlük kurmuş değillerdi. Halbuki, aynı yıl içinde meydana gelen iki önemli hadise bu harbin yönünü değıştirir mahiyetle idi. Bu olaylardan birisi 2 Nisan 1917 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri'nin itilaf devletlerinin yanında savaşa iştirak etmiş olması, ikincisi ise Rusya'da Bolşevik ihtilâlinin başlamış olmasıdır.

³⁵

Rusya'da 8 Mart 1917 tarihinde Petesburg sokaklarında halk ayaklanması başlamış, ayaklanmaların bir ihtilâl halini alması sonunda da 12 Mart 1917 tarihinde "*İşçi ve Askerlerin Sovyetleri*" kurulmuştu. Nihayet 8 Kasım'da Bolşevik liderleri gizlendiği yerlerden çıkıp Petersburg'a gelmişlerdi. ³⁶ Rusya'da ihtilâl girişiminde bulunan bolşevik hükümetini kurdukları ilk günlerde halka, savaşı bırakacaklarını barış yapacaklarını vaadediyorlardı. İktidarı ele geçiren Bolşevik Hükümeti

³⁴ A. Eyicil, age., s. 238

³⁵ A. Eyicil, age., s. 195

³⁶ A. N. Kurat, age., s. 320 vd.

Dışişleri Komiseri Leon Trotskiy 21 Kasım 1917 tarihinde ittifak devletleri elçiliklerine birer not ile, bütün cephelerde mütareke yapılmasını istedi ³⁷ Bundan başka, Bolşevik Hükümeti, çarlık Hükümeti'nin yaptığı bütün andlaşmaları fesh ettiğini ve gizli andlaşmaları açığa vurduğunu açıkladı. Böylece, Avrupa'lı büyük devletlerin uzun yıllardan beri plânladıkları Osmanlı Devletini paylaşma anlaşmaları da açığı çıkmış oldu. Bolşeviklerin bu davranışlarının asıl amacı; hem kendi halkına, hem de batı memleketlerindeki işçilere, yapılan savaşın bir emperyalizm savaşı olduğunu anlatarak³⁸, onları savaşa karşı soğutmak suretiyle komünizm rejiminin propagandasını yapmak, netice olarak da ihtilâli tamamlamaktır.

"*Bariş Dekreti*"de denilen Rusya'daki milletleri afyonlama mahiyetindeki Beyannameden kısa bir zaman sonra Sovyet Hükümeti almanya ile, harbe son vermek için müzakereler yolunda girişimlerde bulunmaya başladı. ³⁹

Sovyet Rusya'nın mütareke teklifine Almanya 27 Kasım 1917 tarihinde cevap vererek, mütarekeye hazır oldukları bildirdi.⁴⁰ Yapılan görüşmelerden sonra Bolşevik Hükümeti ile Almanya, Avusturya, Birde Bulgaristan ve Türkiye arasında 15 Aralık 1917 tarihinde Brest-Litovsk'de mütareke imzalandı.⁴¹ Bu mütareke'nin Türkiye bakımından ayrıntıları 18 Aralık 1917 tarihli Erzincan Mütareksi ile tesbit edildi.⁴²

Brest-Litovsk Mütarekesine göre; Türkiye ile Sovye Rusya arasındaki harp durumuna son vermek için, ayrıca bir müzakere gerekmektedir. Bu maksatla Türk ve Sovyet temsilcileri Erzincan'da biraraya geldiler. Yapılan müzakerelerden sonra 18 Aralık 1917 tarihinde bir mütareke imzalandı.⁴³ Bu suretle 29 Ekim 1914 tarihinde başlamış olan Türk-Rus harbine son verilmiş oluyordu. Bu münasebetle Erzincan mütarekesi Anadolu'da Türk makamları ile Bolşevik Rus makamları

³⁷ F. Armaoğlu, age., s. 140

³⁸ F. Armaoğlu, age., s. 140

³⁹ A. N. Kurat, age., s. 332 vd

⁴⁰ F. Armaoğlu, age., s. 140

⁴¹ Y. H. Bayur II. . IV. s. 95

⁴² S. Bilge, age., s. 18

⁴³ A. N. Kurat, age., s. 333

arasında yapılan ilk siyasi temas özelliği taşımaktadır. Erzincan mütarekesine göre; iki ordu da yerinde kalacak, yeni yığınaklar yapılmayacak, Türkler Rus cephesinden Irak cephesine birlik taşımayacaktır.⁴⁴ Bu mütarekeden sonra Rusların cepheden çekilmeleri hızlandı. Ocak 1918'de hemen hemen Doğu Anadolu'da Rus askeri kalmamaştı.⁴⁵

Fakat, Ermeniler, Rusların boşalttığı cepheleri işgale başladılar. Yapılan müdahaleden sonra Ermeniler'de çekilmeye başladı. Ancak çekilme sırasındaki Ermeni mezalimi korkunç boyutlarda arttı.⁴⁶

Brist-Litovsk Barış Müzakereleri 20 Aralık 1917'den 3 Mart 1918 tarihine kadar bazı kesintilerle devam etti.⁴⁷

Güç şartlarda devam eden müzakereler boyunca Bolşevikler asıl siyasi emellerini gizleyememişlerdir. "*Barış Dekreti*"ne rağmen müzakereler sırasında bolşevik murahhasların attıkları nutuklar Türkleri olduğu kadar özellikle Almanları da hep kuşkulandırır mahiyette olmuştur. Bunun için; Sadrazam Talât Paşa Alman ve Bulgar delegasyonları ile temasa geçerek, Türk menfaatlerini, özellikle de Rus işgalindeki Türk toprakları ve Ermenilere bırakılmak istenen toprakların Misakı Millî esasları dikkate alınarak korunacağını bildirmiştir. Bu konuda Türkiye'nin tavizi olmayacağını da belirtmiştir.

Bolşeviklerin emelleri yaşanan her hadisede rahatca görülmekteydi. Bir taraftan Viyana ve Berlin'de Bolşevik destekçisi grevler başlatılmış, diğer taraftan Sovyetlerin tutarsız teklifleri ve uzlaşmaz tavırları yüzünden müzakereler sonuçlanamamaktadır. Bu tehlikeyi gören Almahya, Ukrayna- Sovyet anlaşmazlığında Ukrayna'yı desteklerken, Türkiye'de Ermenilere karşı sefer hazırlığına başlamak zorunda kaldı.

Talât Paşa'da tıpkı Alman Hariciye Nazırı Kühlmann gibi, Rus Bolşeviklerinin barış anlaşmasında asla samini olmadıkları kanaatini

⁴⁴ Y. H. Bayar, age., s. 95

⁴⁵ S. Özcl, age., s. 10; Y. H. Bayar, age., s. 181

⁴⁶ S. Tansell, age., s. 222

⁴⁷ Y. H. Bayur, age., s. 113 vd.

taşımakta ve Sovyetleri barışa zorlamak çarelerine başvurma mecburiyetine inanmaktaydı.

Sovyet Hükümetinin “*Dekret*” de “*Türk Ermenistanı*” hakkında birtakım kararlar almış olması, Bolşevik Rus temsilçilerinin Brest-Litovsk’de Anadolu’da Rus işgali altındaki sahalar hakkında düşündükleri Türk heyetini tamamen şüpheye şüdürmektedir.⁴⁸

Bütün bunlara rağmen, mütarekelerin kesilmesini istemeyen Türk Hükümeti Barış Anlaşmasının imzalanmasından yana idi. Fakat müzakerelerden istenen sonuç alınamıyordu. 10 Şubat 1918 tarihinde sekteye uğrayan müzakereler Almanya’nın harakete geçmesi ile 17 Şubat’da yeniden başladı. Bu defa barış esasları daha da ağırlaştırdı. Artık Sovyet murahhasları önceki gibi ihtilâlcî nutuklar atamıyorlardı. Brest-Litovsk’de ki Türk temsilcisi Hakkı Paşa’da Türkiye Hükümetinden aldığı talimatla yeni taleplerle ortaya çıktı.

Bunlardan en önemlisi Elviye-i Selâse’nin (Kars, Ardahan, Batum) Türkiye’ye sınır Kafkas sahasında büyük bir “*İslam Devleti*” kurulmasını da talep etti. Ancak Almanlar kendi menfaatleri açısından bu teklifi desteklemediler. Sovyetler de şiddetle karşı çıkınca kabul edilmedi. Ayrıca Türk heyeti, Rusya’daki tüm Müslüman Türklerin, Türkiye tarafından kontrol edilmesini talep ediyordu. Bu talep de Almanlar tarafından desteklenmeyince kabul edilmedi.⁴⁹

Nihayet uzun müzakereler ve iki defa tekrarlanan kesintilerden sonra Brest-Litovsk Barış Andlaşması 3 Mart 1918 tarihinde imzalandı⁵⁰ Buna göre; Sovyet Rusya, Polonya, Litvanya, Courlanda, Estonya’dan çekiliyordu. Bu ülkelerin mükadderatı Merkezi Devletlere tarafından tayin edilecekti⁵¹ Ukrayna ve Finlandiya’dan da askerlerini çekerek bu ülkelerin bağımsızlığını tanıyacaktı. Aynı zamanda Elviye-i Selâse Osmanlı devletine geri veriliyordu. Böylece, Sovyet Rusya bütün Anadolu’dan geri çekiliyordu. Sınır çizgisi 1877-1878 Türk-Rus savaşı öncesi sınırların

⁴⁸ A. N. Kurat, age., s. 367 vd.

⁴⁹ A. N. Kurat, age., s. 383 vd.

⁵⁰ Y. H. Bayur III. K. IV. s. 135

⁵¹ F. Armaoğlu, age., s. 140

aynısı oluyordu.⁵² Bundan sonra Bolşevikler artık üç yıl boyunca milyonları aşan vatandaşının canına mal olacak iç savaşla meşgul olacaktı⁵³

Brest-Litovsk Merkezi devletler için önemli bir başarı ve kazanç teşkil ediyordu. Buna rağmen 1918'den sonraki gelişmeler Merkezi devletlerden Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti'nin dağılmasını engelleyemedi.⁵⁴

Barış Andlaşmasını mütakiben Sovyet Rusya, Doğu Anadolu vilayetleri ve Elviye-i Selâse (Kars, Batum, Ardahan) sancaklarını tamamen boşaltacağı gibi bu sancakların genel hukuk ve devletler hukuku bakımından olabilecekleri yeni düzene karışmayacak, bu yerlerin halkının yeni idaresi, komşuyarı ile, özellikle Osmanlı Devletiyle anlaşması hususunda serbet bırakılacaktı⁵⁵ Yine Brest- Litovsk Barış Andlaşması'na göre Rus Cumhuriyeti Hümümeti Ermeni çetelerin silahlarını almayı ve bunları dağıtmayı da taahhüt ediyordu.⁵⁶ Osmanlı-Sovyet Rusya sınırının çizilmesinde de bölge halkının istekleri dikkate alınacaktı. Fakat bu sırada Gürcü, Ermeni, Azerilerden oluşan bir devlet kuruldu . Bu sebeple Osmanlı Devleti plebisite başvurmadan önce "*Mâvera-yi Kafkas Hükümeti Federasyonu*" denilen bu devletle de meseleyi müzakere etmek gerektiğini düşünerek Trabzon'da bir konferans topladı.⁵⁷ Fakat 10 Mart 1918 tarihinde toplânan bu müzakerelerden sonuç alınamadı. Çünkü, bu devletin açık bir politika takip etmemesi iki devlet arasındaki siyasi vaziyetini netleştiremiyordu. Neticede Osmanlı Devleti'nin verdiği bir ultimeton üzerine durum netleşerek Evliye-i Selâse'nin Plebisit sonunda Türkiye'ye bırakılması kabul edildi.⁵⁸

Bundan sonra Osmanlı Devletiyle Sovyet Rusya arasındaki resmi görüşmeler devam etti. Sovyet Rusya'nın Ermenilerle ilgili siyasetini

⁵² S. Bilge, age., s. 21

⁵³ A. Eyicil, age., s. 196

⁵⁴ F. Armaoğlu, age., s. 140

⁵⁵ S. Bilgi, age., s. 20. 21

⁵⁶ S. Tansel II, age., s. 224; T. Bıyıklıoğluage., s. 16-17

⁵⁷ Y. H. Bayur, age., s. 186-189; s. Özel, age., s. 24-25

⁵⁸ S. Tansel, age., s. 224

çözümlemek maksadı ile 23 Nisan 1918 tarihinde Türk Büyükelçisi Galip Kemal ile Sovyet yöneticileri Moskova'da biraraya geldiler. Sovyetlerin uzlaşmaz tutumu burada da devam etti. Bu yüzden görüşmeler göçlkle devam etmekteydi. Brest-Litovsk Barış Andlaşması'na rağmen Sovyet Hükümeti Ermenileri Türklere karşı kışkırtmaktan ve desteklemekten vazgeçmiş değillerdi. Buna mukabil olarak da Osmanlı Devleti'nin Kafkaslardaki kuvvetleri harekete devam etmekteydi.⁵⁹

Bölgede ilerlemesine devam eden Türk ordusu; 25 Mart 1918'de Oltu'yu, 3 Nisan'da Ardahan'ı, 15 Nisanda Sarıkamış'ı, 14 Nisan'da Batum'e ele geçirmişti. 30 Nisan'da Arpacay'da ordu ilerlemeye devam ederek 15 Mayıs'da Gümrü'yü, 20 Temmuz'da Nacıvan'ı 15 Eylül'de de Bakü'yü aldı.⁶⁰

Brest-Litovsk Barış Andlaşması Türk-Rus münasebetlerinde önemli bir gelişme olarak görülmektedir. Türk tarihinde 1711 Prut, 1856 Paris Andlaşmalarından sonra Rusya'ya karşı sağlanan bir başarı vesikası durumundadır. Bu Barış Andlaşması ile Türkiye 40 yıldan beri Rus işgalindeki Doğu Anadolu'yu geri aldığı gibi Elviye-i Selâse'yi de geri alma imkânını elde etmiştir.

Brist-Litovsk müzakerelerinin diplomatik münasebetler açısından da birtakım önemi vardır. Türkiye ve Sovyet temsilcileri yüz yüze gelerek birbirlerine karşı olan amaçları ve siyasi maksatlarını ortaya koymuşlardır. Daha sonraki Türk- Sovyet münasebetlerinde çok önemli rol oynayacak ihtilâlcı Sovyet diplomatlardan Karahan, Çiçerin gibi şahsiyetlerin tanınması sağlanmıştır.

Bu Barış Andlaşmasından sonra, Sovyet temsilcileri Osmanlı Sadrazamı Talât Paşa ve mahiyetindeki Türk ekibini "*emperyalist ve kapitalist bir devletin temsilcileri*" sıfatıyla, kendilerine Brest-Lilovsk'de ağır şartları kabul ettiren düşmanlar diye telakki etmişler ve hiçbir zaman unutmamışlardır. Bu Barış Andlaşması Türkiye için önemli bir başarı, Sovyet Rusya için bir hezimet vesikası olarak düşünülmektedir.⁶¹

⁵⁹ S. Bilge, age., s. 21

⁶⁰ S. Tansel, age., s. 224

⁶¹ A. N. Kurat, age., s 384 vd.

II.BÖLÜM

TÜRKİYE'NİN KAFKASYA SİYASETİ

VE

SOVYET RUSYA

Bilindiği gibi, Rusya, I.Petro'dan (1689-1725) itibaren İmparatorluk olma yolunda siyaset ve hedefler belirlemeye başlamıştı. Rusya'nın bu siyasetine en büyük engel Osmanlı Devleti idi. Petro, belirlediği ve kendinden sonraki devlet adamlarına da vasiyet ettiği hedef, sıcak denizlere inme ve Ortadoğu'ya hakim olmak idi. Bunlardan birincisine, tarihte "*Sıcak Denizlere İnme*" siyaseti, Avrupa devletlerinin ortak siyasetleri olan ikincisine de "*Şark Meselesi*" denilmektedir. Rusya'nın her iki siyasetde de başarılı olması Osmanlı Devleti'ne çöküşüyle mümkün olabilirdi. Yine iki hedefinde yolu Anadolu ve Kafkasya veya Balkanlar üzerinden olacaktı. İşte tarihi Rus-Osmanlı düşmanlığının temelini bu siyaset oluşturmaktadır.

Rusya, sıcak denizlere inme politikasında Karadeniz'e inmesi ve Kafkaslara girebilmesi için Kırım Hanlığı'nı ele geçirmesi gerekmektedir. Kırım Osmanlı idaresinde kaldıkça Rusya'nın Kafkasya'da yerleşmesi mümkün olamazdı. Bu yüzden Rusya I.Petro'dan itibaren bu istikamette yeni stratejiler geliştirmek çabasında idi.¹

1700 yılında İstanbul Adlaşması ile Azak kalesini ele geçiren Rusya bu yolda önemli bir aşama kaydetmiş oluyordu. 1711 yılında I. Petro yeniden Osmanlı Ülkesinde hedef alan amaçlar doğrultusunda hareket etmişse de Prut'da istediğini elde edememişti. Ancak 1721-1723 yıllarında İran'la yaptığı savaş neticesinde Derbent, Bakû ve Hazar Denizi güneylerini ele geçirmişti. Daha sonraki çarlar bu bölgeleri elde tutamadılarsa da artık, Rusya gelişen bu olaylardan sonra Kafkaslar'la temasa geçmişti.²

¹ A. N. Kurat, Rusya Tarihi, s. 271 vd

² A. N. Kurat, age., s. 262

II. Katarina zamanında Rusya, Küçük Kaynarca Andlaşması ile Kafkaslar yolunda önemli avantajlar sağladı. Azak ve Dinyester ile Buğ arasındaki Karedeniz kıyılarını alarak Kırım'da üstün bir nüfuz elde ettiler.³ 1783 yılında Kırım'ı ele geçirmekle de Kafkas yolunun açılmasında amaçlarına ulaştıkları gibi "*Şark Meselesi*" nin gelecekteki gelişmesi bakımından önemli bir avantaj temin ettiler.

XVIII.Yüzyılın sonuna gelindiğinde evvelce Rusya ve Osmanlı devletleri arasında tabii bir hudut ve set teşkil eden Kafkas dağlarını; Ruslar aşmışlar ve Güney Kafkasya'da, Gürcistan'da yerleşmişlerdir. Bu yerleşme Anadolu'nun emniyetini tehdit eden çok önemli bir olaydır. Böylece, Osmanlı devleti Kafkasya'da Rusya gibi geniş ihtirasları ve Türk topraklarında gözü olan emperyalist bir devletle komşu olmuştu.⁴

XIX. Yüzyılın başlarında, Avrupa'nın siyasi ortamından faydalanan Çarlık Rusya'sı Kafkaslar'da yayılma ve yerleşme siyasetine hız verdi. Bu suretle bütün Gürcistan 1807 yılından itibaren Rus vilayeti oldu.⁵ Ayrıca İran'la 1813 yılında yaptığı Gülistan Andlaşması ile Abaza bölgesi, Gruzi, Mingerli, Dağıstan, Şirvan ve Karadağ, 1826 yılında yaptığı andlaşma ile de Erivan ve Nahcivan Rusya'nın eline geçti. Böylece bu tarihten itibaren İran-Rusya sınırı Aras nehri olmuştur. Bununla yetinmeyen Rusya Kafkasya'nın emniyeti için Batum, Kars ve mümkünse Erzurum'u ele geçirmek niyetinde olacaktır.⁶

1828-1829 Osmanlı-Rus Harbinde'de Kars ve Erzurum Ruslar'ın eline düştü. Arkasından yapılan Edirne Andlaşması ile Kars ve Erzurum geri alındıysa da Ahışa ve Ahilkelek'in Ruslar'ın elinde kalması dolayısıyla Gürcistan üzerindeki Rus hakimiyeti kabul edilmiş oldu.⁷

Yüzyıl boyunca meydana gelmiş olan gelişmelerle Osmanlı devleti üzerinde büyük etkiler bırakan Rusya 1877-1878 Osmanlı-Rus (93 Harbi) savaşı ile Karadeniz'in doğusu ve batısında önemli mikyasta ilerlemeler sağladı. Bu ilerlemenin sonunda 3 Mart 1878 tarihinde Yeşilköy

³ İ. H. Uzunçarşılı IV. s. 186, 187

⁴ T. Bıyıklıoğlu, *Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası*, İstanbul 1958, s. 11

⁵ M. Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul 1993, s. 20

⁶ T. Bıyıklıoğlu, *age.*, s. 11

⁷ E. Z. Karal V, *age.*, s. 119 vd

Andlaşması ile Osmanlı Devleti Batıda Avrupa topraklarının hemen hemen hepsini kaybettiği gibi, Anadolu'da da Batum, Kars, Ardahan ve Beyazıt sancaklarını Rusya'ya terketmek zorunda kaldı. Rusya'nın bu ilerlemesi İngiltere'yi telâşa düşürmüş, Avrupa devletlerinin aracılığı ile yapılan 13 Temmuz 1878 Berlin Andlaşması ile de adı geçen sancaklardan sadece Beyazıt Osmanlılarda kalmıştır.⁸

I.Dünya Harbinde Osmanlı Devleti, Elviye-i Selâse'yi geri almak, hatta Asya'daki Türk ve Müslüman milletlerle temasa geçerek eski hudutlarına ulaşır ümidiyle harekete geçmiştir. Bu maksatla da cephe komutanı Enver Paşa, Panislâmist ve Pantürkist siyaseti gütmüştü. Ancak savaş boyunca Osmanlı Devleti bu plânını gerçekleştirme imkânı bulamadı.

Ruslar Kafkasları işgal ettikten ve tampon Ermeni bölgesini kurduktan sonra "*Kafkas Ordusu Komutanlığı*" vasıtasıyla idare etmeye başlamışlardır. Daha sonra "*Kafkas Valiliği*" adı ile faaliyete geçen yeni idarenin başına valiler tayin edilmeye başlanmıştır. Zaman zaman reforme edilen Kafkas Valilikleri 1917 yılında Bolşevik ihtilâli yapıncaya kadar devam etmiştir.⁹

Savaş devam ederken Rusya'da, Şubat 1917'de yapılan ihtilâl ile Çarlık rejimi Sosyal Demokratların eline geçmiş ve Sosyal Demokratlar "*Geçici Hükümet*"i kurmuşlardı. Bunların neşrettikleri beyannamelerde Ruslar ve Rus olmayan milletlere eşit haklar vadedilmekteydi. Ancak vadettikleri sözleri gerçekleştiremediler. Böylece Geçici Hükümet de eskisinden farklı olamadı.¹⁰

İhtilâli muteakip kurulan geçici Hükümet tarafından Petrograf'daki milletvekillerinden "*Mavera-yi Kafkas Komitesi*" teşkil ettirilerek Tiflis'e gönderildi. Bu komite Geçici Hükümete bağlandı.

Diğer taraftan da Rusya Müslümanları arasında siyasi faaliyetler artmıştı Geçici Hükümetin Müslümanlara eşit haklar vaadi ile millî teşekküllerin kurulmasına başlandı. Yer yer kongreler yapılarak Rusya Müslümanları'nı ilgilendiren millî, medenî, siyasî problemler görüşüldü ve

⁸ E. Z. Karal VIII, age., s. 76 vd

⁹ M. Saray, age., s. 23

¹⁰ A. N. Kurat, age., s. 458-459

kararlar alındı. Bu faaliyetlerin en önemlisi 1-11 Mayıs 1917 tarihinde Moskova'da toplanan "*Rusya Müslümanları'nın Birinci Kongresi*" (Umumi Rusya Müslümanları Kongresi) oldu.¹¹ Bu Kongrede savunulan en önemli fikir, "*Rusya Fedarasyonu İçinde Topraklı Muhtariyet*" tezi idi. Yani Rusya'daki Milletlerin kendi makedderatlarını kendilerinin tayini idi.¹²

"*Self-Determination Hakkını Kullanma*"¹³ denilen bu fikir, daha sonra Rusya'daki Milletler tarafından ilgi görecektir, Bolşeviklerin muhalefetine rağmen Türklerin memleketlerine dönmelerine ve "*Güney Kafkas Federal Demokrasi Cumhuriyeti*" (Mavera-yi Kafkas Federasyonu) nun ilânına zemin hazırlayacaktır.¹⁴

Moskova Kongresinden¹⁵ sonra Rusya Müslümanları arasında mahalli teşkilatlanma hareketi hızlandı. Bu hususta en elverişli olan Azerbaycan 1917 ihtilâlinden sonra Kafkasya'da oluşturulan Mavera-yi Kafkas Konfederasyonu'na dahil oldu.¹⁶

Bu arada Geçici Hükümetin boşluklarını takip eden Bolşevikler Ekim 1917'de yaptıkları ihtilâl ile Rusya'da idareyi ele geçirdiler ve savaştan da çekildiler.¹⁷

Rusya'da Bolşevik iktidarı ele geçirdikten sonra 15 Kasım 1917 tarihinde "*Rus Halklarının Hakları Beyannamesi*" adını taşıyan bir beyanname yayınlandı. Bu beyanname; hemen barış andlaşmasının yapılması ile birlikte, Rusya'da yaşayan milletlerin bundan böyle kendi mukadderatlarını kendilerin tayininde tamamiyle hür olacaklarına, hatta isterlerse Rusya'dan ayrılacakları ilân ediliyordu. Başka bir deyişle Rusya ahalsinin yarısından fazlasını oluşturan Rus olmayan Milletlere hürriyet ve hatta istiklâl vaadedilmiş oluyordu.¹⁸

¹¹ M. Saray, age., s. 28, 29; A. N. Kurat, age., s. 415

¹² A. N. Kurat, age., s. 473

¹³ A. N. Kurat, age., s. 473

¹⁴ A. N. Kurat, age., s. 473

¹⁵ Y. H. Bayur, age., s. 290 vd

¹⁶ A. N. Kurat, age., s. 417

¹⁷ Y. H. Bayur, C. III, K. IV, s. 92 vd

¹⁸ A. N. Kurat, age., s.329, 330

Bolşeviklerin 25 Ekim 1917 tarihinde iktidarı ele geçirmesi keyfiyeti “*Mavera-yi Kafkas Komitesi*” tarafından tasvip edilmedi. Bu sebeple bölgedeki teşkilatlar, *Mavera-yi Kafkas* için ayrı bir idare organı yapılmasına karar vererek, 15 Kasım 1917 tarihinde “*Mavera-yi Kafkas Komiserliği*”ni ilân ettiler. Bir nevi Federasyon olan bu teşkilât Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan temsilcilerinden oluşturuldu. Mahalli idareler her kavmin elinde bulunmakta idi. Merkezi Tiflis olmak üzere de bir Hükümet merkezi oluşturuldu.

Sovyet Hükümetinden bağlarını tamamen koparmayan federasyon içindeki üç millet; yani Azeri, Gürcü ve Ermenilere sağlanan dış destekleri ile millî gayelerinde faaliyet göstermekte, fakat bu konuda en geride kalan ise Azeriler olmaktaydı. Azerilere yardım edecek tek ülke Türkiye idi. Ayrıca bu şartlar ve zihniyet içinde *Mavera-yi Kafkas Federasyonunun* sağlam olduğunu da söylemek mümkün değildi.¹⁹

İhtilâlden sonra Brest-Litovsk’de varılan andlaşmaya göre Türkiye ile Rusya arasındaki harp haline fiilen son vermek ve Kafkas cephesindeki durumu tespit etmek üzere, bir uzlaşma yapılması gerekmektedir. Bu maksatla, 18 Aralık 1917 tarihinde Türkiye ile Rusya arasındaki Erzincan Mütarekesi imzalandı.²⁰ Bu mütareke Petrograf’daki Sovyet Hükümeti ile değil Tiflis’teki *Mavera-yi Kafkas Federasyonu* ve Kafkas Cephesi Rus ordu komutanlığı adına imzalandı. Böylece, Türkiye bu federasyonu tanımış oluyordu.²¹

Erzincan Mütarekesi ile Türk-Rus savaşı sona ermişti. Fakat Brest-Litovsk Barış müzakereleri’nin devam ettiği tarihlerde bolşevik Rusya’nın uzlaşmaz tutumu ve Ermenilerin Müslüman ahâli üzerindeki baskı ve zulmü devam ediyordu. Güç şartlarda devam eden müzakereler sonunda 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Barış Andlaşması imzalandı.²²

Bu arada III. Ordu komutanı Vehib Paşa’nın 12 Şubat 1918’de harekete geçmişti. Diğer taraftan, 4 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Sovyet temsilcisi Karahan’dan gelen telgraf Kars, Ardahan ve Batum’un

¹⁹ .A.N. Kutat, age., s.462, 463

²⁰ A. N. Kurat, age., s.332

²¹ A.N. Kutat, age., s. 464

²² Y. H. Bayur C. III, K.IV, age, s. 135 vd

Türkiye'ye bırakıldığını bildiriyordu. Buna tepki gösteren Maveraya-yi Kafkas Hükümeti, Brest-Litovsk Barış Andlaşması'nı tanımadığını bildirerek itiraz etti.²³

Vehib Paşa 10 Mart 1918 tarihinde Maveraya-yi Kafkas Hükümetine bir radyo-telgraf mesajı ile Brest-Litovsk Andlaşması gereği, Ermeni ve Gürcülerin Kars, Ardahan ve Batum'u boşaltmasını istedi. Bu sırada Seym tarafından görevlendirilen heyet de görüşmeler için Trabzon'a hareket etmişti.

14 Mart-14 Nisan 1918 tarihinde gerçekleşen Trabzon Konferansında Müslümanlarla Gürcü ve Ermenilerin birlikte olacağı bir Kafkas Cumhuriyetinin teşekkülü ve devamı mümkün görülmemekteydi. Nitekim, Chenkeli başkanlığındaki Maveraya-yi Kafkas Federasyonu heyetinin 1914 sınırında ısrar etmesi ve Brest-Litovsk Andlaşmasını tanımayacaklarını bildirmeleri üzerine Trabzon Konferansında istenen sonuç alınamamıştır.²⁴

Meselenin mevcut Maveraya-yi Kafkas Federasyonu ile çözülemeyeceğinin anlaşılması üzerine, kesin müzakerelerin yapılabilmesi için, Rusya'dan ayrılmış bir Kafkas Cumhuriyetiyle görüşmelerin sürdürülmesi, Türk temsilcisi Hüseyin Rauf Bey tarafından teklif edildi. 6 Nisan 1918 tarihli bu teklifle Hüseyin Rauf Bey, hem Brest-Litovsk Barış Andlaşmalarını tanımalarını hem de Maveraya-yi Kafkas Hükümeti'nin müstakil bir devlet olarak Sovyetlerden ayrıldığını kesin bir şekilde ilân etmesi gerektiğini, aksi takdirde kendileri ile müzakerelere devam etmeyeceklerini bildiren bir ultimaton verdi.²⁵ Bu tekliften sonra heyet Seym'de müzakerelerde bulunmak üzere Tiflis'e döndü. Mesele burada da sert münakaşalarla devam etti. Müzakereler devam ederken III.Ordu Komutanı Vehib Paşa Komutanlığındaki Türk kuvvetleri Ermeni ve Gürcülerin bu tutumuna tepki olarak harekete geçmiş, 5 Nisan 1918

²³ A. N. Kurat, agc., s. 466

²⁴ Y. H. Bayur, C. III., K.4, s. 187

²⁵ M. Aydın, "Misak-ı Milli ve Yeni Türk Devleti'nin Sınırları I: Türkiye'nin Kuzey-Doğu Sınırları" OTAM, Ankara 1996, (Basılmak üzere) s. 30

tarikhinde Sarıkamış'ı Ermeniler'den almıştı.²⁶ Daha sonra ise 14 Nisan 1918 tarihinde Batum'u, 26 Nisan 1918 tarihinde de Kars'ı işgal etmiştir.²⁷

Türk askeri hareketi ve bu olup bitenlerin baskısı altında Tiflis Seym'i, Trabzon'da Türk heyetinin teklif etmiş olduğu şartları kabul etmek zorunda kaldı. Nitekim, 11 Mayıs 1918 tarihinde "*Mavera-yi Kafkas Cumhuriyeti*" kendini müstakil devlet olarak ilân etti.

Bu gelişmelerden sonra, barış andlaşması yapmak üzere Batum'da müzakereler yapılması kararlaştırıldı. Mütareke 11 Mayıs 1918 tarihinde toplandı.²⁸

Ermenilerin gelecekteki tehlikesini gören Türkiye, "*Meseleyi Kökünden Halletmek*" düşüncesindeydi. Müslüman Gürcü Acar'lar, ile Ahışa ve Ahikelek Müslümanlarının da düşünülmesi gerekmekteydi. Binanealeyh, Sovyetlerin ilân ettikleri "*Barış dekreti*" ve daha sonra ilân edilen, Rusya'daki milletlerin haklarına ait beyanname, milletlerin kendi mukadderatlarını kendilerinin tayini hakkını tanımıştı. Aynı zamanda Türkiye'nin ve Kafkas Müslümanlarının güvenliği açısından Kafkasya güçlü Ermenistan ve Gürcistan olmamalı idi. Bu sebeplerle Türk Heyeti Batum Konferansında yeni bir teklif getirdi: Elviye-i Selâse ile birlikte Ahışa ve Ahilkelek'in Türkiye'ye ilhakını istedi. Kafkas heyeti, Batum'a itiraz ederken, Ahışa ve Ahilkelek'in Türkiye'ye bırakılmasını kabul etti. Bu teklif ile Türkiye Brest-Litovsk'te tespit edilen sınırları aşmış oluyordu.²⁹

Konferans toplanmış olmasına rağmen savaş durumu devam ediyordu. Ahışa ve Ahilkelek Müslümanları ile Gürcüler arasında çarpışmalar sürüyordu. Diğer tarafta, Ermenilerle savaşan Yakup Şevki Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri 15 Mayıs 1918 tarihinde Gümrü'ye girdi. Ermenilerin Türk-Müslüman kıyımı da tüm vahşetiyle devam ediyordu. Bir taraftan da Bolşevikler Ermenileri desteklemeye ve körüklemeye devam etmekteydiler.³⁰

²⁶ A. N. Kurat, age., s. 473

²⁷ T. Bıyıklıoğlu, age., s.17; A.N.Kurat, s. 488 vd

²⁸ Y. H. Bayur, C.III, Kısım 4. s. 186 vd

²⁹ A. N. Kurat, age., s. 174

³⁰ M. K. Öke, *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, Ankara 1991, s. 130

Bu durum karşısında Osmanlı Kuvvetleri Bakû'ye doğru harekete geçti. Bu hareket Bakû petroleri konusunda Bolşevikleri ve Almanları endişeye sürükledi. Almanlar Bolşeviklere yardım etmeye başladılar.³¹ Alman Büyükelçisi Kont Mirbarch ile Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı Çiçerin ittifak konusunda görüşmeler yaptılar.³²

Sovyet Rusya, Osmanlı Devleti'nin Batum'daki teklifi ve kafkaslardaki Türk kuvvetlerinin başarılı hareketleri üzerine; özellikle Batum şehri ve Limanı hakkındaki endişelerini dile getirerek Batum Müzakerelerine kendilerinin katılmasını istemişlerdi.³³

Mavera-yi Kafkas Heyeti Osmanlı tekliflerini kabul etmeyerek Brest-Litovsk şartlarına direnirken, Türk kuvvetlerinin ilerlemelerini de protesto etmekteydi. Osmanlı Heyeti Başkanı Halil (Menşeyi) Bey ise, yeni bir andlaşma yapılması fikrinden vazgeçmiyordu. Böylece Müzakereleri çıkmaza giriyordu.³⁴ Bu arada Almanya aracılığı gündeme gelmiş fakat bu görüşlede birlik sağlanamamış ve sonuç alınamamıştır.

Gelişmeler, Maveraya-yi Kafkas Milletlerinin birlikte bir devlet olamayacaklarını ortaya koymuştur. Nitekim, bu milletler ne Türk kuvvetlerinin ilerlemesine engel olabilmişler ne de Bolşeviklerin politikası karşısında birlikte hareket edebilmektedirler.

Bunun sonucu olarak da, Batum Müzakereleri devam ederken çok enteresan durumlar gelişti, Maveraya-yi Kafkas Cumhuriyeti Seym'i 26 Mayıs 1918 tarihinde Tiflis'te yaptığı toplantıda kendini fesh ederek Maveraya-yi Kafkas Cumhuriyetinin de sona erdiğini ilân etti.³⁵ Bu kararda en büyük sebep, Türk kuvvetlerinin Tiflis'e gireceği endişesi idi.

Seym'in dağıldığı gün, yani 26 Mayıs 1918 tarihinde Gürcistan istiklâlini ilân etti. Aynı gün Ermeniler de kendi müstakil devletlerini ilân

³¹ Y. H. Bayur, C.III, Kısım 4, s. 191

³² Bu görüşmelerden bir sonuç alınmadı, fakat 28 Ağustos 1918 tarihinde Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı Sovyet-Alman ittifakı yapılacaktır ki, bu ittifak Sovyet-Alman andlaşmasının başlangıcı sayılacaktır. Bkz, Y.H. Bayur, age., s. 192

³³ A. N. Kurat, age., s. 474

³⁴ Y. H. Bayur, age., s. 190

³⁵ A. N. Kurat, age., s. 476

ettiler. Bunların arkasından 28 Mayıs 1918 tarihinde de Azerbaycan istiklâlini ilân etti.³⁶

Kafkaslardaki bu siyasi gelişme Türkiye'nin istediği gibi olmuştu. Bu müstakil devletlerle Batum'da 4 Haziran 1918 tarihinde ayrı ayrı barış andlaşmaları imzalandı.

Batum Barışı ile, Batum şehri ve Ahışa, Ahilkelek Türkiye'ye bırakmak üzere sınır 1828 tarihindeki sınırlara çekiliyordu. Ermenistan ve Azerbaycan ile de 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşlarından önceki sınır kabul edildi. Bu haliyle Batum Mütarekesi ile Kafkaslarda savaş durumuna son verilmişti.

Diğer taraftan 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan istiklâline kavuşmuştu. Başta Mehmed Emin Resulzâde olmak üzere birçok dirayetli liderlere sahip olan Azerbaycan, bu şekilde Rusya'dan ayrılan ilk Türk-İslâm Cumhuriyeti olmuştur.³⁷

Aynı tarihte "*Kuzey Kafkas Dağlar Birliği Hükümeti*" de kuruldu.³⁸

Bu sırada Almanya ile Gürcistan 2 Haziran 1918 tarihinde ikili ittifak yaparak Osmanlı Devleti'nin genişleme faaliyetlerine mani olmaya çalışıyorlardı. Buna rağmen Osmanlı Devleti Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan'dan sonra 8 Haziran 1918 tarihinde de Kafkasya Dağlar Birliği (Kuzey Kafkas) Hükümeti ile Batum'da barış ve dostluk andlaşmasını imzaladı. Bu andlaşmalarla Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk Barış Andlaşması dışında Gürcü ve Ermenilerden bazı arazileri aldı. Gürcüler Ahışa ve Ahilkelek kazalarını, Ermeniler de Gümrü, Karakilis, Nancivan kazaları ile Gürcü-Culfa Demiryolunu Osmanlı Devleti'ne bıraktı.³⁹

³⁶ A. N. Kurat, age., s. 477

³⁷ A. N. Kurat, age., s. 417

³⁸ A. N. Kurat, age., s. 480 vd

³⁹ Y. H. Bayur, C. III, K. IV. s. 190; T.Bıyıklıoğlu age., s. 18

A- TÜRKİYE HÜKÜMETİ VE AZERBAYCAN

Rus ihtilâlinde Azerbaycanlılar genelde liberal burjuva zümresine mensup “*Milliyetçi Müsavat Fırkası*”⁴⁰ desteklemekteydiler. Bu partinin ileri gelenleri arasında Resulzâde Emin Bey ve Alimerdan Topcubaşı bulunmaktaydı. Buna mukabil solcu Azeriler de yok değildi. Bunlar da “Himmat Partisi” etrafında toplanmışlardı. İleri gelenleri ise Neriman Nerimanov ve Şahtatinskiy gibi kişilerdi. Bakû’de Rus ihtilâlini destekleyen çalışmalar da oldukça canlı idi. Dolayısıyla Azerbaycanlılar Rus ihtilâl hareketine kısmen de olsa katılmışlardı.⁴¹

Bilindiği gibi Carlık, rejiminin yıkılmasından sonra gerek Geçici Sosyalist Hükümet’in beyannameleri ve gerekse Bolşeviklerin idareyi ele almalarından sonra yayımladıkları beyannamelerden sonra, 22 Nisan 1918 tarihinde Tiflis’te toplanan Azeri, Gürcü ve Ermeni temsilciler de birlikte hareket etme kararı aldılar. Toplanan Milletler vekilleri “*Seym*” adını verdikleri Parlâmento’da “*Güney Kafkas Federal Demokrasi Cumhuriyet*” (Mavera-yi Kafkas Federasyonu)’ni ilân etmişlerdi.⁴²

Bu federasyonunun dağılması ile de 26 Mayıs 1918 tarihinde Gürcistan ve Ermenistan 28 Mayıs 1918 tarihinde de Azerbaycan devletleri ayrı ayrı bağımsızlıklarını ilân etmişlerdi.⁴³

Batum Konferansından önce Azerbaycan, Kafkas cephesi Komutanı Enver Paşa ve Osmanlı Devleti’nden yardım istemişti. Bunun üzerine Kafkaslar için özel bir askeri teşkilât kurulmuştu. Kafkas İslâm Ordusu adı verilen bu askeri teşkilâtı kuran Enver Paşa, ordunun başına da kardeşi Nuri Paşa’yı getirmişti.⁴⁴

Bu tarihlerde Azerbaycan henüz müstakil devlet olmuş, ordusunu teşekkül ettirmekte güçlük çekmekteydi. Diğer taraftan, Türk Ordusunun Kafkasya’daki fetih faaliyetlerini önlemek amacıyla, Alman- Gürcü, İngiliz-Ermeni ittifakları ve Bolşevik Rusya saldırıları karşısında bu

⁴⁰ Y. H. Bayır, C. III, K. IV, age., s. 174

⁴¹ A. N. Kurat, age., s. 458, 459

⁴² Y. H. Bayır, age., s. 189

⁴³ M. Saray, age., s. 29

⁴⁴ T. Bıyıklıoğlu, age., s. 18

Kafkas İslâm Ordusu önemli görevler ifa etmekteydi. Nitekim, Kafkas İslâm Ordusu 15 Eylül 1918 tarihinde Bakû'ye girince,⁴⁵ şehri savunan İngiliz ve Taşnak Ermeni İran'a, Beyaz Rusya ise Hazar Denizi kenarından Derbente çekildiler.⁴⁶

Bakû'nün Türk ordusu tarafından zaptı Kafkasya'da siyasi ve askeri bakımdan önemli bir etki meydana getirdi. Artık Türk kuvvetleri çok rahat hareket edebilmekteydi. Ancak Sovyet Rusya buna büyük tepki göstererek, 20 Eylül 1918 tarihinde Brest-Litovsk Barış Andlaşması'nın hükümsüz olduğunu ilân etti.⁴⁷

Herşeye rağmen, Türk Ordusu, 4 ayda Azerbaycanı ve bir ayda da Dağıstan'ı düşman istilâsı ile anarşiden kurtardı. Fakat 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile herşey aniden değişti. Mondros Mütarekesi'ne göre; Elviye-i Selâse dışında kalan, Dağıstan, Ahışa, Ahilkelek, Gümrü ve Azerbaycan'da alınan yerler boşaltılacaktı. Enver Paşa Kafkaslardaki Türk ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan ordusu olarak yerinde kalmasını tasarlamışsa da buda mümkün olmamıştı.

Mondros Mütarekesi, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki yardımlaşmayı da engellemiştir. Mütarekenin 11.maddesi gereğince Türk Ordu'su Azerbaycan'ı boşaltmak zorunda kalmıştır.

Mondros Mütarekesi şartlarının uygulanmaya başlaması ile hemen, İran'da bulunan İngiliz birlikleri Bakû'yü işgale, bununla birlikte Bolşevik ve Ermeni militanları da yeniden Azerbaycan'da eşkiyalığa başladılar. İngilizler Azerbaycan Millî Şura Hükümeti'ni tanıdıklarını bildirmelerine rağmen, Bolşevik ve Ermeni faaliyetlerine de engel olmamışlardır. İngilizler Ağustos 1919 tarihinde Bakû'yü boşaltmışlar fakat bundan sonra Azerbaycan Türkleri üzerindeki Bolşevik ve Ermeni baskıları daha da artmıştır.⁴⁸

Gelişen siyasi ortam içerisinde bağımsızlıklarını korumak zorunda kalan Azerbaycan Türkleri, Milletlerarası sahada yardım bulabilme çabasına girdiler. Gürcüler'le birlikte 12 Ocak 1920 tarihinde Paris'te

⁴⁵ M. Saray, Azerbaycan..., s. 37

⁴⁶ T. Bıyıklıoğlu, age., s. 19

⁴⁷ M. Saray, age., s.37

⁴⁸ M. Saray, age., s. 37

Avrupa devletlerinden yardım talebinde bulundular. Fakat olumlu hiç bir karşılık bulamadılar.

Neticede Azerbaycan bağımsızlığını uzun süre muhafaza edememiş, Sovyetlerin desteği ve kışkırtmaları ile Ermeniler büyük tahriplere girmişlerdir.

Bu sırada Kafkasları da Bolşevikleştirmeyi kararlaştıran Sovyet Rusya, Mart 1920 tarihinde Rosof Bölgesindeki Denikin ve Kırım'daki Wrangel ordularını mağlup eden kızıl ordularıyla, Petrovsk ve Derbent üzerinden ilerleyip 27 Nisan 1920 tarihinde de Azerbaycan'a girdiler. 28 Nisan 1920 tarihinde de Azerbaycan'da Sovyet İdaresini kurdular. Arkasından Azerbaycan'ı işgal eden 11.Bolşevik ordusu Menşevik Ermenistan ile Gürcistan'ın da Sovyetleştirecektir.⁴⁹

Azerbaycan'ın istiklâlini kazandığı ve kaybettiği 1918 ilâ 1920 yılları Türkiye'nin de son derece sıkıntılar içinde olduğu döneme rastlamaktadır. Bu sebeple Azerbaycan'a, bu tarihli mücadelesinde yeterli yardımın sağlanması mümkün olamamıştır. Halbuki, Azerbaycan ve Azeri Türleri, Doğu Türklerine, yani Rusya idaresine yaşayan diğer Türk topluluklarına açılan bir kapı veya bir köprü idi.

Kafkaslarda ve mümkün ise daha ötelinde Türkiye'nin himayesinde müstakil Türk-İslâm devletleri kurulması da arzu edilen bir gerçektir. Özellikle Kafkaslarda büyük bir "*İslâm Devleti*" meydana getirilirse böyle bir devlet Türkiye ile Rusya arasında tampon vazifesi görecektir ve Türkiye, Rus tehlikesinden kurtulmuş olacaktır.⁵⁰

Türkiye'nin Kafkaslarda ki faaliyetinin tek amacı Ermeniler'in Türkleri ve Müslümanları katletmelerini önlemek değildi. Bunun yanısıra Azerbaycan'a da yardım maksadı taşımaktaydı. Onların ayakları üzerinde durmasını istemekteydi.

19 Şubat 1920 tarihinde TBMM görüşmeleri sırasında devrin Dışişleri Bakan Vekili Ahmet Muhtar Bey, Trabzon Milletvekili Hamdi Bey'in Doğu siyaseti hakkında sorduğu bir sorunun cevabını şöyle veriyordu:

⁴⁹ T. Bıyıklıoğlu, age., s.27.28

⁵⁰ M. K. Öke, Ermeni Sorunu, s. 132

“Ermeni Çetelerinin bölgede yaptığı katliamlarla ilgili daha önce sizlere bilgi vermiştim. Bildiğiniz gibi Ermenilerin bu katliamını ancak Kâzım Karabekir kumandasındaki birliklerimiz durdurabilmişti. Fakat bölgede çok büyük oyunlar oynanmaktadır... Endişemiz şu ki, İngilizlerle Bolşevikler, Azerbaycan Türk âlemi ile bizim aramıza bir Ermenistan dikmek istiyorlar. Tekrar arz edeyim: O da bizimle Azerbaycan arasında, Azerbeycanla Türk âlemi arasında bir Ermenistan meydana getirmek istiyorlar. Bakalım kim galabe edecektir: Karahan’ın sürüklediği Sovyetler mi, yoksa biz mi”⁵¹

Neticede, Ahmet Muhtar Bey’in endişeleri gerçek olmuş Türkiye ile Sovyet Rusya’da yaşayan Müslüman Türkler arasında Ermenistan meydana getirilmiştir, Çünkü, Sovyetler ve batılılar Azerbaycan’da güçlü bir Türk devleti olmasını ve Anadolu ile ilişki içinde olmasını kendi çıkarlarına hem de siyasi ve iktisadi menfaatlerine uygun görmemekteydiler. Nitekim Bakü petroleri çok önemli iktisadî özelliği haiz idi.⁵²

B-TBMM HÜKÜMETİ VE ERMENİSTAN

Brest-Litovsk Andlaşmasından sonra Rusya, Doğu bölgelerimizden çekilerek, andlaşma gereği Ermenilerin silahlarını da toplayıp 6 ilâ 8 hafta içinde bölgeyi boşaltacağını taahhüt etmekteydi. Aynı zamanda bölgenin Ermeni çetelerinden temizlenmesi de sağlanacaktı. Sovyetler; taahhütlerini yerine getirmediği gibi çekildikleri yerlere Ermenileri yerleştirme politikası güttüler. Hatta, Ermenilere silah yardımıyla bulundular.

Öte taraftan, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletlerinin, yapılan görüşmelerde Ermeniler lehine, karar almaları onları adeta şaşırtmıştı.⁵³

⁵¹ TBMM Gizli Celse Zabıtları I, s. 439, 440, 441

⁵² M. Saray, Azerbaycan..., s. 38

⁵³ 9 Nisan tarihli Peyam-ı Sabah Gazetesinde Zongornizyan gazetesine atfen havadis: “Ermenistan hudutlarını belirlemeye memur heyetinin başkanı Wilson tarafından sonradan vuku bulan müdahale üzerine Batum ile Trabzon arasında bulunana Lazistan sahillerini Ermenistan’a vermeye karar vermişlerdir. Ermenistan’ın batı hududu Karadeniz’in Of limanından başlayarak güneyine doğru Bayburt’a oradan Kağdariç, Beğpınarı, Pülümür-Kemmizi, Palu’ya kadar devam edecektir. Erzincan, Harput Ermenistan hududu dışında bırakılmıştır. Güney hududu Palu’dan başlayarak Çapakçur, Sason, Bitlis’in 30 km. güneyinde Müküs, Çölemerik (Hakkâri) ve eski İran hududu.” demekteydi. Bzk. K.Karabekir, İstiklâl Harbimiz II, s. 638., Bu ve buna benzer kararlar Ermenileri harekete geçirmekte geçikmemişti.

Mondros Mütarakesi'nin uygulanmaya başladığı günlerden itibaren aradıkları zemini bulan Ermenilerin bu şımartılmışlığı, yerini yavaş yavaş saldırganlığa ve neticede de "*Türk-İslâm Katliamı*"na bırakmıştı.

Nitekim; Ermeniler Haziran 1920 tarihinde Oltu'yu işgal etti. Oltu'da Mondros Mütarekesi mucibinde Osmanlı askerî birliklerinin tahliyesinden sonra mahalli bir idare tesis olunmuş ve yaklaşık birbuçuk sene bu idare devam ettirilmek suretiyle buradaki Müslüman Türk ahalinin ırz ve can güvenliği sağlanmaya çalışılmıştı. Bu idare bir nevi otorite boşluğunu giderecek bir özelliği de haizdi.⁵⁴

Ermeni saldırısı ve katliamı, zamanın dünya ve bölge hadiselerini yakından takip edecek olursa bu tabî bir gelişme idi. Zira; İstanbul 16 Mart 1920 tarihinde işgal edilmiş, Parlâmento basılmış ve Milletvekillerinden bazıları tutuklanmıştı. Yine memleketin bir kısmının Ermenilere terk edilmesinin kararlaştırıldığı bu dönemde Kâzım Karabekir Paşa; bir taraftan bölge halkını teskine çalışıyor ve onları gerektiğinde silah altına almak için hazırlıklar yapıldığını bildiriyordu. Diğer taraftan da Ankara'yı, Heyet-i Temsiliye'yi uyarıyordu. Yine 22 Mart 1920 tarihinde Kâzım Karabekir Paşa'nın "*Erivan Cumhuriyeti Askerî Komutanlığına*" göndermiş olduğu mektupta da, "*Ermenilerin yaptıkları kötülükleri anlattı, bu hâlin Türklerin ve aşiretlerin çok heyecanlandırıldığını bildirdi. Kürtlerin Ermenilerle asla birlikte hareket etmediğini; kendi adlarına konuştuğunu iddia eden Şerif Paşa'ya böyle bir yetki vermediklerini, onu bu hareketinden dolayı telin ettiklerini, itilaf devletlerine bir çok defa Osmanlı topluluğundan ayrılmayacaklarını bildirdiklerini açıkladı. Ayrıca galeyan ve heyecan'ın teskini için olumsuz propagandalara ve Müslümanlara karşı girişilmiş olan zulûm ve Kitâle son verilmesinin Müslümanların uğradıkları zararların ödenmesinin ve İslâmların ırz ve nâmus ve can ve mal ve her türlü haklarının muhâfaza altına alınmasının, Ermeni Hükümetine düşen bir görev olduğunu hatırlattı.*"⁵⁵

⁵⁴ S. Önal, "Oltu Şura Hükümeti" ve Oltu'nun Anavatan'a Birleşmesi "Türk Kültürü Dergisi, C.VI, Ankara 1968, s. 72, s. 81 (1969) vd.

⁵⁵ S. Tansel III, age., s. 231, 232

Sovyet Kızıl-Ordusunu Denikin Ordusunu mağlup etmiş ve serbestçe hareket edemilme kabiliyetine kavuşmuştu. Bu durum karşısında Kazım Karabekir Paşa doğudaki kuvvetlerin haraketsiz kalmasının sakıncalı olacağını, kısa zamanda Sovyet ordularının sınırlara dayanacağını belirtmekteydi. Bunlara karşı kuvvetli olabilmek için de taarruza geçilmesi gerektiğini ileri sürmekteydi. Kâzım Karabekir'in bu düşünceleri Ankara'da muhit bulmadı.⁵⁶

Çünkü, bu tarihlerde İngilizlerin Ermenileri desteklemek maksadıyla büyük mikyasta silah ve cephane verdikleri, Sen Remo Konferansı sırasında da Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanı Wilson'dan "*Ermeni Mandası*"nı kabul etmelerini istemeleri dikkatle takip edilen bir siyasi gelişmedir. Bunlardan başka yine Wilson'dan Ermeni mandasını kabul etmemeleri halinde Ermenistan'ın hududunun tespit ve tahrik edilmesini istediği bilinmektedir.⁵⁷

Amerika Birleşik Devletleri'ne 23 Nisan 1920 tarihinde Ermenistan "*de Facto*" tanıdığını dikkate alırsak Ankara'nın böyle bir taarruza karar vermekte güçlük çektiğini söyleyebiliriz.

Yine de Mustafa Kemal Paşa, 6 Mayıs 1920 tarihinde Kâzım Karabekir Paşa'ya durumu bildirerek görüşlerini sorduğunda, O Ermenilere yapılacak hareketten vazgeçilmemesi konusunda ısrarlı olduğunu bildirdi. Bölge hakkındaki endişelerini şöyle dile getiriyordu. "*Taşnak Ermenilerinin türlü katliamına çabucak son vermek gerekmektedir. Aksi takdirde Elviye-i Selâse'deki Türklüğü imha ederek ve şuradan buradan da Ermeni muhacirleri getirerek kuvvetlice yerleştirecekler ve Cihana karşı, gelin bakın burası Ermenistan diyeceklerdir.*"⁵⁸

Buna rağmen Bakanlar Kurulu 1 Haziran 1920 tarihinde tekrar meseleyi incelemiş ve sonunda Ermenistan seferinin açılması vaktinin gelmemiş olduğu kararını almıştır.⁵⁹

⁵⁶ S. Tansel III, age., s. 233, 234

⁵⁷ K. Karabekir, İstiklâl Harbimiz II, s. 637 vd

⁵⁸ K. Karabekir, İstiklâl Harbinin Esasları, s. 264

⁵⁹ S. Tansel III, age., s. 235

Fakat, Sovyet Ordusuna Menşevik Ermenistan ve Gürcistan'ı Sovyetleştirmek görevinin verildiği, Moskova Müzakerelerinde Sovyetlerin tutumundan anlaşılmaktaydı. Van ve Bitlis'den Ermenilere arazi verilmesi istenmekteydi. Aynı zamanda TBMM'nde Elviye-i Selâse'nin, Sovyetlerin eline düşmesi endişesi de oluşmaktaydı.⁶⁰ Bunun üzerine TBMM Hükümeti Ermenistan'a taarruzetmeye karar vererek 9 Haziran 1920 tarihinde doğu vilayetlerinde seferberlik ilân etti. 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın yetkileri de artırıldı.⁶¹

Bu karar üzerine Sovyet Rusya ve İngiltere hemen tepkilerini gösterdiler.

23 Haziran 1920 tarihinde Ermeniler üzerine yürüme kararı alınmış iken 15 Haziran'da Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin'in Ankara'ya bir mektubu geldi⁶². Çiçerin bu mektubunda, Ermeniler ve bölge sınırları hakkında birtakım tekliflerde bulunuyordu⁶³. Bu bölgede ve Doğu Trakya'da referandum yapılmasını Ermenistan ve İran'ın Türkiye sınırlarının yeniden ele alınmasını teklif ediyordu⁶⁴.

Çiçerin'in mektubundan sonra, Ermenistan'a yapılacak sefer yeniden geriye bırakıldı. Çünkü, teklifler dikkate alınmaya değermişti. Ayrıca bu tarihlerde Anadolu'da yer yer ayaklanmalar da başlamıştı. Bir taraftan da Kafkaslardan askerini çekme kararı almış olan İngiltere bu kararını henüz uygulamamıştı⁶⁵. Yunanlılar da Batı Anadolu'da yeniden taarruza geçme hazırlığı içindeydiler.

“Türk-Sovyet münasebetleri incelenirken Ermeni meselesinin geçmişini tarafsız olarak ortaya koymak ve bilhassa Rusların, kendi emperyalist emelleri için Ermenileri nasıl kullandıklarını iyi anlamak gerekmektedir. 24 Ağustos 1920 tarihli Türk Sovyet andlaşması çerçevesindeki Türkiye'nin, Sovyet Rusya'dan talep ettiği bir miktar yardıma karşılık Ermeniler için toprak isteyen Çiçerin ile Ermeni olan

⁶⁰ K. Karabekir, İstiklâl Harbimiz II, s. 70

⁶¹ S. Tansel, age., s. 235

⁶² S. R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II, Ankara 1991, s. 24

⁶³ K. Karabekir, age., s.78, 79

⁶⁴ S. Tansel, age., s. 236

⁶⁵ Y. H. Bayur, age., s. 63

Karahan aynı zamanda Brest-Litovsk'da Türk-Rus Andlaşmayı imzalayan Sovyet murahhasları idiler. Böylece, Çiçerin ve Karahan, Ermeniler lehine Türklerden toprak koparmaya çalışmakla, daha önce imzalamış oldukları hukukî andlaşmayı ne kadar kolayca unutabileceklerini ortaya koymuş oluyordular. Bu devir Sovyet tarihi ile uğraşanlar için garipsenmeyecek bir durum olan Sovyet liderlerinin bu iki yüzlü hareketleri, maalesef, bu saha ile uğraşan bir kısım amatör araştırmacıları yanlış neticelere götürmüştür ki, bu da, neticede okuyucuları yanıltmıştır.”⁶⁶

Bütün bunlara rağmen Sovyetlerin Moskova müzakerelerindeki ikili tavırları Ankara'yı tereddüte sevk ediyordu. Fakat Sovyetlerin Ermenistan lehine harekete geçeceği endişesi ile de temkinli hareket ediyordu.

Halbuki, Ermeniler bölgede saldırılarına devam etmekteydiler. 9 Temmuz 1920 tarihinde Ermeniler'e gönderilen nota ile, Oltu bölgesindeki saldırılardan vazgeçmesini, Brest-Litovsk ve Batum Andlaşmaları'na uyulmasını, komşuluk ve dostluk münasebetlerine aykırı hareket edilmemesini, bölgeden de çekilmesini bildiriyordu⁶⁷. Bu notaya olumsuz cevap veren Ermenistan, bir takım etnik, tarihi ve ekonomik haklar talep etti. Türkiye'deki Ermeni topraklarından vazgeçmeyeceğini, Oltu bölgesinden çekilmeyeceğini de bildirdi⁶⁸. Bir taraftan da saldırılarını artırarak devam ettirdi.

Ermenilerin bu tutumu üzerine, TBMM Hükümeti 20 Eylül 1920 tarihinde yeniden taarruz kararı alarak gereği için Doğu cephesi Komutanlığına bildirdi. Zaten savaşa hazır olan Türk kuvvetleri 28 Eylül 1920 günü harekete geçerek 29 Eylül 1920 tarihinde Sarıkamış'ı aldı. Türk kuvvetlerinin karşısında tutunma şansının olmadığını anlayan Ermeniler 30 Eylül 1920 tarihinde **“Ermeniler Tehlekededir”** diye bir beyanname yayınladılar⁶⁹.

Aynı tarihte Ermenistan Hariciye Nazırı Ahancıyan, Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin'e bir müracaatta bulundu.

⁶⁶ M. Saray, Atatürk'ün..., s. 35

⁶⁷ S. Tansel, age., s. 237

⁶⁸ TBMM. Zabıt Ceridesi IV., s. 4

⁶⁹ S. Tansel, age., s. 238

Sovyet Hükümeti ile Türk Hükümeti arasında dostluk tesisi oluşturulmaya çalışıldığını, bunun için müzakaraların yapıldığını bildiklerini beyan ettikten sonra, Ermenistan ile Sovyet Rusya arasında kurulmak istenen dostluk şartlarını müzakere ve tesbit üzere Sovyet temsilcisinin Ermenistan'a geldiği bir sırada, Türk ordusunun Ermenilere karşı harekete geçmesi, Ermeniler'in Sovyet dostluğuna karşı güvenliğini sarstığını bildiriyordu. Daha sonra, Türk ileri hareketinin durdurulması, böyle bir hareketin tekrar edilmemesinin sağlanması, Türkiye'nin eski sınırlara çekilmesi için gereken teşebbüzün yapılmasını talep ediyordu⁷⁰.

Türkiye ise, Ermenilerin sebep olduğu harp halinden Sovyet Rusya'nın haberdar olması gerektiğini düşünerek, Moskova'da bulunan Heyetin Başkanı Bekir Sami Bey'e 6 Ekim 1920 tarihinde bir talimat gönderdi. Bu talimatta; Taşnak Ermenistan Hükümetinin ve ona mensup çetelerin, İslâm ahaliyle yaptıkları mezalim ve sürekli tecavüzler halkı galeyana getirmiş olmasını rağmen, Moskova Hükümetinin talepleri üzerine yaz boyunca harekete geçilmemiştir. Fakat bir yandan İtilaf Devletlerinin entrikalarına alet oldukları, bir yandan da Türk kuvvetlerinin batı cephesine sevkine mani oldukları için, ayrıca durmadan Sevr andlaşması hükümlerine bel bağlayarak, Ermenistan'ın kurulması için Türk topraklarından bir kısmını işgal fırsatı aradıklarını, bu yüzden Ermenilerin üzerine yürüdüklerini Sovyetlerin bu konuda bilgilendirilmesini istedi⁷¹.

Bu tarihlerde Sovyet Rusya ile Ermenilerin münasebetlerinde de olumsuzluklar mevcuttu. Ankara Hükümeti de Moskova Heyeti Başkanı Bekir Sami Bey'e baştan itibaren Misak-ı Millî'den taviz verilmemesi talimatını vermişti.

Türk kuvvetleri bir aydan beri Sarıkamış-Laloğlu hattında beklemekteydi. Olumsuzlukların devam etmesi üzerine, Kâzım Karabekir Paşa'nın da görüşlerini aldıktan sonra TBMM Hükümeti, Türk kuvvetlerine yeniden, "*Elviye-i Selâse'yi işgale devam*" emrini verdi⁷².

⁷⁰ A. F. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 119

⁷¹ A. F. Cebesoy, age., s. 118, 119; S. Tansel III, s. 239

⁷² K. Karabekir, age., s. 180

28 Ekim 1920 tarihinde yeniden harekete geçen Türk kuvvetleri 30 Ekim 1920 tarihinde Kars'ı geri aldı ⁷³.

Kars'ın alınması ile Türkiye'nin doğu sınırı güvence altına alınmıştı. Ayrıca Ermeni Ordusu Türkiye için tehlike olmaktan çıkmış, Misak-ı Milli sınırlarına da varmıştı. Artık bundan sonra, Ermeniler Türklerin aleyhine hareket etmez, doğuda İngiliz kapitalistlerinin öncüsü olmazlarsa barış müzakerelerine başlanacağı bildirildi. Türkiye Hükümeti'nin 1 Kasım 1920 tarihindeki bu barış teklifine rağmen, Ermeniler Türkiye'ye değil Sovyet Rusya ve ABD'ne başvurarak düştükleri durumdan kurtulmak için yardımlar talep ettiler. Fakat her iki ülkeden de istedikleri desteği göremediler.

Türk kuvvetlerinin Gümrü istikametinde hızla ilerlediği 6 Kasım 1920 tarihinde Ermeniler, Türk Ordusu komutanlığına başvurarak mütareke yapılması isteğinde bulundular. Kazım Karabekir Paşa bu istek üzerine bir şartname hazırlayarak Ermenilere bildirirken, diğen taraftan da Ankara Hükümeti'ne durum hakkında bilgiler göndermekteydi ⁷⁴.

Kâzım Karabekir Paşa'nın hazırladığı geçici mütareke şartlarının ⁷⁵ Ermeniler tarafından kabul edilmesi ve Gümrü'nün doğusuna çekilmesi ile muharebe sona ermişti. Ancak, TBMM Hükümeti'nin 8 Kasım 1920 tarihinde Ermeni Hükümeti'ne verdiği nota da, "*Askerî ve Siyasî İstekler*" belirtiliyordu ⁷⁶. Fakat bu şartlar Ermeniler tarafından kabul edilmedi. Bunun üzerine Türk Ordusu 14 Kasım 1920 tarihinde yeniden taarruza başladı. 15 Kasım'da Ermeni kuvvetleri Şahtahtı mevkiinde tamamen bozguna uğrayınca müzakere teklifi yine Ermenilerden geldi ⁷⁷.

25 Kasım 1920 tarihinde Gümrü'de başlayan barış müzakereleri sonunda 2-3 Aralık 1920 tarihinde Gümrü Barış Andlaşması imzalandı ⁷⁸.

⁷³ K. Karabekir, age., s. 181

⁷⁴ S. Tansel, age., s. 242

⁷⁵ Müzakere şartları için Bkz, K. Karabekir II, age., s. 185, 186; S. Tansel, age, s. 142, 143

⁷⁶ Nota'nın Özeti için Bkz., S. Tansel, age., s. 243

⁷⁷ K. Karabekir II, age., s. 187

⁷⁸ Gümrü Barış Andlaşması'nın metni için Bkz, İ. Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları C. 1*, _TTK Ankara, 1989, s. 19-23

Kâzım Karabekir Paşa'nın komutanlığındaki Türk kuvvetlerinin başarısı ile sonuçlanan muharebeden sonra imzalanan bu andlaşmanın Türk Heyeti, Doğu Cephesi komutanı; Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum Valisi Hamdi Bey, Erzurum Milletvekili Hüseyin Necati Bey idi. Ermeni heyeti ise; Eski Başkan Aleksandır Hatisiyan, Eski Maliye Bakanı Avram Gülhandaniyan ve İçişleri Bakanı Yardımcısı İstepen Gorganiyan idi ⁷⁹.

Böylece, Türkiye'nin Kuzey-Doğu sınırında 1877-1878 Osmanlı Rus (93 Harbi) ile kaybedilmiş toprakların geri alınması ile Misak-ı Millî'nin bir kısım amaçları gerçekleşmiş oldu⁸⁰. Gümrü Andlaşması TBMM Hükümeti'nin yabancı devletlerle yaptığı ilk andlaşmadır⁸¹. Aynı zamanda bugünkü Türk sınırının tesbiti Batum dışında bu andlaşma ile oluşmuştur.

Ermenilerle bu şekilde meseleler halledilmiş olmasına rağmen, bundan sonra sınır ve diğer konulardaki münasebetler Türk-Sovyet Rusya münasebetleri olarak devam edecektir.

Türk Ordusunun bu başarısından sonra Sovyetlerin, Türk-Sovyet münasabetlerine daha çok önem verdikleri de dikkatlerden kaçmamaktadır ⁸².

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri olarak Kafkaslar Sovyetler Birliği'ne bağlandıktan sonra bütün meseleler Sovyetlerle görüşülecektir. Fakat, Gümrü Andlaşması yeni Türkiye tarihi açısından birçok gerçekleri ortaya koymuş olmasından dolayı önemli bir gelişme olarak tarihi önemini muhafaza edecektir.

Herşeyden önce, Misak-ı Millî ile sınırlarımız içinde gösterilen Elviye-i Selâse kurtarılmıştır. Ermenilerin bölge halkı üzerindeki mezalim ve tecavüzleri ortadan kaldırılmış, toprak anlaşmazlığı da çözüme kavuşturulmuştur. Böylece Sevr'in geçersizliği ortaya konulmuştur. Millî Mücadele cephesinden birisi zaferle sonuçlandırılmıştır. Bu cephedeki kuvvetlerin bir kısmının batı cephesine kaydırılması imkânı hasıl olarak batı cephesi takviye edilmiştir. Bu başarı Türk Millî birlik ve bütünlüğünü pekiştirirken aynı zamanda Millî mücadeleyi daha da güçlendirmiştir.

⁷⁹ İ. Soysal, age., s. 19

⁸⁰ Ü. Yavuz, *Atatürk İmparatorluktan Millî Devlete*, Ankara 1990, s.69

⁸¹ M. Kemal, *Nutuk II*, İstanbul 1980, s. 65

⁸² A. Eyicil, age., s. 267

Sovyet Rusya ile daha sonra yapılacak görüşmelere ve imzalanan andlaşmalara hazırlık olmuştur. Neticede bölge halkının, iddia edildiği gibi Ermeni olmadığı gerçeği ortaya çıkmıştır ⁸³.

C-TBMM HÜKÜMETİ VE GÜRCİSTAN

Ermenilerin mağlup edilerek bölgedeki tehdit ve tecavüzleri ortadan kaldırılması, Kars, Kağızman, Sarıkamış Kulp ve Iğdır havalisinin kurtarılmasından sonra sıra Elviye-i Selâse meselesinin çözümüne gelmişti. Bu tarihlerde Sovyet Bolşevik orduları da Menşevik Gürcistan'ı Sovyetleştirmeye çalışmaktaydı ⁸⁴.

Misak-ı Millî hükümlerini gerçekleştirmek üzere Doğu cephesinde harekete geçilen 1920 yılı ortaları çok nazik bir ortalama rastlamıştır. Ardahan ve Batum İngilizlerin çekilmesi ile Gürcüler tarafından işgale uğramıştı. TBMM Hükümeti bu işgalleri 25 Temmuz 1920 tarihinde protesto etmiş, hatta Türk-Ermeni muharebelerinde birtakım zorluklar çıkarmıştı ⁸⁵. Bu durum karşısında 21 Ekim 1920 tarihinde TBMM Hükümeti Tiflis'e bir nota göndererek hareketin Gürcülerle ilgili olmadığını ve hareketin sebeplerini açıklamaktaydı. Bunlara rağmen batı devletlerine güvenen ve onlardan yardım talep eden Gürcistan TBMM Hükümetinin protestolarını dikkate almamaktaydı ⁸⁶.

Nihayet İtilaf devletlerinin yardımını göremeyen ve de Sovyet İdaresinin Gürcistan'ı Bolşevikleştireceğini anlayan Gürcistan, eski tutumunu değiştirmek zorunda kaldı ⁸⁷. Bunun üzerine Türkiye ile Gürcistan, Brest-Litovsk Barış Andlaşması ile Türkiye'ye bırakılan yerlerin meselesini görüşmek üzere 1921 yılı başlarında Ankara'da müzakereler başlattılar. Fakat Gürcülerin tutumu yüzünden kısa zamanda sonuca varılamadı.

⁸³ M. Gönübol-C. Sar, Olaylarla... s. 24, 25

⁸⁴ T. Bıyıklıoğlu, age., s. 30, 31

⁸⁵ TBMM. Zabıt Ceridesi, C. 7, s. 146

⁸⁶ S.Tansel IV, age., s.61

⁸⁷ A.F.Cebesoy, age., s.159

Gürcistan'a karşı Sovyet Rusya hareketinin başlaması üzerine Ankara Hükümeti, üç sancak meselesinin çözümlenmesi zamanının geldiğini düşünmekteydi. Bu meselenin barış yoluyla çözümlenmesi içinde gayret göstermekteydi⁸⁸. Doğu Cephesi komutanı Kâzım Karabekir Paşa'da Batum meselesinin Sovyetlerle anlaşarak halledilmesini, Gürcülerin elindeki yerlerin de işgal edilmesinin uygun olacağı konusunda görüş bildirmekteydi⁸⁹.

Sovyet Rusya'nın Gürcistan'ı Sovyetleştirmek için harekete geçmesi üzerine TBMM Hükümeti, Midivani nezdinde Gürcistan'a 22 Şubat 1921 tarihinde bir nota vererek 23 Şubat 1921 tarihine kadar süre verdi. Hariciye Vekili Ahmet Muhtar imzasıyla verilen bu nota ile; Gürcistan'dan Ardahan ve bölgesinin geri verilmesini talep etti. Zira; Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesinden sonra Türk Hükümeti'nin bu talebi yapması zor olabilirdi⁹⁰.

Gürcüler, 23 Şubat 1921 tarihinde bu notaya olumlu cevap vererek Türk isteklerini kabul ettiklerini bildirdiler⁹¹.

Aynı tarihte Türk birlikleri, ahalinin coşkun tezahüratı ve tekbir sedaları arasında Ardahan'a girerek Osmanlı Sancağı'nı çekti. Böylece Elviye-i Selâse'nin önemli bir kısmı TBMM. Hükümeti'nin hakimiyetine girmiş oldu⁹².

Bu arada Menşevik Gürcistana karşı saldırıya geçen kızılordu da 24 şubat 1921 tarihinde Tiflis'i işgal etmiştir⁹³. Bunun üzerine Gürcü Hükümeti Tiflisi terkederken Butam'a çekildi.

Güncüler, Batum Livası ile, Ahışa ve Ahılkelek kasabalarını uzun süre ellerinde tutamayacaklarını anlayınca, buraların Türk kuvvetleri tarafından hemen işgal edilmesini istiyordu⁹⁴. Gürcülerin bu istekleri, Gürcistandaki Türk temsilcisi Kâzım (Dirlik) Bey tarafından 6 Mart 1921 tarihinde bir telgrafla bildirildi. Böylece adı geçen bölge Türk ve

⁸⁸ Y.H.Bayur, Yeni Türk Devletin... s.69

⁸⁹ T. Bıyıklıoğlu, age., s.31

⁹⁰ M. Aydın, agm., s. 48

⁹¹ K. Karabekir II, age., s. 207, S. R. Sonyel, age., s. 65

⁹² M. Aydın, agm., s. 48

⁹³ T. Bıyıklıoğlu, age., s. 31; S. Tansel, age., s. 63

⁹⁴ M. Gönlübol-C. Sar, age., s. 19

Sovyetler arasında savaş sahası olması ihtimali belirtti. Ancak bir taraftan Moskova müzakereleri devam etmekte, diğer taraftan da bölgedeki Müslüman halkın korunması kaygısı var idi ⁹⁵. Buna rağmen Türk Hükümeti, 8 Mart 1921 tarihinde, Gürcü Hükümetinin teklifine uyarak Batum Livasiyle Ahışa ve Ahılkelek kazalarının hemen askeri işgal altına alınmasını kararlaştırıyordu ⁹⁶. Fakat kısa bir zaman sonra Sovyetlerin de buraya gelmesi ile durum çok kritik hal aldı. 10 Mart 1921 tarihinde Sovyet Rusya'nın Kafkasya Siyasî Komiseri Orjonikidze, Kâzım Karabekir'e bir telgraf göndererek; Moskova'da Türk heyetiyle Ermenistan ve Gürcistan sınırı üzerinde anlaşmaya varıldığını, Ahılkelek, Ahışa ve Batum'un Gürcistan'a bırakıldığını bildirdi ⁹⁷. Bu tarihten önce 7 Mart'da Ahışa alınmıştı. Ahılkelek ise 14 Mart 1921'de ele geçirildi. Bu kazaların işgali sırasında Türk ve Sovyet kuvvetleri arasında hiçbir çalışma olmadı ⁹⁸. Halbuki, 11 Mart 1921 tarihinde Batum Türkler tarafından işgal edilirken kanlı çarpışmalar meydana gelmişti ⁹⁹. Çok büyük yankılara da sebep olan ¹⁰⁰ Batum'un işgalinden sonra, 17 Mart 1921 tarihinde Gürcülerin burayı terk etmesi ile Türk Sivil İdaresi ilân edildi ¹⁰¹.

Gürcüler'in Batum'u Türk kuvvetlerine işgal ettirmelerinin sebeplerini ve iç yüzünü, Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa şu ilginç ifadelerle açıklamaktadır;

“Gürcü Ordusunun, artık kızilları, herhangi bir mevzide durdurması mümkün değildir. Kızillların Batum'a girecekleri şüphesizdir. Gürcü Ordusunun durduramadığı kızilları zavallı yerli Müslüman ahalinin durdurmasına imkân yoktur. Gürcüler arkalarından yetişen kızillların elinden kurtulup nefes almak ve takipten kurtularak kaçırmak istedikleri adamları ve maddeleri rahat rahat gemilere bindirmek için müslümanların bolşeviklere karşı koymalarını teşvik ettikleri ve birliklerimiz tarafından Batum

⁹⁵ T. Bıyıklıoğlu, age., s. 32

⁹⁶ S. Tansel, IV, age., s. 64

⁹⁷ T. Bıyıklıoğlu, age., s. 36

⁹⁸ T. Bıyıklıoğlu, age., s. 33

⁹⁹ K. Karabekir, age., s. 210

¹⁰⁰ S. Tansel IV, age., s. 66

¹⁰¹ S. Tansel IV., age., s. 67

bölgesinin geçici olarak ve kendi Hükümetleri devam etmek şartıyla, askeri işgal altına alınmasına razı oldukları açıkça görülüyor... Gürcülerin Batum'u bize işgal ettirmelerinin sebebi Müslümanları ve dolayısıyla Türkiye'yi kendimiz dahi farkına varmaksızın bolşeviklere karşı harbe sokmaktır." ¹⁰²

Batum Türk sivil idaresi altına alınmış, valiliğini de Türk Gürcistan temsilcisi Kâzım Bey üstlenmişti. Aynı gün Türk kuvvetleri, Menşevik Gürcüler, 20 Mart 1921 tarihinde de Bolşevik Gürcü süvarileri ve Sovyet kuvvetleri tarafından taarruza uğradı. Önemli kayıplara sebep oldu ¹⁰³.

Bu sırada Moskova'da 16 Mart 1921 tarihinde Türk ve Sovyet Rusya arasında Moskova Andlaşmasının imzalandığı, 21 Mart 1921 tarihinde de Ankara Hükümeti tarafından kabul edildiği haberi cepheye ulaştı.

Bu andlaşmaya göre; Batum, Ahışa ve Ahılkelek Gürcülerde kalıyordu. Sovyet Rusya Türkiye'ye silah ve maddi yardımda bulunacaktı. Kafkasya Çarlık Rusyasında olduğu gibi Sovyet Rusya içinde çok önemli stratejik ve jeopolitik önem arteden bir bölge durumundadır. Sovyet Rusya'nın batı sınırlarında güçlü Avrupa devletlerinin bulunması böylece bu yönde önünün kapanmış olması, Kafkasların önemini bir kat daha artırmaktadır.

Kafkasları elinde bulundurmakla Asya savunma sisteminde büyük bir avantaj elde edeceğini bilen Rusya, Kafkaslara sahip olma politikasını korkunç İran ve I.Petro (Deli Petro) zamanından başlatmıştır. Bu politikanın özü ise sıcak denizlere inmektir. Sıcak denizlere inmek için bütün istila yolları Kafkaslardan geçmektedir. ¹⁰⁴

Çarlık Rusya'sı için Kafkasya İran'dan Afkanistan'a oradanda Hindistan'a inmek mümkündür ¹⁰⁵. Yine bu istikametle İran üzerinden Basra Körfezi veya İskenderun Körfezi'ne inilebilirdi. Aynı şekilde, Sovyet Rusya için Kafkaslar yine borçtur. Sovyetler komünizmi yaymak ve açık denizlere inmek ister. Bunun içinde genel politikası, Boğazları, İstanbul'u ele geçirmek Ege ve Akdeniz'e inmek, diğer taraftan da Kafkasya'dan

¹⁰² T. Bıyıklıoğlu, age., s. 34

¹⁰³ T. Bıyıklıoğlu, age., s. 37

¹⁰⁴ A. N. Kurat, Rusya Tarihi, s. 262 vd

¹⁰⁵ S. İlhan, Türkiye'nin ve Türk Dünyası'nın Jeopolitiği, Ankara 1993, s. 24

Doğu Anadolu platosu üzerinden İskenderun Körfezi ile Akdeniz'e ulaşmaktadır¹⁰⁶. Anlaşılacağı üzere, gerek savunma ve gerekse yayılma bakımından Kafkasya Sovyet Stratejisinde önemli yer tutmaktadır. Önemli bir üstür.

Kafkasların stratejik önemi yanında ekonomik önemide büyüktür. Rusya petrollerinin %50'si Kafkasya'dan çıkarılmaktadır. Özellikle Azerbaycan petroleri bu miktarın büyük çoğunluğunu teşkil etmektedir¹⁰⁷. Bununla birlikte dünyanın en zengin petrol rafinerilerinin bulunduğu İran ve Ortadoğu¹⁰⁸ ile münasebetler veya bu bölgeyle ilgilenebilmek Kafkasya'ya hakim olmakla sağlanabilecektir.

Kafkasya'nın önemini sosyal yönden de irdelemek gerekirse; Kafkasya'nın ahalisinin çoğu Türktür. Kafkas azerbaycan'ı anadolu Türkleri ile Kuzey Kafkasya arasında bir rabıta, Kuzey Kafkasya'da Kazakistan, Özbekistan, Kırım ve sair Türklerle bir rabıta teşkil etmektedir. Başka bir ifade ile Kafkasya Müslüman Türk toplumları arasında bir köprüdür. Bu toplumlar arasında, birtakım etnik, kültür ve din birliği tarih boyunca müşterek gelişmiştir. Bu durum da ilgiyi artırmaktadır¹⁰⁹. Bu potansiyel Türk alemi için olduğu kadar Sovyetler içinde önemlidir. Anadolu Türklüğünün Asya Türk toplumlarına ulaşma yolu olan Kafkasya, Sovyetler açısından ise tampon bölge durumundadır. Bu sebeple özellikle Ermeniler bölgede Sovyetlere bağlı ve güçlü tutulmak istenmiştir. Çünkü Anadolu ile Asya Türklerinin irtibatı ancak böyle kesilebilir. Osmanlı Devleti'nin I.Dünya Harbi öncesi ve harp yıllarındaki doğu politikasının özünü de bu oluşturmaktadır.

Bu gerçekler ortada iken Sovyetlerin Kafkasya'ya sahip olma politikasının maksadını anlamamak mümkün değildir.

İhtilâ yıllarında, Kafkasya'daki milletlere kendi mukadderatlarının temini sloganı ile, bu milletlerin istiklâlini temin etmiş olmasına rağmen, bu politikanın geçici olduğu da hiç gözden kaçmamıştır. Çünkü, bölgeden hiç bir zaman ilgisini uzak tutmamıştır.

¹⁰⁶ T. Bıyıktoğlu, age., s. 1, 2

¹⁰⁷ T. Bıyıktoğlu, age., s. 4; M. Saray, age., s. 50, 51

¹⁰⁸ F. C. Erkin, *Dışişlerinde 34 yıl C. 1*, Ankara 1987, s. 267

¹⁰⁹ F. C. Erkin, age.,

Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlıklarını ilân eden Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın¹¹⁰ bu bağımsızlıkları uzun sürmemiştir. Türk Ordusunun Kafkasya'daki başarılı harekâtının Azerbaycan'a kadar uzamasından endişe duyan Bolşevikler Kızıl-Ordu'ya emrederek Kafkasya'nın işgalini sağlamışlardır.

Böylece iki yıl kadar istiklâlini sürdüren Kafkasya Milletleri Sovyetler tarafından birer birer işgal edilerek Bolşevikleştirilmişlerdir. Bu devletle işgal edilince hemen Komünist Partisi kurulmuş Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak ilân edilmişlerdir. 12 Mart 1922 yılında da Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın dahil olduğu "*Federal Kafkas Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti*" nin bir üyesi haline gelmişlerdir.

Netice olarak Sovyet Rusya yukarıda da belirttiğimiz üzere Ahmet Muhtar Bey'in ifadesini gerçekleştiren¹¹¹, Anadolu Türkü ile Asya Türk alemi arasındaki köprüyü kapatmayı başarmıştır. Ayrıca Batum Limanından serbestçe istifade etme hakkı (transit geçmek) tanıyordu¹¹².

D.TÜRK-SOYYET MÜNASEBETLERİNİN KURULMASI VE 1921 MOSKOVA ANDLAŞMASI

I.Dünya Harbi'nden sonraki gelişmeler tarihi Türk-Rus münasebetlerinde yeni bir devrin başlamasını gerekli kıldı. Osmanlı Devleti savaşın çok büyük kayıplarla çıkmış ve galip devletlerle Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalmıştı. Rusya ise savaşın çekilmiş Ekim ihtilâli sonrası idareyi Bolşevikler ele geçirmişlerdi. Bu gelişmelerin arkasından 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Barış Andlaşması yapılarak Türk-Sovyet münasebetleri savaş öncesi politikasından farklı bir ortama girmişti.

Savaşın sonra Rusya, bir taraftan ihtilâlin getirdiği meseleler, diğer taraftan Savaşın çekilmenin verdiği siyasi baskılar yüzünden çok güç durumdaydı. Sibiry'a dan Baltık'a kadar her taraf batılı devletlerin ablukası

¹¹⁰ Y. H. Bayur, C. 3, K. IV, age, s. 190 vd

¹¹¹ M. Saray, Azerbaycan..., s. 38

¹¹² İ. Soysal, age., s. 33

altına girmişti. Sovyet Rusya'da Türkiye benzeri iç ve dış meselelerle mücadele etmek zorunda idi. İçeride önemli başarılar sağladığı halde, dış düşmanlara karşı aynı başarıyı gösterememekte idi¹¹³.

Sovyet Rusya batı cephesinde Polonya'ya karşı ağır bir yenilgiye uğramıştı. Diğer taraftan Boğazlar Bölgesinde, Kafkaslar'da, İran'da ve Afganistan'da bulunan İngilizler, Sovyet Rusya'yı çembere almıştı. Bir taraftan da batı devletlerinin desteklediği Çarlık taraftarları Sibiryaya, Kuzey Deniz, Kafkasya ve Kırım cephesinde Sovyet Hükümetine karşı tecavüze geçmişlerdi¹¹⁴.

Ölüm-kalım mücadelesinin yanısıra Sovyet Rusya rejim politikasını hızla devam ettirmekte, doğu devletleri ve sömürgelerde komünizmi teşvik ve tahrik etmektedir¹¹⁵.

Türkiye'de de İtilaf devletlerinin, Mondros Mütarekesinden sonra memleketi işgalleri ve bunun karşısından da, Millî mücadelenin başlaması aynı döneme rastlamıştır.

Bu ortamda enterasan olan hususlardan en önemlisi ise, her iki devletin mücadele etmek zorunda kaldığı düşmanların aynı olması idi. Harb'de Rusya itilaf devletlerinin müttüfiki olduğu halde, harpten çekilmek suretiyle müttefiklerine ihanet etmiş olduğu düşünülmekteydi. Diğer taraftan, Bolşevik ihtilâlini başlatan Sovyet Rusya ile itilaf devletlerinin münasebetleri de kopmuş durumda idi¹¹⁶. Haliyle Sovyet Rusya da Türkiye gibi düşmanları karşısında yalnız kalmış durumdaydı.

1918 yılından sonra ortaya çıkan bu durum gerçekten oldukça nazik ve de önemliydi. 1920 yılına gelindiğinde Millî Hükümet bir tarafta ezeli düşmanı olan Rusya ile kader birliği mi yapmalı idi ve buna ne derece güvenilebilirdi. Ancak durumları arasında benzerlik bulunan Türkiye ile Sovyetler çok zor da olsa bir menfaat birliği oluşturabilirlerdi.

Yukarıda da bahsettiğimiz birçok sebeplerden dolayı 1919 ve 1920 yıllarında ki Sovyet-Türk yakınlaşması, 16 Mart 1920 tarihindeki

¹¹³ M. Gönlübol- C. Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası*, A.A.M. Yayınları, Ankara 1990, s.13

¹¹⁴ A. Akşin, *Atatürk'ün Dış Politikası ve Diplomasisi*, T.K.K. Ankara 1991, s. 47

¹¹⁵ M. Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, s. 48 vd

¹¹⁶ A. Akşin, *age.*, s. 48

İstanbul'un itilaf devletleri tarafından işgali ve Meclis-i Mebusanın basılması ile milletvekillerinin tutuklanması ¹¹⁷, bu iki devlet arasındaki münasebetlerin diplomatik yönden yakınlaşmasına vesile olmaktadır.

TBMM'nin açılışından üç gün sonra 26 Nisan 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın Sovyet lideri Lenin'e gönderdiği mektupla ¹¹⁸, Ankara ve Moskova arasında normal münasebetlerin kurulmasını, "*askeri ve siyasi bir ittifak yapılarak batı emperyalizmine karşı birlikte mücadele edilmesini*" talep ediyordu ¹¹⁹. Bu mektuba Lenin, Çiçerin vasıtasıyla 3 Haziran 1920 tarihinde cevap vererek diplomatik münasebetlerin kurulmasından yana olduklarını belirtmekte lakin, ittifaktan söz etmemektedir ¹²⁰.

Sovyet Hükümetinin bu aşamada Ankara Hükümetiyle açık bir ittifaktan yana olmamasının bir takım sebepleri vardı. Şöyle ki; Sovyet Hükümeti bu günlerde İngiltere ile bir ticaret anlaşması için çalışıyordu ¹²¹. İngiltere'den almaya muhtaç olduğu bir çok mallar vardı. Türkiye ile yapılacak herhangi bir ittifaka İngiltere'nin engel olabileceği düşünülmekteydi. Kaldı ki, Sovyetler için başında komünist olmayan memleketlerle ittifakı kendi durumları bakımından uygun da görmüyorlardı.

Diğer taraftan Sovyet-Polonya savaşı, Wrangel ve Gürcistan'daki Menşevikler ile mücadeleler devam etmekteydi.

Ayrıca, Türkiye ile ittifak, Sovyet Rusya askerini Yunanlılara karşı savaşmak zorunda bırakabilirdi. Yani Yunanlılara karşı yapılan Millî mücadele Türkiye, Sovyet Rusya'dan askeri yardım talep edebilirdi. Bunun sonucu olarak da Sovyet ve Yunan askerleri karşı karşıya gelmiş olabilirdi.

¹¹⁷ F. Armaoğlu, age., s. 310

¹¹⁸ S. Bilge, age, s. 32

¹¹⁹ F. Armaoğlu, age., s. 310; Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e mektubu diye isimlendirilen bu belge, ne Lenin'e hitaben yazılmış, ne de mektup niteliğinde olan bir talimattır. Bkz, K. Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, TTK. Ankara 1991, s.34

¹²⁰ F. Armaoğlu, age., s. 311

¹²¹ S. Bilge, age., s. 26

Aslında Sovyetlerin böylesi endişesi yanlış ve yersizdi. Zaten Sovyetlerin böyle bir yardımı sağlayabilmesi bu ortamda eşyanın tabiatına aykırı olurdu.

Bütün bunların yanısıra Sovyet Rusya, Mustafa Kemal Paşa'nın başlattığı millî Mücadele de başarı sağlanacağından da emin değildi. Çünkü Millî Mücadele henüz başlamış sonucu bilinmemekteydi ¹²².

Bütün bunlar ve daha sonraki gelişmeler bir gerçeği her zaman gündeme tutmuştur; Sovyetlerin Türkiye'ye karşı olan tutumu sürekli olarak sürprizlerle doludur. Bunu gören TBMM Hükümeti ve Türk Liderleri, Sovyetlerle münasebetlerinde son derece ihtiyatlı davranmak zorunda kalmışlardır. Hiç bir zaman batı devletlerine karşı tamamen sırt çevirmemişlerdir.

Bu dönemde, Türk-Sovyet ittifakını gerekli kılan birtakım sebepler de mevcuttu. Bu doğrultuda Sovyet Rusya'yı Türkiye ile anlaşmaya zorlayan sebepler olduğu gibi, Türkiye'nin de Sovyetlerle anlaşmaya ihtiyacı vardı. Buna rağmen iki tarafı birbirine yaklaştıran sebepler ve amaçlar aynı değil idi. Türkiye'nin amacı ve beklentisi samimi olarak iyi komşuluk ve işbirliği oluşturarak Millî mücadelede başarılı olabilmektir. Bunun için de yardıma ihtiyacı vardı. Ayrıca Türkiye, her iki memleketi de mağdur eden batı emperyalizmine karşı Sovyetlerle birlikte set olmak arzusundaydı ¹²³. Buna karşılık Sovyetler ise, genelde her zaman yaptıkları gibi kendi politikalarını, kendi tarihi emellerini gerçekleştirmek maksadı ile, batı devletleriyle yaptığı müzakerelerde, Türkiye'den faydalanmak, aynı zamanda Türkiye'de kendilerine bağlı ve sadık bir komünist idare kurmak, yani Türkiye'yi bir peyk haline getirmek amacındadır ¹²⁴.

Sovyet Rusya'yı Türkiye ile anlaşmaya zorlayan önemli sebeplerden biriside rejim politikasını gerçekleştirmektir. Türk ve İslâm alemi Bolşevikliğe karşı idi ¹²⁵. Buna mukabil Sovyet Rusya'da milyonlarca müslüman yaşamaktaydı ¹²⁶. Bolşevikler bu milletleri memnun edebilmek

¹²² F. Armaoğlu, age., s. 311

¹²³ A. Akşin, age., s. 46

¹²⁴ R. S. Burcak, age., s. 51

¹²⁵ K. Karabekir, age., s. 239

¹²⁶ S. Tansel, age., s. 235

için itilaf devletleriyle mücadele etmekte olan Türkiye'ye yardım ederek, Millî mücadelede başarılı olmasına yardımcı olması gerekmektedir¹²⁷. Bu durumu bilen Lenin ve Bolşevikler amaçlarını gerçekleştirebilmek için Türk ittifakını tercih etmek zorunda kalmışlardır.

Ancak araştırmamızın muhtelif bölümlerinde de belirttiğimiz gibi, bu münasebetler sürekli olarak hassasiyetle devam etmiştir. Çünkü Bolşevikler eski Rus politikasından vazgeçmemekte, batı devletleriyle münasebetleri geliştirdikçe Türkiye siyasetinde hemen değişiklik yapmaktadırlar¹²⁸.

Buna rağmen Ankara Hükümeti, Sovyetlerle uzun bir süre devam eden iyi bir münasebet kurmaya çaba göstermektedir¹²⁹.

TBMM tarafından seçilen ilk vekiller heyetinin 5 Mayıs 1920 tarihinde yaptığı ilk toplantısında, gündemin önemli konularından birisi; itilaf devletleri ve Yunanlılara karşı girişilerek mücadelede, Türkiye'nin yalnızlıktan kurtulması için nelerin yapılması gerektiği idi. Bu sırada emperyalistlere karşı tenkid ve emperyalist andlaşmaları tek taraflı bir tasarrufla ortadan kaldıran ve hükümsüz ilân eden, Sovyet Hükümetinin Türkiye gibi tehdit altında olduğuna dikkat çekildi. Bunun sonucu olarak da Türkiye için tabii müttefik olarak Sovyet Rusya gösterildi.¹³⁰

Aynı toplantıda; İktisat Vekili Yusuf Kemal (Tengirşek) Vekiller Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya, Sovyet Rusya ile münasebette bulunup bulunmadığını sorduğunda şu cevabı almıştı; *"Kara Vasıf gibi bazı arkadaşların Kafkasya'da Bolşeviklerle temasta buldukları öğrenilmiş ise de Heyet-i Temsiliye Rusya ile resmi hiçbir münasebette bulunmamıştır... Millî mücadeleye başlıyorduk, karşımızdaki başlıca hasım İngiltere idi. Böyle bir durumda Rusya bizehele o durumda düşmanlık etmeyeceğini umuyordum. Tarih boyunca Osmanlı Devleti için İngiltere ve Rusya rekabeti bunu gösteriyordu."*¹³¹

¹²⁷ K. Karabekir, age., s.241 vd

¹²⁸ S. Bilge, age., s. 26

¹²⁹ M. Gönlübol-C. Sar, age., s. 13

¹³⁰ A. F. Cebesoy, age., s 77; M. Gönlübol, C. Sar, age., s.14, 15

¹³¹ Y. K. Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Ankara 1981, s.141

Ankara ile Moskova Hükümetleri arasında resmi münasebetlerin sağlanmaya çalışılırken, resmi sıfatı olmayan bir Sovyet temsilcisi Şerif Manatov, Mayıs ayı başlarında Ankara'ya gelmiştir. Bu günlerde, İtilaf Devletleri Sevr Barış muahedesi şartlarını da hazırlamıştı. Bu şartların uygulanmasına Türk Milleti ancak kuvvetle karşı koyabilirdi¹³². Böyle bir kuvveti sağlamanın yolu da o günkü siyasi ortam içinde ancak Sovyet Rusya'dan yardım almakla mümkün olabilirdi. İşte bu sebeple, Ankara Hükümeti, ilk defa Bolşeviklerle siyasi münasebetlere girerek Sovyet Rusya ile bir dostluk Andlaşması imzalamak ve ihtiyacı olan para ve hernevi harp malzemesi yardımını temin¹³³ etmek üzere Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyeti Moskova'ya gönderdi¹³⁴.

11 Mayıs 1920 tarihinde Ankara'dan hareket eden heyet 63 gün sonra 19 Temmuz 1920 tarihinde ancak Moskova'ya ulaşabildi. Çünkü, Kafkaslarda mevcut olan huzursuzluklardan dolayı, Taşnak Ermenistan ve Menşevik Gürcistan topraklarından geçerek, Kars, Gümrü, Tiflis, Bakü yoluyla ve şimendiğer ile Moskova'ya gitmek imkânsızdı. Heyet ancak Trabzon'dan taka ve Tuvapaşa ile deniz yoluyla gitmek zorunda kalmıştı¹³⁵.

Moskova Müzakereleri 24 Temmuz 1920 tarihinde başladı. Sovyet heyetinde Çiçerin ve Karahan bulunmaktaydı. Çok tartışmalı ve uzun süren müzakerelerde, 17-24 Ağustos tarihlerinde 8 maddelik metin ortaya çıkartıldı ve bu metin 24 Ağustos'ta parafa edildi. Ancak Çiçerin tarafından uygun görülmezince imza gerçekleştirilemedi¹³⁶.

Andlaşmanın sağlanamamasında, Sovyet Rusya'nın Van, Bitlis ve Muş illerinin Ermenistan'a terkedilmesini istemesi olarak gösterilse de¹³⁷, aslında çeşitli sebeplere dayanmaktadır.

Rusya için batı aleminin ablukasının ortadan kalkması, İngiltere ile ve onu takiben diğer batı ülkeleri ile normal münasebetlerin başlaması hayati

¹³² F. Armaoğlu, age., s. 311

¹³³ A. F. Cebesoy, age., s. 77

¹³⁴ A. Akşin, age., s. 66

¹³⁵ A. F. Cebesoy, age., s. 77

¹³⁶ KGürün, age., s. 36

¹³⁷ F. Armaoğlu, age., s. 312; A. Eyicil, age., s. 267

bir konu idi. Türkiye'nin Anadolu'daki mücadeleyi Rus yardımı ile yürüttüğü, İngiltereyi bu bölgede rahatlatmanın Rusya'nın elinde olduğu kanaati Batıda yerleşirse, Rusya bu kozu İngiltere'ye karşı rahatlıkla oynayabilirdi.

Ayrıca, Ermenistan sorunu, Batının üzerinde hassasiyet gösterdiği bir konu idi. Rusya, Batı devletlerinin yapamadığını yapar, Ermenilere Türkiye arazisinden toprak temin ederse, kendi lehine toplayacağı prestijle, Batı ile ilişkilerini daha rahatlıkla rayına oturtabilirdi.

Türkiye ile, parafe edilmiş anlaşmanın imzası halinde, Rusya'nın bu kozları elinden kaçıracağı açıktı. Ayrıca, Rusyadaki iç ve dış savaş Rusya lehine bir gelişmeye girdiği, bu cepheler helledilerek Kafkaslara inmek zamanın yaklaştığı bir dönemde, Misak-ı Millî hudutlarını tanıyarak, kendi muhtemel kazançlarını elden çıkarması da, Rusya için makul bir davranış olamazdı.

İşte bu sebeplerin hepsini birlikte gözönünde tuttuğumuz zaman, Rusya'nın parafe edilen anlaşmayı imzadan neden kaçındığını anlamamız kolaylaşır¹³⁸.

Görüşmeler devam ederken, üzerinde önemle durulan konulardan biri de; Türkiye ile Sovyet Rusya arasında doğrudan irtibatı sağlayan, fakat Ermenilerce kapatılan yolların açılması idi. Hatta Sovyet Rusya bunu temin edeceklerini belirtmişti. Ancak bu mesele müzakereler sırasında tamamen reddedildi. Taşnak Ermeni Hükümeti ile Federalci Cumhuriyet arasında yapılan anlaşma gereği bunun mümkün olmadığı Çiçerin tarafından Türk heyetine bildirildi¹³⁹. Görüşmelerin kesilmesine yol açan ikinci bir mesele ise; anlaşmanın parafa edilen birinci maddesinde yer alan ikinci cümledir ki, burada; "*Türkiye, Meclisi Mebusana tanzim ve dünyaya ilân edilen Misak-ı Millî'nin öngördüğü sınırlar dahilindeki memlektir.*" denmektedir. Bu cümleden olmak üzere, Doğu Anadolu ve Elviye-i Selâse Türkiye sınırları içerisinde olmaktadır. Sovyet Rusya ise, Elviye-i Selâse'yi Türkiye'ye bırakmaktan yana olmadığı gibi Van, Bitlis

¹³⁸ K. Gürün, age., s. 57

¹³⁹ Y. K. Tengirşek, age., s. 162

ve Muş vilayetlerinde Ermenilere arazi verilmesi konusunda da ısrar etmektedir.

Bu durum karşısında Türk Heyet Başkanı, Bekir Sami Bey, Ankara'dan talimat almadan görüşlere devam edemeyeceğini belirterek müzakereleri bırakmak zorunda kalmıştır¹⁴⁰.

Millî Mücadele için yardım talep etmek ve dostluk sağlamak maksadı ile Moskova'da bulunan Bekir Sami Bey 30 Ağustos 1920 tarihinde TBMM Hükümeti'ne gönderdiği raporda; Türk Hükümeti'ne, Sovyetlerin Ermenistan için istedikleri Türk topraklarından bahsederek verilip verilmeyeceğini sorarken, aynı raporda, Sovyetlerin gücendirilmemesi gerektiğini de belirtmekteydi. Bu çok hassas ve kritik duruma rağmen, Ankara Hükümeti, 16 ve 22 Ekim tarihli yazıları ile, Sovyetlerin Misak-ı Millî'ye ayırık düşen isteklerini reddedilmiştir. *“Sovyet Hükümeti, Türk Milletinin emperyalizme karşı mücadelesine eski azim ve imanı ile devamını arzu ediyorsa Ermeniler için istediği talebinden vaz geçmelidir.”* diyordu¹⁴¹.

Bu dönemde her iki devletin de birbirlerine ihtayçları olduğu bir gerçektir. Sovyetlerin Kafkasya'da kendi istediği ve hakim durumda olduğu bir statüyü gerçekleştirme pahasına bu yakılaşmayı tehir etmesi uzun sürmeyecek ve adı geçen bölgede duruma hakim olduktan sonra Türk heyetiyle anlaşma masasına oturacaktır. Diğer taraftan Sovyetlerin, rejimlerini Anadolu ve dolayısıyla İslâm memleketlerine ithal etme düşüncesinde kararlı olmaları iki hükümetin ittifak içerisinde olmasına bağlı idi.

Zira; Sovyetler gerçekleştirmeye çalıştığı Dünya Proleter ihtilâlinde, Türkiye'ye ayrı bir yer varmakta, Millî Mücadele hareketini işçi ve köylü hareketi olarak göstermek istemekteydi. Bu maksatla Sivas Kongresi'nden iki gün sonra Dışişleri Komiseri Çiçerin'in 13 Eylül 1919 tarihli demecinde; Türk işçi ve köylüsünün sömürücü paşaların esaretinden kurtarılarak memleketin efendisi durumuna getirilmesini ileri sürmüştü¹⁴².

¹⁴⁰ K. Gürün, a ge., s. 37

¹⁴¹ S. Tansel, IV, age., s. 61

¹⁴² M. Gönlübol-C. Sar, Olaylarla..., s. 20

Moskova Müzakerelerinde Türk heyetini şaşkına çeviren ifadelerden birisi de; Çiçerin'in, Halil Paşa ile yapmış olduğu görüşmeden söz ederek; Türkiye'ye yardım yapılmasını ve bir andlaşma imza edilmesini, Ermenilere toprak tavizinde bulunulmasına ve Türkiye'de Komünizm düşüncelerinin yayılmasına izin verilmesine bağlı göstermesidir¹⁴³.

Bahsedilen sebepler ile Moskova Müzakereleri andlaşma imzalanmadan kesilmiştir¹⁴⁴. Sovyetlerin istekleri TBMM'nde görüşülmek üzere hazırlanan rapor ise, Yusuf Kemal (Tengirşek) tarafından Ankara'ya getirilmiştir¹⁴⁵.

Bu gelişmeler üzerine TBMM Hükümeti, Sovyet Rusya ile münasebetlerin durumunu ve Sovyetlerin Türkiye'ye karşı olan siyasetini değerlendirmektedir. Heyete de bildirilen kararın özeti şöyledir;

*“Sovyet Rusya, diğer islâm milletleri üzerindeki olumsuz etkiyi engellemek, özellikle İngiltere'ye karşı nüfuz ve gücünü duyurmak için Türkiye'nin mücadelesine yardımcı görünmek, kendinden istenen ve büyük kısmını verecek güçte olmadığı araçların sağlanmasını savsaklayarak geciktirmek ve bununla birlikte verebileceklerini de mümkün olduğu kadar ertelemek amacındadır.”*¹⁴⁶

Diğer taraftan TBMM, 11-16 Ekim 1920 tarihlerinde de Yusuf Kemal Tengirşek'in Moskova'dan getirdiği rapor değerlendirmiştir. 11 Ekim tarihli gizli oturumda ele alınan bu konu ile milletvekilleri de bilgilendirilmiş oluyordu.

Bu gizli oturumda İzmit Milletvekili Hamdi Bey andlaşma metnine şöyle tepki gösteriyor; *“...Yusuf Kamil Bey buyurdular ki, yaptığımız muhadenet ahitnamesidir. (Dostluk andlaşmasıdır) bendenize kalırsa bu bir münaferet muahedesidir. (düşmanlık andlaşmasıdır)...Rus Sovyet Hükümeti'nin samimiyetinden bendeniz katiyen şüphe ediyorum... Binaeneleyh fazla vaktinizi zayi etmemek için tekrar ediyorum. Memleketimizden bir avuç toprak verecek içimizde hiç bir fert mevcut*

¹⁴³ S. Bilge, age., s. 46

¹⁴⁴ Y. Sarıncay, “Millî Mücadele de Türk-Sovyet Münasebetleri” OMÜ., Eğitim Fakültesi Dergisi, Samsun 1986, S. 1, s. 203

¹⁴⁵ Y. K.Tengirşek, age., s. 165

¹⁴⁶ S. Bilge, age., s. 50

*değildir. Çünkü biz vatani kurtarmak için toplandık, vermek için değil.”*¹⁴⁷

Bekir Sami Bey başkanlığındaki Türk Heyeti Moskovada'ki müzakerelerin sonuçsuz kalmasından ve Bekir Sami Bey'in de Londra Konferansı'na katılmak üzere Moskova'dan ayrılmasından ¹⁴⁸ sonra, Mustafa Kemal Paşa yeniden 29 Kasım 1920 tarihinde Çiçerin'e bir telgraf göndererek, batı emperyalizmine karşı birlikte mücadele etmek için ittifakın yeniden kurulmasını talep etti¹⁴⁹.

Mustafa Kemal Paşa'nın Ermeni Meselesi ile Komünizmi Türkiye'ye yerleştirmeme hakkında takındığı kesin tavrı, ve Avrupa cephesinde Sovyet Rusya'nın Lehistan karşısındaki zor durumu, Sovyet Rusya'yı, uzlaşmaz tutumundan vazgeçirmiş ve Moskova'da tekrar müzakerelere oturmasına mecbur etmiştir. Bu arada Mustafa Kemal Paşa'da münasebetleri düzeltmek için, Komünistlere karşı tavrını yumuşatmaya karar verdi¹⁵⁰.

Bu gelişmeler devam ederken, Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat (Cebesoy) Paşa Moskova Büyükelçiliği'ne atandı¹⁵¹ 19 Şubat 1921 tarihinde Moskova'ya varan Ali Fuat Paşa, derhal müzakere çalışmalarına başladı¹⁵².

Yarım kalan Moskava müzakerelerini tamamlamak ve Andlaşmayı gerçekleştirmek için, Yusuf Kemal (Tengirşek) başkanlığında ve Ali Fuat, Dr.Rıza Nur ve Azerbaycan temsilcisi olan Memduh Şevket Bey'den müteşekkil yeni heyet, Aralık 1920'de Ankada'dan hareket ederek 18 Şubat 1921'de Moskova'ya vardı. Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Medivani'nin yazılı güvencesi üzerine yola çıkan heyet Moskova'ya vardığında Çiçerin, bundan habersiz gibi davranmakta ve “*niye geldiniz?*”¹⁵³ diye sormaktadır. Bunun üzerine Yusuf Kemal de Çiçerin'e “*siz bizi niye çağırdınız?*” diye sormak zorunda kalıyor. Türk heyeti 21 Şubat gecesi Çiçerin ve Karahan'la ilk temasa başlıyor. Bu görüşmede

¹⁴⁷ TBMM. Gizli Zabıtları, C. 1, s. 158, 187

¹⁴⁸ İ. Soysal, age., s. 28

¹⁴⁹ A. Eyicil, age., s. 267

¹⁵⁰ M. Saray, Atatürk'ün..., s. 58

¹⁵¹ A. F. Cebesoy, age., s. 187

¹⁵² M. Saray, age., s. 59

¹⁵³ K. Gürün, age., s. 67

yine Çiçerin güçlükler çıkarmaya devam ediyor. Yapılacak Andlaşmanın bir ittifak olmayıp, dostluk anlaşması olacağını tekrar ediyor, Ermeniler konusunu gündeme getiriyor, *“Bizim arabuluculuğumuzu kabul etmediniz, Gümrü’yü boşaltmadınız, Ermenistan’daki ordunuzu orada besleyip, Ermenileri aç bıraktınız, böylece orada bulunan komünist teşkilatını zayıflatıyorsunuz diyordu.”*¹⁵⁴

Heyetler arasındaki Moskova Konferansı 26 Şubat 1921 tarihinde başladı. Sovyet heyeti Boğazların egemenliğinin Türkiye’ye verilmesini kabul ediyor, Millî Mücadeleyi överek onaylıyordu. Fakat mesele Batum’un Türkiye’ye verilmesi konusuna gelişince görüşmeler yeniden tıkanıyor. Bu sıkışıklık yeniden Stalin’e iletiyor. 9 Mart’ta Stalin’in de katıldığı görüşmelerle Andlaşmanın esasları belirleniyordu¹⁵⁵.

Nihayet bu gelişmelerin sonunda Moskova görüşmeleri sonuçlanmış ve 16 Mart 1921 günü Andlaşma TBMM yeni Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirsek) ile Çiçerin tarafından imzalanmıştır¹⁵⁶.

Türk-Sovyet Andlaşması Rusya’nın resmi heyetleri Çiçerin ile müzakerelerde kullandığı lisan ve maydana getirdiği güçlükler andlaşmanın imzalanmasını sık sık imkânsız duruma sokmaktaydı. Çiçerin’in tavrı karşısında Türk heyetinin de zaman zaman kuvvetli ve şiddetli tepkileri, yani Misak-ı Millî’yi kabul edip etmemelerine dair Sovyet Rusya Hükümetinin son kararının ortaya konulması istenmesi üzerine de Stalin’in müdahalesi ile gerginlikler bertaraf edilmiştir. Çiçerin’e verdiği emirle, Misak-ı Millî’yi kabul ettikleri, Batum şehri ve limanı müstesna olmak üzere hududun Aras’tan geçmek üzere belirlenmesini tanıdıklarını, bu genel hatlar çerçevesinde bir andlaşma imzaanmasına razı olduklarını belirtmişlerdir¹⁵⁷. Sovyet Rusya Hükümeti ve Stalin’in yumuşak bir siyaset izlemelerinin o tarihle bir takım sebepleri de mevcuttu. Bunları şu şekilde belirtmek mümkündür; 1-Ermenistan’ın Türk kuvvetleri karşısında yenilgiye uğramış olması, 2- 6 Ocak 1921 tarihinde Türk kuvvetlerinin İnönü’de Yunanlılara karşı büyük bir zafer

¹⁵⁴ S. Bilge, age., 67; Y. K. Tengirşek, age., s. 216

¹⁵⁵ S. Bilge, age, s. 69

¹⁵⁶ Andlaşma Şartları İçin Bkz: İ. Soysal age., s. 32-38

¹⁵⁷ Y. K. Tengerşek, age., s. 224-225

kazanmış olması, 3-TBMM. Hükümeti'nin Londra Konferansına davet edilmiş olması, 4-Kilikya'da Fransızlara karşı başarının sağlanması ile Fransızların Türkiye'ye temayülü ve nihayet 5-İngiliz-Sovyet ticaret anlaşmasının gerçekleştirilmesi¹⁵⁸. Bütün bu siyasi gelişmelerin sonucu olarak Sovyetler müzakerelerde fazla direnme göstermeyi göze alamamıştır.

Moskova Muahedesi Türk-Sovyet münasebetlerinde oldukça önemli bir aşamadır. Bu iki memleket tarihi ilişkileri içinde ilk defa taraflardan birinin diğerine karşı silahla kabul ettirdiği bir anlaşma durumunda değildir. Baskı ve sömürücü herhangi bir unsur olmadan, aksine emperyalist günlere karşı yönelmiş bir belge niteliği taşımaktadır. Buna rağmen münasebetlerin gelişmesine bakıldığında Andlaşmanın tam bir güvenlik kaynağı olarak bir dönüm noktası oluşturduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü iki memleket arasındaki bütün meseleleri çözme gibi bir özelliğe sahip olmadığı gibi kuşku ve endişelerinde ortadan kalkdığını iddia etmek mümkün değildir¹⁵⁹. Komşuluk münasebetleri sürekli olarak güçlkle devam edecektir. Nitekim iyi münasebetlerin pekiştirilmesi amacıyla 17 Aralık 1925 tarihinde yeniden bir Saldırmazlık ve Tarafsızlık andlaşması yapılma ihtiyacı hasıl olmuştur¹⁶⁰. Kaldı ki Batı Devletlerinin, iki devletin münasebetlerini bozma çabaları hiç ara verilmeden sürdürülmüştür.

Buna rağmen bu andlaşma TBMM Hükümeti'nin dış politikasındaki büyük başarılarından ilkidir. Çünkü bu Andlaşma ile Sovyet Rusya Misak-ı Milli'yi tanıyor, hiç bir şart ve kayda bağlı olmaksızın Kars, Ardahan ve Artvin'i Türkiye'ye bırakıyor. Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından tanınmayan bir Andlaşmanın kendilerince de tanınmayacağını kabul ediyordu¹⁶¹. Aynı zamanda Misak-ı Milli'yi tanımakla Sevr'in şartlarını da tanımadığını teyit etmekteydi¹⁶².

¹⁵⁸ A. Akşin, age., s. 72

¹⁵⁹ S. Yarasimos, age., s. 325

¹⁶⁰ S. Bilge, age., s. 76

¹⁶¹ S. Tansel IV., age., s. 66

¹⁶² F. Armaoğlu, age., s. 315

Bu Andlaşma aynı zamanda Türkiye-Sovyetler Birliği sınırını belirlemiştir. İki ülke arasında etnik ve coğrafi yapılar dikkate alınarak bir sınır oluşturulmuştur. Artık iki tarafta birbirleri aleyhine topraklarını genişletme politikasından vazgeçmişlerdir. Bu sebeple, bu Andlaşma ile geçmişteki husumetlerin bir muhasebesi yapılmıştır¹⁶³. Sovyetlerin kapütilyasyonların kaldırılmasını kabul etmeleri ve Tarihi Türk-Rus düşmanlığının geçicide olsa dondurulması, Türkiye'nin Doğu sınırının güven altına alınması ile istiklal mücadelemizde cephe azaltılması açısından da önem arz etmektedir. Ancak Moskova andlaşması sınırlar konusunda bütün itilafları da kaldırmış değildir. Çünkü Batum'un Misak-ı Millî sınırları içinde olmasına rağmen Gürcistan'a terki, Türk Milleti'nde rahatsızlık meydana getirmişti. Nitekim, bu Andlaşma ya Batum Milletvekilleri şiddetle karşı çıkmışlardır¹⁶⁴.

Moskova muahedesinin sonuçlarından birisi de, Osmanlı Devleti'nin tarihi büyük düşmanlarından birisi Türkiye'ye dost olduğunu beyan ederek, diğer Türk düşmanlarıyla daha önce olduğu gibi birleşmek suretiyle Türk topraklarını paylaşmaya kalkışmayacağını taahhüt etmiştir.

TBMM iki cephede savaşmaktan ve Türk Ordusunun arkadan vurulması tehlikesinden kurtulmuş oluyordu. Millî mücadele de Sovyetler Birliği'nden az da olsa yardım görülmekteydi. Bununla birlikte vaktiyle savaş tazminatı adı altında elimizden alınmış olan topraklarımız anavatana iade edilmişti¹⁶⁵.

Öte yandan Andlaşmanın 8.maddesi ¹⁶⁶ hükümleri iki taraf arasında bir itimadın bulunmadığını ortaya koymaktadır. Bu hükümler gereği taraflar kendi ülkelerinde diğer devletin hükümetini devirmek amacını güden teşekküllerin kurulmasına ve çalışmasına müsaade etmeyecektir¹⁶⁷. Sovyetler bakımından bu maddenin önemi, bu memleketle bulunan ve sayıları milyonlarla ifade edilen Türk asıllı kimselerin Turancı akımlara karşı tahrik edilmesini önlemektir. Türkiye bakımından ise Kafkaslar'da

¹⁶³ S. Bilgin, age, s. 76 vd

¹⁶⁴ S. Tansel IV, age., s. 66

¹⁶⁵ Y. K. Tengirşek, age., s.225 vd

¹⁶⁶ İ. Soysal, age., s. 34

¹⁶⁷ S. Yerasimos, age., s. 173

Trakya'da ve diğer yerlerde, Türkiye'de bir bolşevik hareketini tahrik ve teşvik edecek teşekküllerin kurulmasına engel olmak idi¹⁶⁸. Aslında Sovyetler Türkiye'de bolşevik propogandısı yapmak teşebbüsünde bulunmuşlar fakat başarılı sonuçlar elde edememişlerdir¹⁶⁹.

Ruslar bu Andlaşma'dan sonra Türk dostu olmuşlar mı idi ? Bu sorunun cevabının kesinlikle evet olmadığı andlaşmanın devam ettiği yıllardaki Sovyet Rusya Komutanlarının Türkiye'ye verdikleri notalardan anlaşılmaktadır. Bu notalarda Sovyetler Kafkaslardaki bazı isteklerini belirterek, uyulmaması halinde Rus ordusunun işgale başlayacağını belirtiyorlardı¹⁷⁰.

Diğer taraftan Türk-Fransız ilişkilerinin düzelmeye başladığını gören Sovyetler hemen daha önce taahüt ettikleri yardımları durdurma yoluna gitmiştir¹⁷¹. Ayrıca bu sıralarda Yunanlılarla Türkler aleyhine münasebetler geliştirmeye çalışmıştır. Çiçerin, Trotsky ve Zinoviev'in birlikte imzalarını taşıyan ve Yunanlılara yazılan itimat mektubunda "*Yunanlılar Sovyet devletini tanırorsa, Sovyetlerin Anadolu mücadelesini desteklemekten vaz geçecekleri, Yunanlıların Anadolu'da kalmasını destekleyeceklerin*" belirttiklerine dair belgeleri Yunan komünist partisi sekreteri Kordatos'a Atina'da bir Sovyet temsilcisine göstermiştir. Buna rağmen Yunan Hükümeti Sovyetlere güvenememiş, İngiltere ile bağlarını koparmaya cesaret edememiştir¹⁷².

Prof.Dr. Fahir Armaoğlu'na göre; dostluk andlaşmasının imzasına ve yapılan yardımlara rağmen Türk-Sovyet münasebetleri sağlam bir güvenlik havasına girememiştir. Sovyetler, Türk Millî kurtuluş hareketine yardım ederken bunu bir proleter ihtilâli şekline sokmak için çalışmışlardır.

Aptülahat Akşin'e göre; Bizi Ruslarla anlaşmaya zorlayan sebepler önemli ve hayati idi. Fakat Rusların'da bizimle iş birliği yapmaya ihtiyaçları vardı. Biz samimi olarak Bolşevik Rusya ile iyi komşuluk ve işbirliği etmek ve onlardan silah yardımı görerek her iki tarafında mağduru

¹⁶⁸ S. Tansel IV., age., s. 67

¹⁶⁹ M. Gönlübol-C. Sar, age., s. 22, 23

¹⁷⁰ S. Tansel IV, age., s. 68, 69

¹⁷¹ S. Tansel, age., s. 71; A. Cebesoy, age., s. 202

¹⁷² S. Tansel, age., s. 71

olduğu Batı Emperyalizmine karşı bir baraj yapmak istiyorduk. Onlar ise; bizi genel olarak her zaman yaptıkları gibi kendi politikaları yanına ve kendi millî emellerini gerçekleştirmek için kullanmak, Batı devletleri ile yaptıkları müzakerelerde bizden vaz olarak faydalanmak, Türkiye’de kendilerine bağlı ve sadık bir komünist idare kurmak, kısacası Türk’ü Rus peyki haline getirmek istiyordu¹⁷³.

Bu yıllarda Sovyetlerin iç durumunun kötülüğü, bütün Türk Dünyası ve İslâm aleminin gözünün Türkiye’de olması, Avrupa proleteryasını ayaklandırarak Avrupa devletlerini çökertip, Dünya bolşevik ihtilâlini gerçekleştirmeyi plânlamada ümitlerini yitirmiş olması, Sovyetlerin bütün beklentilerini doğuya yönlendirmiştir. Bu sebeple de, Türkiye ile bir dostluk anlaşması yapmak mecburiyetinde olmuştur. Çünkü Türk ve İslâm alemleri Bolşevikliğe karşıdır. Türkiye ile dostluk oluşturarak onları teskin etmeyi mümkün görmektedir. Aksi durumda bu alemden Sovyetlere silahlı mukavemet olacak, böyle olunca da doğu Bolşevikliğe mezar olacaktı. Nitekim bu konuda Lenin’in “*Doğu ya Bolşeviklik veya İtilaf’ın mezarı olacaktır. Doğu’yu kim kazanırsa zafer onundur. Bunun için Türkiye’yi kazanmak lazımdır*” demektedir¹⁷⁴.

Moskova Andlaşması, Türkiye’ye, İngiltere’ye karşı bir dost kazandırıyordu. Ayrıca Batı devletleriyle pazarlık gücünün artmasına sebep olması açısından da önem arz ediyordu. Andlaşma gereği, TBMM Hükümeti tarafından tanınmayan hiçbir Andlaşma Sovyet Rusya Hükümeti tarafından da tanınmayacaktı.

Türkiye deyiminden Misak-ı Millî sınırları içinde kalan arazi kastedilecekti. Kars, Ardahan, Türkiye sınırlarında kalırken Batum Gürcistan’a bırakılıyordu¹⁷⁵. Aynı zamanda Sovyetler, Osmanlı Devleti’ne vermiş olduğu kapütilyasyon haklarından feragat ediyordu¹⁷⁶.

Misak-ı Millî’nin büyük ölçüde Sovyetler tarafından kabulü, diplomatik yollarla yapılmış olan bu Andlaşma’nın Türkiye’ye zor

¹⁷³ A. Akşin, age., s. 49

¹⁷⁴ S. Bilge, age., s. 75; K. Karabekir, age., s. 957-958

¹⁷⁵ İ. Soysal, age., s. 27 vd

¹⁷⁶ S. Yarasimos, age., s. 219

kullanılarak kabul ettirilmiş olmaması, kapütilyasyonların kaldırılmış olması, Türkiye'yi Batı'ya karşı kuvvetlendirmiştir. Bu Andlaşma aynı zamanda Türkiye ile Sovyetler Birliğinin birbirlerinin iç işlerine karışmadan yan yana yaşama yolunu aralamış olması münasebeti ile de önem kazanmaktadır¹⁷⁷. Ancak unutulmaması ve dikkatlerden kaçmaması gereken husus sadece aralanmış olmasıdır yani tamamen açılmış olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü daha öncede bahsettiğimiz gibi iki memleket arasındaki güçlükleri ortadan kaldırmaya muaffak olunamamıştır. Birçok meseleler birtakım endişelerle varlığını sürdürmüştür¹⁷⁸.

Mustafa Kemal ise bu andlaşmayı fiili durumun hukuklaşması olarak değerlendirmektedir. 1 Mart 1921 tarihli TBMM'nin açılışında, Türk-Sovyet münasebetlerinin yıl boyunca çok iyi geçtiğini, yapılan Moskova Andlaşması ile emperyalizmin hırslı saldırısına hedef olan iki devlet arasında tabii olarak meydana gelen dayanışmanın bir hukuk biçimi olarak tesbit edildiğini belirtmektedir. Aynı zamanda ekonomik ve ticari işleri ile konsolosluk konuları düzenleyecek sözleşmelerinde yapılacağını karara bağlamıştır¹⁷⁹.

E-KARS ANDLAŞMASI

Sovyet Rusya Bolşevik ihtilâlini yaparken, ihtilâli oturtmak için sınırlardaki bazı milletlere bağımsızlıklarını tanıyacağı yolundaki beyannameleri üzerine; 1918 yılında Kafkaslar'da Menşevik yönetiminde Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan bağımsızlıklarını ilân ettiler. Ancak bu devletlerin bağımsızlıkları 1920 yılına kadar devam etti. Çünkü Sovyet Rusya bu bölgeden asla vazgeçmiş değildi¹⁸⁰.

Sovyetler bu devletleri birer federe Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri halinden, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri haline getirdi.

¹⁷⁷ S. Bilge, age., s. 76

¹⁷⁸ S. Yarasimos, age., s. 220

¹⁷⁹ S. Bilge, age., s. 75; Atatürk'ün Söyler ve Demeçleri, s. 226

¹⁸⁰ İ. Soysal, age., s. 39

Moskova görüşmelerinde Sovyetler bu üç memleketin de görüşmelere iştirakını istemişti, ancak bilhassa sınırlar konusunda anlaşmazlıkların olacağı ve görüşmenin çok uzayacağı düşüncesi ile Türkiye Sovyetlerin bu teklifini reddetti¹⁸¹. Bu Cumhuriyetlerle ayı bir anlaşma yapılması kararlaştırıldı¹⁸². Bu amaçla 26 Eylül-13 Ekim 1921 tarihleri arasında Kars'ta bir konferans toplandı¹⁸³.

Bu konferansta Türkiye heyetinin Başkanı Kâzım Karabekir idi. Konferansı Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Sovyetler Birliğinden temsilciler iştirak ettiler¹⁸⁴.

Türkiye Dışişleri Bakanlığı 17 Eylül 1921 tarihli talimatı ile Moskova Andlaşması hükümlerinin Kafkasya'nın adı geçen üç devletin ilgilerine göre dağıtımını istedi. Moskova Andlaşması'nın temel hükümlerinde değişiklik yapılmaması isteniyordu. Konferans süresince taraflar karşılıklı isteklerde bulundular. Ancak ayrıntılı istekler Kâzım Karabekir tarafından reddedildi. Sonunda 13 Ekim 1921 tarihinde Kars Andlaşması imzalandı¹⁸⁵.

Böylece Sakarya Zaferinden sonra Sovyetlerle yeniden temasa geçmiş olan Türkiye Moskova Andlaşmasını teyit eden ve Kuzey-Doğu sınırlarımızı belirleyen Kars Andlaşmasına sonra da yine Moskova Andlaşması'na benzer bir andlaşmayı 2 Ocak 1922 tarihinde Ankara'da Ukrayna ile yapmıştır¹⁸⁶. 20 Ekim 1921 tarihindeki Türk-Fransız itilafnamesi de hatırlandığında bu münasebetlerin sonucunu şöyle değerlendirmek mümkündür; 1921 yılında Ankara Hükümeti askeri ve diplomatik alanda önemli başarılar elde etmiştir. Millî Hükümet Sovyet Rusya'ya ve Kafkas devletlerine Misak-ı Millî esaslarını resmen kabul ettirdiği gibi Fransa'ya da zimnen tanıtmıştır.

Moskova ve yedi ay sonra gerçekleştirilen Kars Andlaşmaları Türk-Sovyet münasebetlerinin yeni bir dönemini başlatmıştır. Kurulan bu iyi münasebetler Mudanya Müarekesine kadar sükûnetle devam etmiş

¹⁸¹ K. Karabekir, age., s. 282

¹⁸² K. Gürün, age., s.70

¹⁸³ Konferansın ayrıntıları için, Bkz., K. Karabekir, age., s. 280-306

¹⁸⁴ K. Karabekir, age., s. 282

¹⁸⁵ Andlaşmanın metni için Bkz, İ. Soysal, age., s. 41-47

¹⁸⁶ M. Gönlübol, C. Sar, age., s. 35

sayılabilir. Ancak bu iki ülke arasındaki münasebetlerin samimiyet ve güven üzerine kurulduğunu da söylemek mümkün deęli¹⁸⁷. Zaman zaman su üzerine çıkarak birtakım problemler hiç eksik olmayacaktır. Bu problemler Türkiye'nin Batılı devletlerle münasebetlerini düzeltmesine paralel olarak artarak devam edecektir.

¹⁸⁷ K. Gürün, age., s. 71

III.BÖLÜM

AVRUPA'DA MEYDANA GELEN SİYASİ GELİŞMELER VE TÜRK-SOVYET YAKINLAŞMA (1921-1925)

Millî Mücadele döneminde batılı devletlerle savaştan Türkiye, Sovyet Rusya ile işbirliği yapmak zorunda kalmıştı. Fakat, yapılan bu işbirliği hiçbir zaman ideolojik sebepler dayanan bir işbirliği olamamıştı.¹ Türkiye, Rusya'da gerçekleşen Bolşevik ihtilâli'nden sonra kurulan ideolojik esasları benimsemediği halde, yine önemli meselelerde Rusya ile işbirliği yapma zarureti hissetmişti. Bu münasebetlerler daha çok 1921 Moskova Andlaşması şartları doğrultusunda gelişen işbirliği idi.²

Millî menfaatlerin her meselenin önünde geldiği, aynı zamanda Millî menfaatlere uygun olmayan durumlarda dostlukların da devam imkânının mümkün olamayacağı elbette pek tabidir. Bununla birlikte üçüncü bir devletle münasebetlerin düzenlenmesi uğruna dostlukların pazarlık konusu edilmesi ahlakî yönden yanlış olan bir davranıştır. Fakat; teamüllerin aksine hemen her devletin dış politikasında görüldüğü gibi, Türk-Sovyet münasebetlerinde de buna benzer davranışları görmek mümkündür. Özellikle 1921 Moskova Andlaşmasından sonra zaman zaman rastlanan ve Batılı devletlerle münasabetlerini düzenlemek isteyen Sovyet Rusya politikasında bu örnekler sıkça karşımıza çıkmaktadır.

Millî mücadele yıllarında başlayan Türk-Sovyet yakınlaşması da her iki memleket için bir müddet ortak menfaatler sağlamıştır. Ancak Türkiye hiç bir zaman Sovyet dostluğuna güven duymamıştır.³

Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi 1921 Moskova Andlaşmasından sonra geliştirilmeye çalışılan münasebetler çoğu zaman kopma noktasına

¹ M.Gönlübol-C. Ser, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası* Ankara 1990, s. 139

² Ö. Arı, *Uluslararası İlişkiler*, İstanbul 1987, s. 85

³ S. Tansel IV, age, s. 72 vd

gelmiş, fakat iki ülke de bu münasebtleri devam ettirme zorunluluğunu hissetmişlerdir.

Bir başka ifade ile gerek Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile daha sonraki Cumhuriyet Hükümetleri ve gerekse Sovyet Rusya takip edilen dış politikaları gereği birbirlerine hiçbir zaman güven duymamış ve daima ihtiyatlı bir politika izlemek durumuyla karşı karşıya bulunmuşlardır. Bu düşüncemizi ortaya koyan oldukça fazla örnek mevcuttur.

Yukarıda teferruatı ile izah edildiği gibi Türkiye hiçbir zaman Sovyet dostluğuna güven duymamıştır. Zira; Sovyet-Rusya hiçbir zaman bu güveni tekin edecek samimiyete ulaşmamıştır. Buna rağmen Türkiye, Türk-Sovyet münasebetlerini, devam etmesi gereken bir münasebet olarak görmüştür.⁴ Halbuki, Sovyet Rusya'nın tutumu, hep Batı ile münasebetlerini düzeltmek için bu yakınlaşmayı kolayca bozabilecek şekilde gelişmiştir. Sovyetler; sürekli olarak, Batı ile münasebetlerini artırdığı zaman Türkiye ile münasebetlerini ikinci plana bıraktığı gibi Türkiye'nin batı ile münasebetlerini de tepkiyle karşılamayı prensip haline getirmiştir.

Moskova'daki İngiliz Ticaret Misyonu Başkanı Mr Dodgson'un 20 Eylül 1922 tarihinde, İngiliz Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgraf, Sovyetlerin Türkiye'ye atfettiği samimiyetin ve dostluğun derecesi hakkında oldukça önemli bilgi vermektedir. Adı geçen İngiliz Misyonu:

-“Çiçerin (Tchitchérine) ile Litvinov'un bulunmadığı dönemlerde Polit Büro'nun dış politika müşaviri olarak önemli bir rol oynayan Radek, dün İngiliz Misyonundaki bir konuşmasında, İngiliz ve Rus görüşlerinin ahenkleştirilmesi zamanının geldiği düşüncesinde olduğunu söyledi. Rusya, Türklerin Avrupa'da arazileri bulunmasına veya Çanakkale ve İstanbul Boğazlarını kontrol etmesine karşı çıkabilecektir. Türklerin hissiyatını kullanmakla beraber, Boğazların enternasyolize edilmesini önleyecek bir formülü kabul edebilecektir.

⁴ K. Gürün, age, s. 100

Sovyet Rusya'nın bu konuda aracılık yapabileceğini ima etti." demektedir.⁵

Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi, gerektiğinde Sovyet Rusya'nın 1921 Moskova Andlaşması ile kabul ettiği Misak-ı Milli'yi bir kenara bırakarak emperyalist ve Türklerle ortak düşman olarak adlettiği batılı bir devlet ile iyi münasebetlerin başlaması gerektiğini izah edebilmektedirler.

Bu ve buna benzer olumsuzluklara rağmen, Türk hariyecisinin ihtiyatla hareket ettiğini ve Batılı devletler ile siyasi münasebetlerini devam ettirebilmek için Türkiye'nin Sovyet münasebetlerini belirli bir çizgide tuttuğu görülmektedir. Nitekim; Kominterin içinde görev yapan Radek'in bu sözlerinin sadece kendi görüşü olduğunu kabul etmek mümkün değildir. Öyleyse, 1921 Moskova Andlaşması'na rağmen, Boğazlar rejiminin tesbitinde adeta *"Kıraldan çok kiralcı"* tavır takınan Sovyet Rusya'nın politikası ortadadır. Bunu çok iyi görmek ve değerlendirmek gerekmektedir.

Türkiye ile Sovyet Rusya arasında 17 Aralık 1925 tarihinde Paris'te imzalanan Saldırmazlık ve Tarafsızlık Andlaşmasına kadar bu iki memleket arasındaki münasebetlerde zorluk çıkaran önemli meseleleri şöylece gruplandırmak mümkündür;⁶

- 1- Kafkaslarda Türklere yapılan kötü muameleler
- 2- Türkiye'deki Sovyet Ticaret temsilciliğinin statüsü
- 3- Konsolosluk anlaşması müzakereleri
- 4- Türkiye'deki Komünist faaliyetler

Türkiye ile Gürcistan arasında 20 Mart 1922 tarihinde yapılan iki anlaşma neticesinde hudut bölgesindeki ahalinin karşılıklı olarak diğer tarafa geçişleri ve meralardan karşılıklı olarak istifade etmeleri temin edilmiş idi.⁷ Fakat aynı yıldan itibaren Sovyetler, Kafkas Cumhuriyetlerini birleştirme faaliyetine hız vermiş ve Cumhuriyetlerin bağımsız hareket imkânlarını kısıtlamaktadır. Bu değişimler doğrultusunda da Gürcistan'la

⁵ K. Gürün, age, s. 101

⁶ Atatürk'ün Milli Dış Politikası I, Belge 82, s. 460 vd

⁷ İ. Soysal, age, s. 39

yapılan anlaşmaların uygulanması da güçleşmişti.⁸ Kafkas Cumhuriyetinin Sovyetleştirilip, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne dahil edilmesinden sonra da bölgenin tüm meseleleri haliyle Türkiye-Sovyetler Birliği meselesi haline dönüşmesine zemin hazırlamıştı.

Yine Türkiye ile Sovyetler arasındaki meselelerden birisi de iki ülke arasındaki ticaretin düzenlenmesine ilişkin meseledir. Nitekim, Lozan müzakerelerinin devam ettiği tarihlerde Ankara'da da Türkiye Sovyet ticaret müzakereleri devam etmekteydi. 22 Nisan 1923 tarihinde bu konuda yapılan bir toplantıda, Sovyet Ticaret Heyeti Başkanı Oronisky, Rusya'nın Türkiye'deki ticaret temsilciliği'nin Büyükelçilikten bağımsız, diplomatik statüsü olması hususunda ısrar etmekte ve müzakereler esnasında da bu şekilde Türkiye'yi tehdide varan sert bir tavır içerisine girmektedir. Zira Oronisky; *"...eğer Türk Hükümeti Rusya Dış ticaret teşkilatını resmen tanımayacak olursa, Rusya Lozan'da Türkiye'ye yardımcı olmayacağı gibi, Batı devletleriyle anlaşmaya çalışacaktır"* demektedir.⁹

Ankara'da Türk-Rus Ticaret Andlaşması müzakereleri yapılırken, Lozan'da da birinci dönem toplantıları sonunda Boğazlar Rejimine ilişkin bir tasarı nihaî şeklini almıştı. Çiçerin Rusya'nın bu tasarımı kendi güvenliğini ve menfaatlerini taahhüt altına alınmadığı gerekçesi ile onaylamayacağını bildirmiştir. Lozanda meydana gelen bu gelişmeler ve Rusların boğazlar rejimi ile alakalı düşüncesi, Türk-Rus Ticaret andlaşması müzakerelerinde tehdit unsuru olarak kullanılmış fakat Türkiye bu konuda taviz vermeye yanaşmamıştır.¹⁰ Sovyetlerin bu talepleri Türkiye tarafından kabul edilmeyince Türkiye-Sovyetler Birliği arasındaki ticari münasebetlerin olumsuz yönde etkilemesi kaçınılmaz bir hal almıştır. Buna karşın Sovyetler ise Türkiye'den yaptığı ithalatı kısıtlama yoluna gitmiş ve bu hususta önemli bir kriz yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Bu anlaşmazlık uzun zaman devam etmiş¹¹ ve 1926 yılı Kasım ayında Odessa'da Türk Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü (Aras) ile Çiçerin

⁸ K. Gürün, age, s. 104,105

⁹ K. Gürün, age, s. 104,105

¹⁰ K. Gürün, age, s. 99

¹¹ M. Gönübol-C.Ser, age, s. 79

görüşmelerinden ¹² sonra 11 Mart 1927 tarihinde andlaşma sağlanmıştır. ¹³ Bu hususta daha teferruatlı bilgiler ilgili bölümde izah edilecektir.

Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki meselelerden birisi de diplomatik konsoloslukların nerede ve ne şekilde olacağı ile alakalı idi.

Bilindiği gibi, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında konsolosluk anlaşması müzakereleri 1922 yılında başlamıştı. Akabinde ise Türkiye ile Sovyet Rusya, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan arasında Tiflis'te 9 Temmuz 1922 tarihinde bir demiryolu ve bir konsolosluk anlaşması imzalanmıştı. Fakat, konsolosluk anlaşması Sovyet Rusya ve Kafkas Cumhuriyeti tarafından onaylanmadı ve yürürlüğe girmedi. ¹⁴

Bundan dolayı konsolosluk meselesi sonuçlandırılmadı. Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki konsolosluk meselesinde 1924 yılına kadar herhangi bir sonuç alınamamıştı. Her iki tarafta, bu tarihte, bir geçici hal çaresi bulma gerektiğini düşünerek 17 Şubat 1924 tarihinde bir nota teatisinde bulundular. ¹⁵

Bu nota gereğince Sovyet Rusya, İstanbul ve İzmir'de bir konsolosluk açacak fakat Mersin ve Samsun'daki konsoloslukları kapatacaktı. Var olan Erzurum, Kars, Artvin ve Trabzon konsoloslukları ise muhafaza edecekti.

Türkiye'ye gelince; Tiflis, Bakü, Erivan diplomatik münasebetlerini konsolosluga çevirerek, Moskova konsolosluğunu kapatarak bunun görevini de seferate devredecek, Batum, Nevrosisk ve Gümrü Konsolosluklarını da muhafaza edecekti. Ayrıca konsolosluk memurları ile ilaveli olarak da, konsolosluk anlaşmasının imzalanacağı zamana kadar, devletler hukukunun koyduğu kaideler uygulanacaktı. ¹⁶

¹² S. Bilge, age, s. 101

¹³ S. Bilge, age, s. 104

¹⁴ K. Gürün, age, s. 77

¹⁵ K. Gürün, age, s. 77,80

¹⁶ Bu andlaşmanın ortaya koyduğu bir gerçek vardı ki, O da; Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetlerinin dış temsil haklarının ortadan kalmış idi. Bu meselede başka önemli bir konu da adı geçen anlaşmanın ancak 1988 yılına, yani meselenin görüşüldüğü tarihten tam 64 yıl sonra imzalanmış olmasıdır. Bkz, K. Gürün, age., s. 106

Dönemin belki de önemli meselelerinden birisi de Sovyet Rusya'nın komünizmi yayma faaliyetleri olmuştur.¹⁷ Nisan 1923'de TBMM, seçim kararı aldıktan sonra İstanbul'da Türkiye işçi ve çiftçi Sosyalist Fırkası, birseri siyasî propogandalara başlayarak Türk İnkılâplarına uygun düşmeyen faaliyetlere girişti. Yapılacak seçimde işçi ve köylülere ortak mülkiyete dayanmayan bir sosyal inkılâp için çağrı yapıp beyannameler yayınladı. Aslında partinin maksadı komünizmi Türkiye'ye sokmaktı. Bu firkanın başlattığı zararlı faaliyetler sonunda birtakım tutuklamalar oldu, yaptıkları faaliyetler "*Hiyanet-i Vataniye*" kanunu doğrultusunda değerlendirilerek suçlulardan birkısmı tutuklandı. Bu tutuklama ve mahkemeye sevk işlemleri Sovyet Rusya'da beklenen tepkilere sebep oldu. Bundan sonraki meselelerde yapılan her tutuklama ve mahkemeye sevk işlerinden sonra da Türkiye'nin komünist faaliyetlere karşı aldığı tedbirlerin arkasından Sovyet Rusya'nın tepkileri artarak devam etti. Haliyle Sovyet Rusya'nın bu tavırları zaman zaman Türk-Sovyet münasebetlerini güçleştirmekteydi.¹⁸

İşte bu meseleler doğrultusunda İsmet Paşa'da 1923 yılı sonunda, Ankara'daki 'Rus Sefiri Surits ile Çiçerin'e bir mektup göndererek meydana gelen olumsuzlukların sebebinin Türkiye olmadığını belirtmiştir.¹⁹ İsmet Paşa'nın düşüncelerinin teyidini de 6 Ocak 1924 tarihli Çiçerin'in İsmet Paşa'ya yazdığı cevabi mektubunda görebilmekteyiz.²⁰ Çiçerin bu mektubunda, Türk-Sovyet münasebetleri ve anlaşmazlık konusu olan meselelerden bahsederek, "*...Sayın Başvekil kani im ki dostluğumuzun devamlılığı iki memleketimizin siyasetinin esaslarından daima birini teşkil edecektir. Buna getirmiş olduğunuz son derecede büyük katkıyı derin suretle değerlendirirken çalışma ve gayretlerimiz birliğinin bu uğurdaki semerelerini vermeye devam etmesini hararetle arzu ederim.*"

¹⁷ M. Saray, age, s. 48 vd

¹⁸ S. Bilge, age., s. 80; K.Gürün, age., s. 106,107

¹⁹ Bu mektub yayınlanmış vesikalar arasında bulunamamıştır. Ancak Çiçerin'in 6 Ocak 1924 tarihli cevabi mektubundan anlaşılmaktadır. Bkz, K. Gürün, age., s. 103

²⁰ Atatürk'ün Milli Doş Politikası II, Belge 3, s. 92,93

demek suretiyle münasebetlerin yumuşaması yönünde telkinlerde bulunmaktadır.

İsmet Paşa'da Çiçerin'e 22 Ocak 1924 tarihinde cevap vererek ;²¹

“Size bu açık sözlülüğünün yeni bir delilini vermek için müşterek düşmanlar tarafından örülen bazı tasniata (yanlaşmaya), ve aramızda herşeyi zehirlemeye matuf fısıltılara imade bulunmanızda adeta hayret ettiğimi saklamayacağım. Bu gibi teşebbüslere sadakatımız aşilamaz bir set çekmektedir.

Münasebetlerimizin mustakbel inkişafı bahsinde sizi de aynı sukûnet ve huzur içinde bilmekten çok mahzuz (bahtiyar) olacağım.” demektedir.

Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa, TBMM'nin 1 Mart 1924 tarihli açılış konuşmasında Sovyet Rusya ile münasebetler konusunda;²² *“Rusya Şûralar İttihad-ı Cumhuriyeti ile münasebtimiz dostane mahiyette muhafasasına ve fiilen inkişafına halisane atfı kıymet ediyoruz. Bazı müşkilât kısmen ameli olarak halledilmiştir. Hemen neticeye takarrubetmiş olan konsolosluk mukavelesinin imzası tehhur etmiyecektir ümidindeyiz.”* demektedir. Bu konuşmalardan çıkarılacak bazı anlamlar vardır. Anlaşılan, iki ülke arasındaki münasebetlerin iyi yürütölmeye çalışılmasına rağmen yinede bir burukluk durumu mevcuttur.

Bu mektuplardan ve sözkonusu zaman içindeki daha değişik beyan ve gelişmelerden anlaşılacağı üzere, Sovyet liderlerinin zaman zaman yakınlaşma siyasetinden ayrılmalarına rağmen Türk liderleri, Sovyet Rusya ile münasebetlerin gelişmesine önem vermiş ve sözleriyle de bu durumu vurgulamışlardır.

Netice olarak, Türk-Sovyet münasebetleri 1924 yılına gelinceye kadar çok rahat ve tam bir güven içinde gelişme imkânı bulamamıştır. Buna rağmen, her iki ülke de bahsedilen meseleler ve bu meseleler karşısında yaptıkları fedakarlıklar doğrultusunda dış politikalarında belirli bir yakınlaşmayı temin etmeye çalışmışlardır. Bu münasebetler 1924 yılının

²¹ Atatürk'ün Milli Dış Politikası II, Belge 4, s. 95

²² Atatürk'ün Milli Dış Politikası II, s. 43

ikinci yarısından itibaren daha da gelişerek fiili bir yakınlaşma içerisine girmiştir. Zira bu gelişmelerin her iki devlet için de geçerli birtakım sebepleri mevcuttur.²³

A)YENİ DÜNYA DÜZENİ VE GELİŞEN SİYASİ HADİSELER KARŞISINDA TÜRKİYE'NİN RUSYA'YI DENGELİTİRİCİ OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

1-Lausanne (Lozan) Barış Konferansı ve Sovyet Rusya'nın Tutumunu

Sevres (Sevr) şartlarını kabul etmeyerek Millî mücadeleyi başlatmış olan B.M.M, Hükümeti, Anadolu'yu işgal etmek isteyen Yunan kuvvetlerini 26 Ağustos 1922 tarihinde başlattığı Büyük Taaruzla bozguna uğratmış, 9 Eylül'de İzmir'i 18 Eylülde de tüm Anadolu'yu Yunanlılardan temizlemiştir.²⁴

Türk Kuvvetleri 23 Eylül günü de, Çanakkale mıntıkasında, itilaf devletlerinin "*Tarafsız Bölge*" saydıklarını bölgeye girmeye başladı.

Batılı devletler ise aynı gün, istemeyerek de olsa mütareke ve barış yapma çağrısında bulundular. İngiltere, Fransa ve İtalya Dışişleri Bakanları bir nota ile askeri hareketin durdurulmasını, Venedik veya başka bir şehirde kesin barış andlaşmasının yapılması için, Japonya, Romanya, Sırp-Hırvat-Slovan, Yunanistan ve Türkiye temsilcilerinin de katılacakları bir konferans toplanmasını teklif ettiler.²⁵ Konferansa çağrılan devletler arasında Sovyet Rusya yoktu. Sovyetler, bunu batılıların, Türk-Sovyet ittifakından çekindiklerinden Sovyetleri davet etmemişlerdir, diye yorumlamaktadırlar.²⁶

Türk ordusunun Boğazlara doğru yönelmesi "*Çanakkale Bunalımı*"nı ortaya çıkarmıştı. Fakat Anadolu'da kazanılan zafer, Ankara

²³ K. Gürün, age., s. 107

²⁴ S. Tansel IV, age., s. 182 vd

²⁵ K. Gürün, age., s. 82; S. Bilge, age., s. 83

²⁶ S. Yarasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri* (Çev. Güneş Bozkaya), İstanbul 1979, s. 484, 485

Hükümetinin batılı devletlere karşı pazarlık gücünü artıracığı gibi, Sovyet Rusya yardımına da daha az ihtiyaç duyulacaktı.²⁷

İtilaf devletlerinin TBMM Hükümetine barış andlaşmasının yapılması için bir Konferansın yapılması teklifi yaptıklarını ve davet edilecek devletlerin içerisinde kendilerinin olmadığını öğrenen Sovyetler, derhal harekete geçti.

Rus resmi yayınları, Sovyet Hükümetinin bu konuyla ilgili olarak, TBMM'ne mütareke yapılmasını teklif ettikleri 23 Eylül tarihinden çok önce, ilgili devletler nezdinde bir nota ile kendilerinde katılacağı içtimanın yapılmasını teklif ettiklerini ifade etmektedirler. 12 Eylül 1922 tarihini taşıyan ve Türk hariciyesinin bilgisinin bulunmadığı bu notada Sovyetler, kendilerinin de katılmalarının şart olduğu bir konferansın zaruretini şu şekilde izah etmektedirler.²⁸

“Rusya, Boğazların bütün devletlerin harp gemilerine açık olmasını kabul edemeyeceği gibi, özellikle İngilterenin, müttefikleriyle mutabakat halinde, Karadenizde hayati menfaatleri bulunan ve Boğazların akıbeti konusunda reylerinin ağırlığı asıl olan devletlerin arzuları hilâfına, Boğazlar rejimini tesbit etmesine rıza gösteremez. Boğazlarla ilgili, savaş öncesine ait bütün anlaşmaların yok olduğu bir hakikattir, ancak bunların Rusyanın iştirakiyle yapılmıştı ve binaenaleyh, Rusya olmaksızın Boğazlara uygulanmak üzere tesbit edilecek hiç bir rejimi Rus Hükümeti kabul edemez.

“1914 harbinden sonra Boğazlar konusunda geçerli yegâne milletlerarası vesika, 1921’de Moskova da akdedilen Rus-Türk anlaşmasıdır. Bu anlaşma Boğazlardan sadece bütün devletlerin ticaret gemilerinin serbest geçişini öngörmektedir. Boğazların milletlerarası kesin statüsünü hazırlama hakkı, bu anlaşma ile münhasıran

²⁷ M. Gönlübol-C.Sar, age., s. 39

²⁸ K. Gürün, age., s. 83

Rus resmi belgelerinde geçen 12 Eylül tarihli nota, müttefiklerin 23 Eylül tarihli Venedik’in bahis konusu yapıldığı mütareke teklifine cevap mahiyeti taşıyan bilgiler ihtiva etmektedir. Bu bilgilere ve Rus görüşüne katılmakla birlikte verilen tarihi müttefik tekliflerinin tarihi ile tenekuza düşmesi dolayısıyla ihtiyatla değerlendirmekteyiz. Ya sözkonusu notada sonra verilmiş yada 24 Eylül tarihli nota ile karıştırılmıştır. Zira; taktim telin hatası yapıldığı kanaatindeyiz.

Karadenize sahili olan ülkelere tanınmıştır. Halen bu prensip, resmi görüşleri bizim malumumuz olmayan Bulgaristan ve Romanya dışında Karadenize sahildar bütün devletlerce kabul edilmektedir. Bu iki devlet de bu meselenin hallinin dışında bırakılmaya zor razı olacaklardır. Rusya, Türkiye, Ukrayna ve Gürcistan Karadenizin hemen bütün sahillerine sahip bulunmakta ve Boğazlar konusunun halline karışmak hakkını kimseye tanımayı düşünmeyerek, karşı görüş bir askeri veya bahri üstünlükle desteklenecek bile olsa, yukarıda belirtilen noktai nazarı muhafaza edeceklerdir.

“Büyük Britanya, savaş ve sonuçları ile yorgun düşüp dezorganize olmuş Avrupa devletlerinin, milletlerarası problemleri kuvvetle değil, ve fakat bu meselelerde hayati menfaatleri bulunan milletlerle barışçı yollarla halletmek mecburiyetinde bulduklarını kabul edecektir. Başka bir türlü yol, gerçek kuvveti olmayan formüller ve etkisi bulunmayan vesikalar yaratmaktan öteye geçemeyecek, harp sonrası bazı anlaşmalar gibi, devletler arası yeni anlaşmazlıkların ve yeni güçlüklerin kaynağı olacaktır.

“Rusya Hükümeti, Yakın-Doğu meselesini halletmek ve aynı zamanda Boğazlar konusunu ele almak maksadile Venedik’te bir konferans toplantıya çağırılırken, yurarıdaki hususlara özellikle dikkati çekerek, Rusyanın yukarıda belirtilen görüşlere ayrıkı hiç bir kararı tanımayacağını şimdiden beyan eder.”

Karahan’ın imzasını taşıyan bu metindeki, Rus nota-i nazarının 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Andlaşmasının Boğazlara ilgili olan beşinci maddesi²⁹ 13 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Kars Andlaşmasının dokuzuncu maddesi³⁰ ve 20 Ocak 1922 tarihli Ukrayna Andlaşması’nın dördüncü maddelerinin bir tekrarı olduğu dikkati çekmektedir.

Londra’daki Sovyet Ticaret Temsilcisi M. Berzine’nin bu notaya itilaf devletleri tarafından cevap verildiğini, bu konuda yeni bir notanın

²⁹ İ. Soysal, age., s. 34

³⁰ İ. Soysal, age., s. 44

verilmesi hususunda Hükümetinden talimat almadığını ve 24 Eylül tarihli bu notanın 26 Eylül günü, İngiliz Hariciyesi Kuzey Dairesi Başkanlığına tevdi edileceğini söylemiştir.³¹

Gerçekten de Sovyet temsilcisinin bahsettiği 24 Eylül tarihli notanın 26 Eylülde İngiltere Hariciyesine ulaştığı görülmektedir. Bu notada genel hatlarıyla öncekine benzemekte ancak, Sovyetler bu defa, İstanbul ile Boğazların vaktiyle Rusya'ya vaad edilmiş olduğunu hatırlatarak düzenlenecek konferansa katılmalarının en tabii hakları olduğunu vurgulamakta idi.

İtilaf devletleri, 23 Eylül 1922 tarihinde TBMM Hükümetini barış konferansına davet ederken; Barış Konferansının toplanmasına kadar bir ateşkes yapılmasını, kesin barış yapıldıktan sonra da ,Türk Boğazları ve İstanbul'un geri verileceğini de belirtmekteydiler. Türkiye, bazı şartlar³² ve verilen sözlü güvenceler üzerine 29 Eylül 1922'de olumlu cevap verdi.³³

Barış konferansının yapılacağı kesinlik kazanınca Sovyet Rusya, Karahan imzasıyla Türk Hariciyesine de 3 Ekim 1922 tarihinde bir nota vererek Türkiye'nin Rusya'nın bilgisi olmadan böyle bir karar almasını protesto etmiş ve Moskova Andlaşmasının ihlal edildiğini hatırlatmıştır. İlgili notada:

“Sovyetler Birliği Hükümeti, Türk Hükümeti komutanlığı temsilcileriyle İtilaf devletleri temsilcileri arasında bir konferans toplanacağını, Türk Hükümetinin, Trakyanın İtilaf kuvvetlerince işgaline razı olduğunu, Bordeaux radyosundan öğrenmiş bulunuyor. Dost Sovyetler Birliği temsilcisine bu konuda önceden bilgi verilmemiştir.”

“Sovyetler Birliği Hükümeti, yakın doğu meseleleri dış politikasında, özellikle Boğazlar meselesi genel kararlarında, önceden

³¹ K. Gürün, age., s. 85,86, Ayrıca: Sovyet Rusya Hükümeti davet edilen devletlerin içerisinde olmadığını duyar duymaz, Karahan imzasıyla İngiltere, Fransa, İtalya, Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan ve Mısır'a 24 Eylül 1922 tarihinde birer telgraf gönderdi. Bu telgraf ile Ortadoğu meselelerinin görüşüleceği bir konferansın toplanmasını istiyordu. Böylece gelişmelerin dışında kalmayacağını düşünüyordu. Ancak bu telgraf ilgi görmedi. Bkz, S. Bilge, age., s. 83; S. Yerasimos, age., s. 487

³² T. Bıyıklıoğlu, age., s. 439

³³ İ. İnönü, Hatıralar II, s. 22,24

karşılıklı görüşüp uyuşma yükümlülüğünden söz eden Moskova Dostluk anlaşmasına olduğu kadar, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Beyin 4/8/1921 tarihli, Türkiyenin Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşanın 17/9/1921 tarihli, ayrıca Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin'in 10/10/1921 tarihli notasına ve bundan sonraki bir sıra notalara dayanarak, şu anda kendi dış politikasını, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetiyle uyularak yürütmek çabası içindedir."

"Hükümetim, Türkiye Hükümetinin Sovyetler Birliği notasını desteklemeyişine ve Mudanya Konferansına katılmayı kabul ettiğini, Trakya'nın, ayrıca Boğazlarla İstanbul'un işgaline razı olduğunu haber vermeyişine fevkalâde şaşmış bulunuyor. Böylece dış politika uyuşumu yürütülmemiş, bunun sonucu olarak da İtilaf devletleri, özellikle İngiltere için uygun bir durum ortaya çıkmış bulunuyor."

"İtilaf Devletleri bu yolda yürüyerek Türkiye'yi oduğu kadar Rusya'ya da zayıflatmaya çalışmaktadırlar."

"Özellikle bu önemli anlardaki hareket uyuşmazlığına şaşmaktayız. Hükümetim, Türk ordusunun kazandığı büyük zaferlerin istenilen sonuca vardırılmayacağından korkmaktadır."

"Hükümetim, aramızdaki Boğazlar anlaşması gereğince, Sovyetler Birliğinin, İtilaf devletlerinin, Türkiye ile ilgili olarak atacağı her adımı önceden açıklamak, Türkiye'nin de aynı şeyi yapmak zorunda olduğunu, ayrıca karşılıklı olarak birbirimizi desteklediğimizi ve birmizim olmadan ötekinin Boğazlar Konferansına katılmayacağını bildiren karşılıklı nota vermemizin gerekliliğini bildirir." ³⁴ demektedir.

Sovyet Rusya'nın Bordeaux radyosundan duyduğu asılsız olduğu gibi, telâşa kapılması da yersizdir. Ayrıca Sovyetlerin süregelen düşünce ve tavırlarındaki değişimde dikkate şayandır. Şöyle ki; Türkiye'de Millî Mücadele devam ederken, Ali Fuat Paşa'ya, Misak-i Millîden fedakarlıkta bulunarak İngiltere ile anlaşma yapmasını teklif eden Rusya'nın, kazanılan zaferle birlikte gündeme gelen mütareke ve en kısa zaman içinde

³⁴ Kurtuluş Savaşımız, Dışişleri Yayınları, Ankara 1937 s. 199 ; S. İ. Aralov, Bir Sovyet Diplomasisinin Anıları , (Çev. Hasan Ali Ediz) Ankara 1987, s. 158-160 s.

toplantısı kararlaştırılan konferansa karşı çıkmasını istemesi pek samimi bir davranış olarak görünmemektedir.

Kendilerine bilgi verilmemesi meselesine gelince; Türkiye'nin Mudanya Mütarekesi toplantı teklifi, o tarihlerde İzmir de bulunan Başbakan Rauf Bey ve Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey ile müzakere edilerek kabul edildiği için, Ankara'da bulunan Rus Sefirine, Ankara'ya dönüşten sonra bilgi verilmiştir. Kaldı ki, Berzine'nin 24 Eylül tarihinde İngiltere Hariciyesine gönderdiği nota hakkında da kendileri Türkiye'ye bilgi vermemişlerdir. Burada Sovyet Rusya'nın asıl sıkıntısı, 24 Eylül tarihli Ortadoğu meselesi ile ilgili Konferans Çağrısına Türkiye'nin ilgi göstermemiş olmasıdır.³⁵ Türkiye'nin çok ihtiyaç duyduğu bu barışı reddetmesini istemek, kabul edilecek bir davranış olamazdı. Kaldı ki, Türkiye, Lozan Konferansı'nın Boğazlarla ilgili kısmına Sovyetlerin de katılmasını istemekteydi.

Fakat, görüşmelerin tümüne Sovyet delegelerinin katılması da Türkiye tarafından tasvip edilmemekteydi. Çünkü Mudanya Mütarekesinden sonra İtilaf devletleri ve Yunanistan'la barış yapılacaktı, Sovyet Rusya bu konuyla doğrudan ilgili değildi.³⁶

Nitekim, Sovyet Büyükelçisi Aralov, Sovyetlerin Lozan Konferansına ilgili bir devlet olarak katılmasının sağlanması konusunda Türkiye'nin yardımlarını talep ettiğinde, İsmet İnönü bu konuda ona şunları söylemiştir: *“Türkiye kendisi ile harp halinde bulunan devletlerle bir sulh muahedesi yapmak üzeredir. Rusya ile aramızda imzalanmış Moskova Andlaşması vardır. Lozan Konferansına hasım bulunduğumuz devletlerle beraber Rusya'nın da katılmasını istemeyiz...Lozan Konferansının bütün safhalarına Rusya'nın katılması teklifi bizim eskiden büyük devletlerle yaptığımız muahedeleri hatırlatacak bir durum yaratabilir. Bununla beraber Boğazlar rejimi görüşülürken Rusya'nın ve diğer Karadeniz memleketlerinin konferansta görüşlerini*

³⁵ K. Gürün, age., s. 87,88

³⁶ S. Bilge, age., s. 85

ifade etmeleri imkânının kendilerine sağlanması bizim makul karşıladığımız bir formüldür."³⁷

Mustafa Kemal Paşa'da 2 Kasım 1922 tarihinde Petit Parisien gazetesine Bursa'da verdiği demeçte Türkiye'nin bu yöndeki görüşünü şöyle belirtmekte ve; *"Türkiye ve Müttefikler ve Yunanistan arasında sulh akdi için tanzimi lazım gelen mesâil bilhassa işbu devletleri alakadar eder. Ancak, Çanakkale (Boğazlar) meselesinin halli için hususî bir konferans akdedilmesi ve bu konferansa bütün alâkadar devletlerin ve bilhassa Sovyet Hükümetinin iştirak eylemeleri sayan-ı tercihtir.*"³⁸

Türkiye, İtilaf devletlerinin 23 Eylül 1922 tarihli notasına 4 Eylül günü cevap verir. Aynı gün Mudanya Mütarekesi müzakereleri de başlamıştır. Bu cevabı nota da Türkiye şunları belirtmektedir. *"...önemli mesele Boğazların mustakbel kontroölüdür. Bu konuyla çok yakından ilgili ve katılımları, tesbit edilecek rejimi daha kalıcı kılarak gelecekte anlaşmazlıklar doğmasını önleyecek olan Rusya, Ukrayna ve Gürcistan davet edilmemiş olması karşısında hayretlerimizi belirtmek mecburiyetindeyiz. Bu üç devletin de, müttefikler tarafından davet edilmiş diğer iki devlet (Romanya ve Yugoslavya) gibi, davet edilmelerini ısrarla teklif ve konferansın toplanmasından önce kendilerine davetiye gönderilmesini ümid ediyoruz.*"³⁹

Bu mesele TBMM'nin 4 Ekim 1922 tarihli gizli toplantısında da ele alınmıştır. Bu oturumda, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşek); Barış konferansına Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'ın davet edilmemiş olmasını Hükümetinin uygun telakki etmediğini belirtmektedir.⁴⁰

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere Türkiye, Boğazlar konusu görüşülürken Rusya, Gürcistan ve Ukrayna'nın konferansta bulunmamasını önemli bir eksiklik olarak değerlendirmektedir. Çünkü

³⁷ İ. İnönü, age., s. 48

³⁸ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III, s. 71.72

³⁹ K. Gürün, age., s. 88

⁴⁰ TBMM, Gizli Celse Zabıtları III, s. 861

adıgeçen devletlerin katılmadığı kararların kalıcı olabileceğine inanmamaktadır.

Aslına bakılırsa Boğazlar konusunun görüşülmesinde Sovyetlerin bulunmasına İtilaf devletlerinin itirazlarını gerektirecek bir durumda yoktur. Tek problem, Sovyetlerin o güne kadar Fransa ve İtalya tarafından tanınmamış olmasıdır.⁴¹

Netice itibariyle Türkiye'nin ısrar ve kamuoyu baskıları ile üç devlet Boğazlar konusunu görüşürlerken, Sovyet Rusya'nın konferansa katılması konusunda anlaşmaya vardılar. Karar 26 Ekim günü, İngitere, Fransa ve İtalya'nın hazırladığı ortak mektupla Rusya ve diğer ilgili devletlere bildirildi.

Fakat daha önce 11 Ekim 1922 tarihinde üç devlet ile Türkiye arasında Mudanya Mütarekesi imzalanmış.⁴² Barış Konferansı'nın da Lozan'da toplanmasına karar verilmişti.⁴³

Mudanya Mütarekesi kararlarından memnun olmayan Sovyet Rusya'nın Dışişleri Bakan Çiçerin ile Dışişleri Bakan Yardımcısı Litvinov 27 Ekim günü, İngiliz Ticaret Temsilcisini davet ederek, kendilerine şu üç soruyu yönelttiler.⁴⁴

“1-Barış anlaşmasını müzakere için devletler hangi prensibe göre seçilmişlerdir? Müttefikler söz konusu ise Belçika neden yoktur.? Boğazlarla ilgili devletler söz konusu ise neden japonya vardır da, Bulgaristan yoktur?

2-Rusya Boğazlar konusunun müzakeresine katılmak üzere mi, yoksa sadece bu konu müzakere edilirken çıkabilecek bazı sorunlar için mi çağrılmaktadır? Kararların alınmasında oyu olacak mıdır, yoksa sadece görüşünü mü bildirecektir?

3-Ukrayna ve Gürcistan da davet edilmişler midir?”

Sovyet devlet adamları bu sorularına cevap alamayınca da, 2 Kasım 1922 tarihinde üç devlete yeni bir nota vermiş, bir suretini de 5

⁴¹ K. Gürün, age., s. 89

⁴² Mudanya Mütarekesi Metini için Bkz, İ.Soyсал, age., s. 63,66

⁴³ İ. İnönü, Hatıralar II, s. 27 vd

⁴⁴ K. Gürün, age., s. 89

Kasım günü Türk Hariciyesine bilgi olarak sunmuşlardır. Oldukça uzun olan bu notanın bazı bölümleri şöyledir.⁴⁵

“...Rus Hükümeti bütün diğer hususların halli sırasında konferans kapısının Rusya’ya kapatılmasını tamamiyle haksız ve kabul edilmez sayar...Yalnız Boğazlar meselesinin münakaşasına katılmaya davet edilip konferans çalışmalarının tamamına iştirake davet edilmemesi hiç bir halde kabul edilemez.

“Davet eden devletlerin bu hareket tarzı Türk milletinin hukukunun ve arazisi ve suları üzerindeki hakimiyet hakkının tamamen iadesi fikrinin kendilerine yabancı olduğu hakkında ciddi korku doğurabilir.

“Lozan Konferansının keyfi olan kuruluş tarzı ve davet eden devletlerin Rusyanın, konferansın tamamına kabulünü inatla reddetmeleri, orada Türk milletinin hayati menfaatlerinin tamamen tatmini ve hakimiyet haklarının korunması imkânına karşı tehlike teşkil edecek şartlar yaratmaktadır.

“...Türkiye ile yapılacak genel anlaşmaya katılanlar arasından asıl tamamen Rusya’nın uzak tutulması hakkındaki karar, İtilaf Devletlerinin, Türk milletini konferans masasında, zaferlerinin ve kahramanca olan mesaisinin ürünlerinden mahrum etmek niyetinde olduklarını isbat eder.

“...Rus Hükümeti, eski Çar Hükümetinin ve Türkiye’yi vesayet altında tutmak isteyen diğer Hükümetlerin usullerini canlandırmak niyetine yabancı olmakla kalmayıp, bilakis kendini, doğrudan doğruya alâkadar olduğu bir hedef teşkil eden, Yakın-Doğuda kalıcı bir düzenin vazgeçilmez şartı olan Türk Milletinin hakimiyet hukukunun tamamiyle gerçekleşmesi hususunu temin maksadıyla konferansda hazır bulunmak mecburiyetinde zanneder.

Rus Hükümetine göre Boğazlarda herhangi bir rejimin tesisi, Yakın-Doğuda meydana getirilecek genel düzenden ayrılmaz.

⁴⁵ K. Gürün, age., s. 90

Rus Hükümeti, Rus temsilcisi heyetinin konferansın başlangıcında hazır bulunmaları için cevaplarını kendisine mümkün olduğu kadar çabuk vermelerini Lozan Konferansına davet eden devletlerden rica eder.”⁴⁶

Burada ortaya çıkan durum şudur; Sovyet Rusya, Boğazlarla ilgili müzakerelere katılma imkânını elde ettikten sonra bununla yetinmeyerek konferansın her safhasına katılma isteği ile ortaya çıkmışlardır. Bu konuda da Türk Hükümetinin kendilerini desteklemesini istemektedirler.⁴⁷

Anlaşılan, Sovyet Rusya hiç tatmin olmamıştır. Aynı zamanda, 2 Kasım tarihli Sovyet Rusya notasında, Sovyet Rusya'nın haddini aştığı ve Türkiye'nin adeta vasisi gibi bir tavır sergilemeye çalıştığı görülmektedir. Burada dikkati çeken husus, Sovyet Rusya Türk menfaatlerini gündeme getirmekten öte kendilerinin konferansa kabul edilmesini sağlama gayretindedir.

Müttefikler, 10 Kasım 1922 tarihinde, Çiçerin ve Litvinov'un İngiliz Ticaret Temsilcisine 27 Ekim'de sordukları sorulara cevap verdiler. Bu cevaplarında *“Lozan'a Türkiye ile kesin barış yapacak devletlerin davet edildiğini, Rusya'nın Boğazlarla ilgili görüşmelere oy hakkı bulunarak katılacağını, Gürcistan ile Ukrayna'nın ayrıca davet edilmediklerini ama Rusya'nın isterse bu devletler temsilciliklerini kendi delegasyonu içine getirebileceklerini bildirdiler.”⁴⁸*

Sovyet Rusya, gösterdiği büyük çabalar ve hatta çeşitli şekillerde kapalı tehditlere rağmen konferansın tümüne katılmayı kabul ettiremedi. Buna rağmen Boğazlar ile ilgili bölümlere katılmayı da reddedemedi.

Lozan Konferansı başlamadan önce Sovyet Rusya Boğazlarla ilgili görüşlerini ifade etmeye devam etti. Bu doğrultuda da 27 Ekim 1922 tarihinde Lenin bir İngiliz gazetesine, Sovyet Rusya'nın bu konudaki politikasının ana çizgilerini açıklamıştı. Lenin *“Boğazlarla ilgili olarak bizim programımız”* dediği görüşlerini şöyle ortaya koymuştu;

⁴⁶ Atatürk'ün Milli Dış Politikası I, Belge 81, s. 451,454

⁴⁷ K. Gürün, age., s. 91

⁴⁸ K. Gürün, age., s. 96

*“...Birincisi, Türk Milli isteklerinin yerine getirilmesi..., ikincisi, bizim programımız boğazların gerek barışta, gerek savaşta bütün savaş gemileri için (Türkiye hariç) kapalı tutulması temeline dayanmaktadır. Üçüncüsü, Boğazlarla ilgili programımız, deniz ticaret filolarının tam bir serbestliğini savunmaktır.”*⁴⁹

Lenin bu demecinde, Milletler Cemiyetinin amacının Versailles Andlaşmasını korumak olduğunu, bunun için Milletler Cemiyetine de güvenmediklerini beyan etmektedir.

Yine Konferans öncesi, Boğazlarla ilgili olarak Sovyet Rusya görüşünü yansıtan başka bir demeç de 5 Kasım 1922 tarihinde Troçki tarafından, Observes gazetesine verilmiştir. Burada da, Sovyet Rusya'nın Boğazlarla ilgili yeni siyaseti şöyle ortaya koyuyordu; *“Çarlık politikası Boğazlar engelini aşıp Akdeniz'e çıkmak, İngilizler ile çatışmak idi. Bizim siyasetimiz ise İngiltere'nin Boğazlar engelini geçip Karadeniz'e girmesini engellemek ve bir çatışmaya girmemektir.”*⁵⁰ şeklinde idi.

Lozan Konferansı arefesinde, Sovyet Rusya'nın konferans boyunca savunacağı görüşmelerin işte bu temel siyaset üzerinde yoğunlaştırdığını görmekteyiz.

Nihayet, 20 Kasım 1922 tarihinde geçikmeli olarak Lozan Barış konferansı müzakerelerine başlandı.⁵¹

Lozan Konferansı'nda Boğazlar rejimin belirlenmesine dair görüşmelerin yapıldığı,⁵² 4 Aralık 1922 tarihli oturumda Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Çiçerin görüşlerini şöyle belirtiyordu;

“Karadeniz Boğazı'nda, Marmara Denizi'nde ve Çanakkale Boğazı'nda barışçıl deniz ulaşımının sürekli olarak serbest olması, kesin bir şekilde ve hiçbir kısıtlama konmadan sağlanmalıdır.

⁴⁹ S. İ. Aralov, age., s. 216

⁵⁰ S. Bilge, age., s. 86

⁵¹ İ. Soysal, age., s. 69

⁵² Araştırmamızın esasını Türk-Sovyet Rusya münasebetleri oluşturduğundan meseleye bu açıdan bakarak, Konferans müzakerelerinin sadece Boğazlar rejimi ile ilgili toplantılarını ve kararlarını değerlendirmeye çalışacağız.

Karadeniz’de barışın korunması, Karadeniz kıyılarının güvenliği ile Yakındoğu’da barışın sürdürülmesi ve İstanbul’un güvenliği garanti altına alınmalıdır, başka bir deyimle, Çanakkale ve Karadeniz boğazlarının, gerek barış zamanında, gerekse savaş zamanında, Türkiye’den başka bütün devletlerin savaş gemileriyle silahlı gemilerine ve askeri uçaklarına sürekli olarak kapalı bulunması zorunludur. Boğazlar’da gemilerin barışçı amaçlarla gidip gelme serbestliği ilkesiyle, savaş gemileri için Boğazlar’ın kapalı kalması ilkesi karşılıklı olarak birbirlerini tamamlamaktadır. Çünkü, ancak Boğazlar’ın öteki ulusların bütün savaş gemileri ile silahlandırılmış gemilerine ve bütün askerî uçaklarına kesin olarak kapanması ile ki, bu sularda gemilerin barışçı amaçlarla gidip gelmeleri etkili olarak garanti altına alınmış olabilir. Çanakkale ve Karadeniz boğazlarının Türkiye’ye ait bulunduğunu göz önünde tutarak, her halkın egemenliğine karşı saygılı olan Rus Hükümeti ile müttefikleri, Türk halkının kendi ülkesi ve kendi suları üzerinde bütün haklarının etkili olarak yeniden sağlanması ve korunmasında ısrar etmektedirler...Türk Hükümeti’nin kıyılarını tahkim etmek ve silahlandırmak...hakkı kendisine açıkca tanınmazsa, Boğazlar’la Marmara Denizi’ne her türlü saldırıya karşı etkili olarak savunamayacak bir durumda kalacağını da ısrarla belirtmek isteriz...Boğazlar’ın savaş gemilerine kapanması bütün devletler arasında eşitlik ilkesine uygun düşmekte, oysa onların savaş gemilerine açık tutulması, en güçlü denizci devlet yararına üstünlük sağlayan bir durum yaratmaktadır...”⁵³

Bu tutanakta geçen ifadelerden de anlaşılacağı gibi, Sovyet Rusya, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarında ve Marmara denizinde Ticaret gemilerinin mutlak geçiş serbestisini; bu bölgelerde barışı temin gayesiyle, Türkiye hariç, bütün devletlerin harp gemilerine Boğazların kapatılmasını, ayrıca Türkiye’ye Boğazlar’la Marmara’yı her türlü vasıta ile silahlandırma yetkisinin tanınmasını istemişti. İngiltere bu görüşün kesin olarak karşısında idi. Diğer devletler de İngiliz görüşünü destekliyordı.

⁵³ S. L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanakla Belgeler*, Ankara 1969, s. 137

Türkiye mutedil bir tavır sergilemişti. İstanbul ve Marmara'nın emniyeti için denizden ve karadan gelecek baskınlara karşı teminat verilmesini, harp gemilerinin Boğazlar'da ve Karadeniz'de bir tehlike meydana getirmemeleri için girişimlerin kısıtlanmasını, ticaret gemilerinin savaş ve barışta geçişlerini Türkiye yeterli saymakta, sadece Boğazlar'ın askerlikten arındırılmasına karşı çıkmaktaydı. Askersizleştirme konusunda Türkiye'ye bazı haklar tanınınca Türkiye bu konuyu daha da kabule yanaştı.

Sovyet Rusya resmi yayınlarında, Türkiye'nin Lozan'daki bu tutumu şiddetle tenkid edilmiştir. İlgili yayınlarda: *"1921 tarihli Rus anlaşması ile Ukrayna ve Gürcistan'la yaptığı anlaşmalar gereği, Boğazlar konusunun Karadeniz devletlerini ilgilendiren bir husus olduğu taahhüdünü üstlenmiş olan Türkiye, bu yükümlülüklerini unutarak, Boğazla ilgili İngiliz anlaşma tasarısını kabul etti. Türk delegasyonu, barış andlaşmasının başka noktalarında İngilizlerden taviz koparmak ümidi ile Lord Curzon'un şartları üzerinden ayrı bir görüşme yürüttü."*⁵⁴ denilmektedir.

Mesele bu kadar basit değildir. Gerçi Sovyetlerin tezi şüphesiz ki Türkiye'nin menfaatlerine uygundur. Ancak bunu kabul şansı yoktur. Türkiye ya belli bir ölçüde yumuşak davranıp Barış Andlaşmasını yapacak veya konferansı bırakacaktı. Barış yapılmaz da yeni bir savaşa başlanırsa nasıl bir sonuç ortaya çıkacağına hesabı iyi yapılmalıydı.⁵⁵ Türkiye'nin izleyeceği siyasetde gözönünde bulunduracağı hususlar herşeyden önce kendi menfaatlerine uygun olmalıydı.

İsmet Paşa hatıralarında bu meseleye şöyle değinmiştir:

"Boğazlar Konferansı devam ederken ben Çiçerin ile Boğazlar meselesini ciddi olarak görüştüm. Ben ona giderdim, o bana gelirdi. Boğazlar kapalı olacak veya açık olacak, bunu aramızda konuşuyoruz. Görüşüm şu, kendisine anlatıyorum. Boğazlar rejimi, konferansın esaslı meselesi, İngilizler Boğazları başlıca İngiliz meselesi olarak

⁵⁴ K. Gürün, age., s. 96,97

⁵⁵ K. Gürün, age., s. 97

kabul ediyorlar ve Boğazlar kendilerine açık bulunmasını istiyorlar. Cihan Harbi sonunda Boğazlar zaten tahrip edilmiş (silâhlar kastediliyor) İngilizlerin eline geçmiş, gayri askerî hale sokulmuş durumda. Bu durumun devamını İngilizler Konferansının esas şartı saymak kararında görünüyorlar.

“Bu meseleyi beraber konuşmamız lâzım geliyordu. Buluştuğumuz zaman kendisine (Çiçerin’e) diyordum ki: Boğazları kapalı tutmayı talep etmek, barış ihtimalinden vazgeçmeye varır. O da, biz barış taraftarıyız, ama Karadenizi feda etmek Rusya aleyhine bir politika takip etmek demektir, diyordu. Bana bunu en acı kelimelerle söylüyordu. Baş başa aramızda konuşuyoruz. Benim Boğazlar meselesindeki görüşüm hakkında şikayetlerinde o kadar ileri gitti ki, bir ara, bu tıpkı Damat Ferit politikasıdır, dedi. Hepsini dinledikten sonra Çiçerin’e söylediğim şu oldu:

“Şimdi biz muharebe ile buraya geldik. Ordularımız İngiliz orduları ile temasdadır ve huduttur. Mudanya mütarekesinde karalaştırıldı, konferans esnasında ordular karşı karşıya bulunacak ve hareket etmeyecekler. Konferans kesintiye uğradığı zaman serbesttirler. Ben yarın, Boğazlar konferansında söylediklerimin hepsini reddederim ve öbür gün harp başlar. Hazır mısınız?

“Çiçerin bana derhal cevap verdi. Moskova’ya gelirsın, bunun mabadini orada görüşürüz, dedi. Kendisine, Mösyö Çiçerin, beni dinle. Ben harbi patlatacağım, ondan sonra Moskova’da görüşeceğiz. bunu mu demek istiyorsun, dedim.

“O hâlâ görüşürüz, diyor. Durumumuzu kendisine açıkca, olduğu gibi anlatmaya çalışıyorum. Nihayet şunları söyledim.

“Ben harbi patlatacağım, sonra görüşeceğiz. Böyle şey olmaz. Hazır değilsiniz, Sullh yapmak için her şeyi göze aldınız. Biz de sulh yapmak kararındayız. Boğazlar meselesi için, zamanla hallolunacak bir mesele için bugün harp çıkarma niyetinde değiliz. Bundan dolayı Boğazlar meselesinde bir inkita yapmayacağım. Burada evvela münasebeti keseyim, harbi bir emri vaki haline getireyim ve ondan

sonra sizinle görüşeyim. Böyle bir görüşmenin ciddiyeti olmaz. Benden bunu isteyemezsiniz. Dost kalacağız ve aramızdaki münasebet iyi olduğu, emniyetli olduğu zaman, Boğazlar açık olsa da, Sovyet Rusya aleyhine, bizi arkada bırakıp bir askeri hareket yapmak mümkün değildir. Mesele aramızdaki münasebetlerin emniyetli ve devamlı olmasına bağlı. Kanaatim bu. Bu politikayı takip edeceğiz ve yürüteceğiz.”⁵⁶

Türk Heyeti Başkanı İsmet Paşa, Lozan konferansının 4 Aralık 1922 tarihli oturumunda, Boğazlar rejimi hakkındaki Türkiye'nin genel görüşlerini yaptığı kısa bir konuşma ile ortaya koymuştu. Burada; Çanakkale ve İstanbul Boğazları Türk Devletinin egemenliği altındaki topraklarda bulunduğu için, Türkiye'nin bu mesele ile son derece ilgili olduğunu belirtiyordu. Bu sebeple de, genel barışı sağlam bir temele oturtmak ve bu meseleyi bütün meşru çıkarları uzlaştırabilecek bir çözüm bulunmasını temenni ediyordu. Bundan başka İstanbul, Marmara Denizi ve Boğazların her türlü güvenliğinin sağlanması ile saldırılardan kurtulması amacını ifade ediyordu. Ayrıca bu ilkeye sadık kalınmak şartıyla, Akdeniz ve Karadeniz boğazlarının dünya ticaretine ve Milletlerarası ulaşımına açık tutulmasıyla ilgili durumun, Türkiye ve bütün öteki devletlerin oy birliğiyle karara varılmasını istiyordu.⁵⁷

İsmet Paşa, diğer devletlerin de görüşlerini dinletikten sonra, “*genel barışı sağlam bir temele oturtabilmek için bu meseleye, söz konusu bütün meşru çıkarları uzlaştırabilecek bir çözüm bulunmasını diliyerek,*”⁵⁸ Türk Hükümetinin görüşlerini izah ediyordu.

Nitekim İsmet Paşa'ya göre, Sovyet Rusya, Ukrayna Gürcistan temsilci heyetinin öne sürdüğü tetlifler Türk görüşüne ters değildi. Buna rağmen Sovyetlerin peşinden gidilemeyeceği de bir gerçektir. Bu aşamada Ankara'nın batı ile anlaşması da gerekliydi.⁵⁹

⁵⁶ İ. İnönü, age., s. 76,77

⁵⁷ S. Meray, age., s. 129,130; Ö.Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara 1978, s. 267

⁵⁸ Ö. Kürkçüoğlu, age., s. 67

⁵⁹ Ö.Kürkçüoğlu, age., s. 268

Konferans'ın devam ettiği sürece, İngiliz Heyeti Başkanı ve Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Türkiye ile Sovyetler arasında olabilecek ittifakı ayrılığa dönüştürebilmek çalışmalarını ve bu yöndeki beyanlarını da ihmal etmiyordu.⁶⁰

Lord Curzon, 5 Aralık 1922 tarihinde Londra'ya gönderdiği bir raporunda; *"Türkiye kendini, açıkca ve hiç gereği olmadığı halde Rusya'ya yüz kızartıcı bir bağımlılık içine soktu."*⁶¹ diyerek suçlamaya çalışmıştır.

Lord Curzon, Konferans'ın 6 Aralık 1922 tarihli oturumunda da Sovyet Rusya politikasını eleştirirken şu konuşmayı yaptı:

"...Ticaret açısından bile, Çiçerin'in teklifine göre, Rusya Baltık donanması sayesinde Karadeniz'den başka denizlerdeki ticaretini koruma durumunda olurken, Karadeniz'de kıyısı olmayan devletlerin bu denizdeki ticaretlerini koruma olanağından yoksun bulunacakları da görülebilir. Karadeniz'e giren gemilerin tonajından yalnız %20'si Karadeniz'de kıyısı olan devletlerin bayraklarını taşımakta, %80 oranda kıyısı olmayan devletlere ait bulunmaktadır. Çiçerin, eşitliğe olan sevgisini böylesine gürültü ile açığa vururken, bu devletlere yurttaşlarının çıkarlarını korumaları bakımından bir hak tanımak istememektedir...Gerçekten, programını ne kadar yakından incelersek, bunun yalnız tek bir amaç güttüğü de o kadar açıkça ortaya çıkmaktadır: Karadeniz'i bir Rus gölü haline sokmak ve bu gölün kapısına da Türkiye'yi sadık bir bekçi olarak koymak...Rusya, Karadeniz'de en büyük devlet olarak buyruğunu yürütecek, kıyılarını tahkim edebilecek, güçlü, herhalde komşularına dilediği gibi hükmedecek kadar güçlü bir donanma kurabilecek, askerlerini bir kıyıdan öteki kıyıya taşıyabilecektir. Rusya...saldırıya tehlikesinden korkmaksızın, gerek Karadeniz bölgesinde gerek Kafkasya'da dilediği bütün plânları hazırlayabilecek ve uygulayabilecektir. Dünyanın geri

⁶⁰ S. Bilge, age., s. 88

⁶¹ Ö. Kürkçüoğlu, age., s. 168

kalan yerleri ile ilişkisi kesilmiş bu ayrıcalıklı bölgeye Rusya'dan başka hiç kimse giremeyecektir... ”⁶²

Lozan Konferansında sürekli yakınan Çiçerin'e İsmet Paşa uzun cevaplar vermekten kaçınıyordu. Çünkü, bir an önce müzarekelerin tamamlanmasını ve barış andlaşmasının yapılmasını istiyordu.⁶³

Netice itibariyle, İngiliz, Sovyet, Türk görüşlerinin açıklanması ve gerekli noktaların açığa konması vurgulandıktan sonra, İsmet Paşa'nın 1 Şubat 1923 tarihli oturumda ortaya çıkan tasarıyı kabule yanaştığını görmekteyiz. İsmet Paşa ilgili konuşmasını kısa tutarak düşüncelerini şu cümlelerle dile getirmektedir:

“Türk temsilci heyetinin...Boğazlar'ın ticaret gemileriyle savaş gemilerine açılmasını kabul etmekle barış uğrunda ve insanlığın genel çıkarları için, Müttefik Devletler'e çok geniş bir ödünde bulunduğunu düşünmekte olduğunu söyledi. Bu serbestlik rejimini ve onu tamamlayan askerlikten arındırma tedbirlerinin, Türk başkentinin savunmasını güçten düşürdüğü göz önünde tutulursa, bu ödünün önemini değerlendirmek kolay olacaktır...Boğazlar sorununun, Türk temsilcisi heyeti bakımından genel barış sorunundan ayrılmaz nitelikte olma özelliğini taşıdığını...”⁶⁴ da sözlerine ekledi.

Buna rağmen Çiçerin, 1 Şubat 1923 tarihli Birinci Komusyon'un Boğazlarla ilgili olan son oturumunda, şekillenmiş olan “Boğazlar Rejimine ilişkin Sözleşme Tasarısı”nı imza etmeyeceklerini beyan etti. Zaten ikinci dönem toplantılarına katılmayacaktır.⁶⁵ Lozan görüşmelerinin bu ilk döneminde Sovyet Rusya'nın Boğazlar, dolayısıyla Türkiye'ye olan tavrı daha önceki dönemdekilerden farklı olmadı.

Gerçi 21 Şubat 1923 TBMM gizli oturumunda, İsmet Paşa, Sovyet temsilcileriyle baştan sona kadar dostane temas ve münasebetlerde bulduklarını, siyasî durum ve konferansın gidişatı hakkında birbirlerine bilgi verdiklerini belirtmektedir. Fakat onun şu tepkisi Sovyetlerin

⁶² S. L. Meray, age., s. 143,144

⁶³ S. Bilge, age., s. 91

⁶⁴ S. L. Meray, age., s. 133,134

⁶⁵ K. Gürün, age., s. 98,100

Lozanda'ki Türkiye'ye karşı tavrını ortaya koymaktaydı. *“Biz Boğazlar meselesinde bir çok mücadele ettikten sonra Boğazların tahkim edilmemesini ve sefâin-i harbiyenin serbest olarak geçişini kabul ettik. Halbuki Rus heyetinin nokta-i nazarı esas itibariyle Boğazların tahkim edilmesi ve kapalı olması zemininde idi. Onun için Boğazlar meselesinde aramızda ihtilaf vardı. Bu ihtilaf nihayete kadar daim olmuştu ve zaruridir...”*⁶⁶

Kesintiye uğrayan Lozan müzarekelerinin yeniden toplanması için çalışıldığını öğrenen Çiçerin 5 Nisan 1923 tarihinde Türkiye'nin Moskova Büyükelçisine bir mektup gönderdi, Bu mektupta; Rusya, Ukrayna ve Gürcistan heyetinin Boğazlar sözleşmesini imzalama meselesini açıklamaya çalışarak: *“...Mamafih mukavelenin imzası meselesi temsilci heyetimize teklif bile edilmemişti. Şu halde Lozan'da işimiz henüz bitmemiş ve konferansın yeni toplantısına katılmamız lüzumu aşikar bulunmuştur. Bu sebeple durum içabı olarak Türkiye Hükümetinin bu husustaki teşebbüslerini inaçla bekliyoruz.”*⁶⁷ diyordu. Bu mektuba verilen cevapta Türkiye, Sovyet temsilci heyetinin Lozan'a davetini münasip bir zamanda teklif edeceğini belirtti.⁶⁸

4 Şubat 1923 tarihinde kesintiye uğrayan Konferans, 23 Nisan 1923 tarihinde yeniden açılınca, Sovyet Rusya'ya Boğazlar mukavelesini imzalamak istiyorsa, Lozan'a delegesini yollaması gerektiği bildirildi. Buna cevap olarak Sovyet Rusya, barışı teşvik gayesiyle mukaveleyi imzalayacağını, ancak tatbikat Rusya'nın ticaret güvenliği bakımından kâfi garantiyi vermediği takdirde bunu feshetmek konusunda gündeme getireceğini bildirdi.

Nihayet, Boğazlar Rejimine ilişkin sözleşme 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan'da imzalandığı halde bu sözleşme Sovyet Rusya tarafından 14 Ağustos 1923 tarihinde Roma'da imzalanabildi. Sovyet Rusya,

⁶⁶ TBMM Gizli Celse Zabıtları III, s. 1299

⁶⁷ A. F. Cebesoy, *Siyasi Hatıralar I*, İstanbul 1957, s. 320

⁶⁸ A. F. Cebesoy, *age*, s. 320

imzalamış olmasına rağmen, meşru haklarını ihlâl ettiği ve Karadeniz ülkeleri için barış ve güvenliği sağlamadığı gerekçesiyle tasdik etmedi.⁶⁹

Lozan'da Boğazlar rejimi müzakerelerinde en çok dikkat çeken hal, hem İngiltere ve hemde Sovyetlerin tarih li Boğazlar siyasetinin tam tersi görünüşlerle konferansa gelmiş olmalarıydı. Geçmişte hep harp gemilerinin geçişine karşı olan Büyük Britanya, şimdi geçiş serbestisini savunurken, Sovyet Rusya da Çarlık Rusya'sının aksine Boğazların kapalı tutulmasını sağlamaya çalışmaktaydı. Anlaşılan, siyasî çıkarlar bu devletlerin politikalarını da bu yönde yeniden belirlemekteydi.⁷⁰

İsmet Paşa Lozan'da Sovyetler ile İtilaf Devletleri arasında, Boğazların geleceği ile alakalı olarak görüş ayrılıklarından faydalanmaya çalıştı. Barış Andlaşmasına yaklaştıkça Sovyetler endişeye kapılmış, aynı şekilde Sovyet Rusya'da İtilaf devletlerinin endişe kaynağı olmuştur. Böylece Türkiye'nin pazarlık gücü de artmıştır.⁷¹

Türk Heyetinin birtakım sebeplerden dolayı İngiltere'nin Boğazlarla ilgili tezini kabullenmiş olması ile seyrüsefer serbestisini benimsemiş oluyordu. Bu durum haliyle konferansa katılan devlet adamlarının dikkatini çekti. Çünkü Sovyetlerin tezi Türkiye menfaatlerine daha uygundu. Buna rağmen Boğazların kapatılmasını isteyen Sovyet heyeti başbakanı Çiçerin'in tezi Türk heyeti tarafından desteklenmemişti. Bu davranışta tarihi bir gerçeğin varlığı dikkatlerden kaçmamalıdır. Tarihi olaylardan ders almış olan Türkiye, dostlukla menfaati birbirinden ayırmakta, Hünkâr İskelesi Andlaşması (1833)⁷² tecrübesini hatırlayarak, Rusya'nın önce dost, daha sonra müttefikleriyle anlaşarak Boğazları elde etme siyaseti karşısında, bu devletle çok sıkı bir ortaklığı göze alamamıştır.⁷³

Türkiye, Lozan Barış Konferansı'nda İngiltere'nin tepkisini çekecek davranışlara da girmemeye dikkat etmiştir. Bundaki strateji; Boğazlar

⁶⁹ K. Gürün, age., s. 100

⁷⁰ F. C. Erkin, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara 1968, s. 55; R.S. Burçak, *Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941)*, İstanbul 1946, s. 56

⁷¹ M.Gönlübol-C.Sar, *Atatürk ve...*, s. 44,45

⁷² E. Z. Karal V, age., s. 137

⁷³ F. C. Erkin, age., s. 56

meselesinin çözümü Türkiye'yi Sovyet Rusya'ya bağlı kalmak yerine, karada güçlü Sovyetler ile denizde güçlü İngiltere'nin her ikisiyle de münasebetlere sahip olmasının sağlanmasıdır.⁷⁴

Bu arada tesbit edilmesi gereken bir husus daha vardır ki; Londra'da Türkiye ve Sovyet Rusya arasında çıkan politik uyuşmazlık, bu iki devletin konferanstan beklentilerinin aynı olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu konferanstan Türkiye'nin beklentisi; bağımsızlığını tanıyan bir barış andlaşmasının çıkması olduğu halde, Sovyet Rusya'nın ki ise; Lozan Konferansı'nı kendi dünya politikası bakımından kullanmak istemesinden başka birşey değildir. Sovyetler, Türkiye'yi de kendi emelleri doğrultusunda zorlarken, isteklerinin fiili güç kullanmadan, sadece ideolojik beyanlarla gerçekleştirmeyeceğini görememiştir.

Aslında Boğazlar Sözleşmesinin olumsuz olan iki yönünde görmek gerekir, Bunlardan biri; Boğazların askerlikten arındırılmasıdır.

İkincisi ise; Daha önce Türkiye ile Sovyet Rusya arasında imzalanan Andlaşmalarda meselenin özünü teşkil eden her iki devletin biribirlerinin aleyhine anlaşmaya girmeme sorumluluklarının her iki devlet tarafında farklı şekilde yorumlanmasıdır.⁷⁵

Sonuç olarak, bütün bunlara rağmen Türkiye ve Sovyet Rusya, politikalarını imkânlar ölçüsünde ortak menfaatler sözkonusu olduğunca birlikte sürdürebilmişlerdir. Her iki taraf da, Lozan Konferansının sonuçlarını tatminkâr bulmasalar da durumu kabullenmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Türkiye-Sovyet Rusya münasebelerinin birinci dönemi diyebileceğimiz süre Lozan Barış Andlaşmasının imzalanması ile biraz buruk olarak kapanmıştır. Bu süre içinde Türkiye-Sovyet Rusya münasebetleri genel olarak bir yakınlaşma havası içinde devam etmekle birlikte, bu münasebetlerin içten ve samimi bir dostluk olduğunu söylemekte pek inandırıcı olmasa gerektir.

⁷⁴ Ö. Kürkçüoğlu, age., s. 175

⁷⁵ S. Bilge, age., s. 96,97

2. Türkiye'nin Batılı Devletlerle Olan Meselelerinin Sürencemede Kalması ve Türk-Sovyet Münasebetlerinin Gelişmesi

Birinci Dünya Harbi'nden sonra Türk Milleti, dörk yıllık bir mücedele ile elde ettiği zaferlerin sonunda Lozan Barış Andlaşmasında yeni Türk Devlet'ini Milletlerarası platformda resmen kabul ettirmişti. Fakat, bu zafer Türk vatanını paylaşmak isteyen emperyalist devletlerle Türkiye arasındaki münasebetlerin huzur ve güvene dayalı olarak devamına yetmedi. Çünkü, Misak-ı Millî ile hedeflenen amaçlara Lozan Barış Andlaşmasında ulaşılammış, birçok meselelerde çıkan buhranlar Türkiye'nin huzursuzluğunu artırmıştır.⁷⁶ Lozan Barış Andlaşması ile çözümlenemeyen önemli meseleler; Fransa ile Suriye sınırı ve borçlar meselesi, Yunanistan ile ahali değişimi meselesi ve İngiltere ile Musul Meselesi idi.⁷⁷

a) Türk-Fransız Münasebetleri

Lozan Barış Andlaşması Türk-Fransız münasebetlerinin normal bir statüye kavuşmasına ve karşılıklı güven sağlanmasına imkân vermedi. Çünkü Barış Andlaşmasından sonra Suriye sınırı meselesi çözümlenemediği gibi Osmanlı borçlar meselesi de halledilmemişti.⁷⁸ Diğer taraftan Fransa misyon okulları meselesi, Adana-Mersin Demiryolu işleme meseleside iki memleket arasında mevcut sıkıntılar olarak ortada bulunmaktaydı.

Gerçi 20 Ekim 1921 Ankara İtilafnamesi ile Türkiye Suriye sınırının bir kısmı çözümlenmişti,⁷⁹ ancak bu yaklaşma samimi bir hava içinde uzun zaman devam etmedi. Fransa, Lozan Barış Andlaşmasında kapütilyasyonların en hararetili savunucusu olduğu gibi, yine Osmanlı borçları konusunda en çok direnen devlet olarak, Türk resmi çerçevesinde

⁷⁶ F. Armaoğlu, age., s. 231

⁷⁷ O. Sander, age., s. 81

⁷⁸ F. Armaoğlu, age. s. 323, 324

⁷⁹ İ. Soysal, age., s. 50

ve Türk kamu oyunda tepkiyle karşılandı.⁸⁰ Ankara İtilafnamesi ile oluşan yakınlaşma önemli derecede soğudu. Çıkarı sözkonusu olunca itilafnameye rağmen Türkiye'ye karşı yeniden diğer Avrupa devletleri ile işbirliği yapmış olması sebebi ile de Türk Hükümeti nezdinde itibarını kaybetti.

Fransa ile Türkiye arasında çıkan meselelerin altında Osmanlı Devletinin kapütilasyon sisteminin yattığı ve Fransa'nın herşeye rağmen bu sistemi devam ettirmek amacını taşıdığını görmemek mümkün değildir.⁸¹

Sınırlarla ilgili anlaşmazlıkların devamına rağmen bu meselenin kesin çözümü için bir komisyon oluşturulacaktı ancak, 1925 yılı Eylül ayına kadar bu komisyon oluşturulamadı.⁸²

Türk-Fransız münasebetlerinin bozulmasına İskenderun sancağı ile ilgili hükümlerin uygulanmasından çok, Türkiye-Suriye sınırının tesbiti meselesi olmuştur. Bu mesele iki devlet arasında önemli bir uyuşmazlık konusu olarak ortadadır. Karşılıklı itham ve iddialara sebep olmaktadır.⁸³ 1921 Ankara İtilafnamesinin 8. maddesi gereği.⁸⁴ Türkiye-Suriye sınırının tesbiti için oluşturulması gereken komisyon ancak Eylül 1925 tarihinde kurulabilmiş, fakat bu komisyon da sınır meselesini halledememişti.

Musul Meselesi de Türkiye ile Fransa arasındaki münasebetlerin gelişmesinde engel teşkil etmekteydi. Ruhr meselesinde Almanya'ya karşı İngiltere'nin desteğine ihtiyacı olan Fransa, Ortadoğu'da İngiliz menfaatlerinin gerektirdiği bir siyaseti tercih ediyordu.

Musul Meselesinden dolayı İngiltere ile Türkiye arasında bir savaş durumunun belirmesi üzerine İngiltere'de Fransa'nın desteğine ihtiyaç duymaktaydı.⁸⁵ Nitekim, Fransa ile Türkiye arasında 18 Şubat 1926 tarihinde parafe edilen sözleşme ve protokollerin imzalanması Musul

⁸⁰ M. Gönlübol - C.Sar, Atatürk ve..., s. 79.80

⁸¹ F. Armaoğlu, age., s. 325; M.Gönlübol, age., s. 87

⁸² F. Armaoğlu, age., s. 323

⁸³ M. Gönlübol - C.Sar, age. s. 85

⁸⁴ İ. Soysal, age. s. 51

⁸⁵ M. Gönlübol - C.Sar, age., 85,87

Meselesinin çözüme ulaştırılmasına kadar yapılamamıştır.⁸⁶ Çünkü Fransa'nın üzerinde İngiltere baskısı vardır. Musul Meselesinin çözümlenmesinden sonra Türk-Fransız münasebetleri de uyum içine girdi.⁸⁷

b)Türk-Yunan Münasebetleri

Lozan görüşmeleri sırasında ele alınan konulardan biri de Yunanistan'da bulunan Müslüman-Türk azınlıkları ile Türkiye de bulunan Rumların mübadelesi konusuydu.

Bu meselenin çözümü için iki devlet arasında 30 Ocak 1923 tarihinde bir sözleşme ve protokol imzalandı.⁸⁸ Ayrıca, andlaşmanın uygulanmasını sağlamak ve bundan çıkacak uyuşmazlıkları halletmek için, tarafların tayin edeceği dörder kişi ile Milletler Cemiyeti Meclisinin tayin ettiği üç üyeden oluşan bir komisyon kurulmuştu. Sözleşmeyi uygulamak üzere kurulan bu karma komisyon çalışmalarına başlayınca "*yerleşmiş*" (établi) deyiminin kapsamı konusunda Türk ve Yunan temsilcileri arasında görüş ayrılıkları çıktı. Bu görüş ayrılığından doğan anlaşmazlık için Milletler Cemiyetine gidildi. Meselenin hukuki niteliği dolayısıyla Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'ndan istişari mütalâa istendi.⁸⁹ Divanın Şubat 1925 tarihinde yaptığı yorum anlaşmazlığı çözümleyemedi. Haliyle çözümsüzlük Türk-Yunan temsilcilerini huzursuz ederek gerginleştirdi.⁹⁰

⁸⁶ İ. Soysal, age., s. 309; M.Gönlübol-C.Sar, age., s. 85-86

⁸⁷ Sınır meselesinin komisyonda halledilmemesi üzerine Türk Hükümetinin temasları ile Fransa'nın Suriye Yüksek Komiseri De Jouvenel Şubat 1926'da Ankara'ya geldi. Yapılan müzakerelerden sonra iki devlet arasında 18 Şubat 1926 tarihinde "Dostluk ve iyi komşuluk" sözleşmesi yapıldı. Bu anlaşma, taraflar arasındaki anlaşmazlıkları barış yoluyla çözmeyi, taraflardan birine yönelen silahlı bir saldırı durumunda diğerinin tarafsız kalacağını karara banlıyordu. Yani 1925 Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşmasına benzemektedir. İki devlet arasında iyi münasebetlerin kurulmasını engelleyen Osmanlı boçlarına ait anlaşmazlıklar da 13 Haziran 1928'de Paris'te çözüme kavuşturuldu. Böylece, Türkiye I.Dünya Harbi'den beri düşmanı olan Batılı devletlerden biri olan Fransa ile de münasebetlerini düzene koymuştur. Bkz, M. Gönlübol - C.Sar, age., s. 81 vd

⁸⁸ B. Oran, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Ankara 1986, s. 45; M.Gönlübol-C.Sar, age., s. 56

⁸⁹ N. Erim, "Milletlerarası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye Etabli Meselesi" *Atatürk Üniv. Hukuk Fak. Dergisi*, c.II, S. 1, Ankara 1944, s. 1, s. 62 vd

⁹⁰ F. Armaoğlu, age., s. 325,326

Görüldüğü gibi, Sözleşme hükümlerinin uygulanması pek kolay olmayıp, iki devlet arasındaki münasebetlerin gelişmesini bir süre için engelleyen bir takım uyuşmazlıkların ortaya çıkmasına sebep oldu.

Mübadele konusunu bir yol içinde belli bir miktarda Türk ve Rum halkının mübadelesini sağlamıştı. Fakat buna rağmen ortaya çıkan birkısım uyuşmazlıklar ve mübadelenin meydana getirdiği sosyal meseleler ve sözleşmenin bazı maddelerin uygulanması ile ilgili anlaşmazlıklar iki devlet arasında savaş tehlikesi doğuracak boyutlara ulaştırdı.⁹¹

Mesele Milletler Cemiyeti Adalet Divanı'nın verdiği istişarı mütalâa ile de hukuki yoldan da çözümlenemedi. Bu arada Yunan Hükümeti Batı Trakya'daki Müslüman-Türk halkının mallarına el koyarak bunları Türkiye'den gelen mübadil Rumlara verdi. Yunanlıların bu hareketine karşı Türk Hükümeti de İstanbul'da misillemeye girişti. Bu karşılıklı el koyma hareketi ise uyuşmazlıkların gittikçe büyümesine yol açtı.⁹²

Türkiye ile Yunanistan arasındaki münasebetleri etkileyen bir başka mesele de Ortadoks Kilisesi Patriği ile ilgili konulardır. Yunan Kilisesi Patrikliği, gerek Birinci Dünya Harbi yıllarında ve gerekse Milli Mücadele yıllarında Türkiye'deki Rumları hep Türkler aleyhine tahrik ve teşvik etmişti. Bilinen bu gerçek karşısında Türk temsilcileri Lozan'da Patrikliğin İstanbul'dan kaldırılmasını istediler. Fakat bu talebe Yunanistan temsilcileri gibi müttefik temsilcileride karşı çıktılar. Sonuçta Patrikliğin siyasî faaliyetleri yasaklanmak şartı ile İstanbul'da kalması kabul edilmişti. Ancak, 1924 yılında Patrikliğe tayin edilen Arapoğlu Kostantin'in mübadeleye tabi bir kimse olması sebebiyle Türk makamlarınca sınır dışı edilmesi, Türkiye ile Yunanistan'ın devam eden gerginliği büsbütün arttı.⁹³

⁹¹ M. Gönlübol - C.Sar, age., s. 56

⁹² F. Armaoğlu, age., s. 326

⁹³ M. Gönlübol - C.Sar, age., s. 58

İki devlet arasındaki soğukluklara sebep olan mübadele ve Patrik meseleleri 1925 yılından itibaren tehlike olmaktan nisbeten çıkmışsa da meseleler tamamen çözümlenememiştir.⁹⁴

c) Türk-İtalya Münasebetleri

İtalya Millî Mücadeleye karşı en akılcı hareket eden devlet olmuştu. Bu davranışında kendi iç durumunun etkisi olduğu gibi, gelişmelerin sonucunu bekleyerek Ankara Hükümeti'ni ekonomik nüfuzu altına almak suretiyle ilişkiler geliştirme plânı da var idi.⁹⁵ Fakat gerek Millî Mücadelenin sonuçları ve gerekse TBMM Hükümeti'nin izlediği dış politika buna fırsat vermedi.

Mussolini İtalya'da 1922 tarihinde iktidarı ele geçirerek nasyonalist ve emperyalist bir idare kurmuş⁹⁶, her yıl onbinlerce İtalya'nın yabancı ülkelere göçüşünü önlemek üzere bir politika izlemeye başlamıştı. Bu maksatla da İtalya Ortadoğu ve Akdeniz çevresinde yayılacak topraklar aramaya başladı.⁹⁷

Mussolini Akdeniz'e "*Bizim deniz*" diyordu. 1923 Şubatında senatoda yaptığı bir konuşmada "*Şunu söylemek cesaretine sahip olmamız gerekir ki, İtalya birtek denizde ebediyen kapanıp kalamaz, bu deniz Adriyatik olsa bile, Adriyatik'ten başka Akdeniz vardır.*" diyordu.⁹⁸

⁹⁴ 1 Aralık 1926 tarihinde imzalanan Türk-Yunan Andlaşmasına ve elçi teatisine rağmen 1930 yılına kadar geçen süre içinde Türkiye ve Yunanistan arasındaki münasebetler dosthane olamamıştır. 1926 Andlaşması mübadele meselesini tamamen halledemedi. Buna rağmen Türkiye ile Yunanistan arasında önemli bir siyasi uyumsuzluk bulunmuyordu.

Yunanistan'la Türkiye arasındaki hukuki meseleler 1929 yılına doğru yakın bir savaş tahlikesini doğuracak mahiyet almaya başladı. Bu gerginlik Yunanistan Başbakanı Venizelos'un makul yaklaşımları ile bertaraf edildi. Böylece Yunanistan'ın dış politikasındaki bu değişimin neticesinde, iki devlet arasında 10 Haziran 1930 tarihinde sağlanan Andlaşma ile mübadele meselesi çözümlendi. Buna göre, mübadeleden istisna edilen İstanbul'daki Rumlarla, Batı Trakya'daki Türklere "établi" sıfatı tanınacaktı. Bkz.; M.Gönlübol-C.Sar. age., s. 59 vd, İ. Soysal, age., S. 658-661

⁹⁵ F. Armaoğlu, age., s. 327

⁹⁶ M. Gönlübol - C. Sar, age., 76

⁹⁷ A. Akşin, Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, Ankara 1991, s. 217

⁹⁸ F. Armaoğlu, age, s. 173

Aslında Mussolini iktidarının yayılma ve genişleme politikası, 1915 ve 1917 Andlaşmaları⁹⁹ (Lonra sözleşmesi- Sykes Picot mutabakatı ve St. Jean de Maurienne Andlaşması)¹⁰⁰ ile İtalya'nın göz koyduğu toprakları elde etmeyi hedeflemektedir.

İtalya'nın bu politikasından huzursuz olan tek devlet de Türkiye değildi.

Bu huzursuzluğu ilk duyan devletlerden birisi Yugoslavya oldu. İki devlet arasında 1920 tarihinde “*Serbest Şehir*” olarak bağımsızlık statüsüne tavuşturulmuş olan Fiume, anlaşmazlık meselesi olmuştu. İtalya burada yeniden bir karışıklık çıkarmayı ihmal etmedi. Yugoslavya üzerine baskı yaparak Ocak 1924’de Fiume’yi İtalya’ya bağladı.

Adriyatik’te İtalya kuvvetinin ortaya çıkışını endişe ile izleyen devletlerden birisi de Yunanistan idi. Çünkü, İtalya ikinci olarak sertliğini Yunanistan’a yöneltmişti. Yunanistan-Arnavutluk sınır meselesinin çözümü için oluşturulan Komisyondaki İtalya temsilcisinin Yanya’da 1923 Ağustos ayında öldürülmesi üzerine, İtalyan donanması Corfu adasını işgal etti. Milletler Cemiyeti İtalya'nın küçük devletlere baskısını önleyemiyordu.

Yugoslavya ve Yunanistan’ı endişelendiren daha önemli bir mesele de İtalya'nın Arnavutluk üzerinde günden güne artan nüfuzu idi. Arnavutluk’ta 1924 yılı sonunda iktidarı ele geçiren Ahmet Zogo diktatörlüğü korumak için İtalya’ya dayanmaktaydı. İtalya ise önemli ekonomik yardımlarla Arnavutluk’u kendine bağlıyordu.

İtalya'nın Arnavutluk vasıtasıyla Balkanlara el atması, Yunanistan ve Yugoslavya için bir endişe kaynağı oluşturuyordu. Diğer taraftan Mussolini Doğu Akdeniz ve Anadolu’yu da yayılma bölgesi yapmaktan vazgeçmiyordu. Bu durum ise, Türk-İtalyan münasebetlerinde daima bir soğukluğun egemen olmasına sebep oluyordu.¹⁰¹

⁹⁹ Y. H. Bayur, age., C.III, Kısım II. S. 270 vd; S. Tansel, age., s. 153

¹⁰⁰ S. Tansel, age., s. 152, 153, 154

¹⁰¹ F. Armaoğlu, age., s. 173 vd

Bu politika ile hareket ederek, eski Roma idaresi altında bulunmuş olan topraklarda haliyle Anadolu'da varislik iddia edebilecek bir cüretkârlık göstermeye başladı. Elinde bulundurduğu Oniki Ada'yı da sıçrama tahtası olarak kullanmayı amaçlamaktaydı.¹⁰² Böylece İtalya, Anadolu üzerindeki emellerini tekrar gündeme getirmiş oluyordu.

Bununla birlikte İtalya'nın Anadolu'yu elde etmek üzere harekete geçtiğine dair söylentiler de eksik olmamış ve bu söylentiler Türkiye'de İtalya'ya karşı bir endişe ve devamlı bir güvensizlik meydana getirmiştir.¹⁰³

Bu endişe ve güvensizliği güçlendiren bir mesele de Musul buhranındaki İtalya'nın tutumu idi. Musul Meselesinde İtalya'da Fransa gibi İngiltere'yi desteklemekte idi. Hatta 1925 yılında Türkiye'nin Musul Bölgesini işgali halinde İtalya'nın da Anadolu'ya asker çıkaracağına dair söylentiler çıkmıştır.¹⁰⁴

Musul görüşmeleri sırasında, İngiltere'nin İstanbul'daki temsilcisi Mr.Lindsay'ın 28 Mayıs 1924 tarihinde Londra'ya gönderdiği raporda İtalya'nın Sicilya'ya askeri yığınak yaptığına dair haberi Türkiye'de büyük bir endişe kaynağı oldu. Çünkü Türkiye, bu hazırlığın kendisine karşı yapıldığı yorumunu yapmaktaydı. Gerçi, İtalyan yetkilileri bu hazırlığın ve Türk-İtalyan harbinin asılsız olduğunu iddia etmekteydiler.

20 Haziran 1924 tarihinde Paris'ten gönderilen bir raforda da İtalya ile Sovyet Rusya arasında, altı hafta içinde önce İzmir'e sonrada İstanbul'a saldırıya geçmesini öngören bir andlaşmaya varılmadığından söz

¹⁰² A.Akşin, age., s. 217

¹⁰³ F. Armaoğlu, age., 327 vd

¹⁰⁴ Musul Meselesinin 1926 yılında halledilmesi üzerine İngiltere ve Fransa gibi İtalya'da Türkiye ile münasebetleri düzelmeye başladı. Türkiye batılı devletler ve aynı zamanda İtalya ile iyi münasebetler kurmakla Sovyet Rusya'nın siyasi nüfuzundan da uzaklaşacaktı. 1927 yılında Lilano'da yaptıkları görüşmede Mussolini ile Tefik Rüştü (Aras)'a İtalya ile Türkiye ve Yunanistan arasında müşterek bir dostluk ve tarafsızlık andlaşması teklif etmişti. Bunda amacı Küçük Entend'a karşı bir denge oluşturmaktı. Bkz. T. R. Aras, *Görüşlerim*, İstanbul 1968, s. 52. Devam eden teşebbüsler neticesinde bu iki devlet arasında 30 Mayıs 1928 tarihinde Roma'da Tarafsızlık, Uzlaşma ve Adli Tesviye Andlaşması imzalandı. Bkz. İ. Soysal, age., s. 335. İtalya 23 Eylül 1928 tarihinde de aynı mahiyetle Yunanistan ile ikil bir andlaşma yapmıştır.

1928 Türk-İtalya Andlaşmasına rağmen iki devlet arasındaki münasebetlerin bundan sonra dosthane bir seyir takip ettiği söylenemez. Çünkü, İtalya Akdeniz memleketlerini etkisi altına almak isteyen mütecaviz bir dış politika izlemekten vazgeçmeyecektir. Bkz. M.Gönlübol-C.Sar, age., s. 77 vd

edilmekteydi. Aynı mesele ile ilgili olarak yine Mr.Hodgson'un Moskova'dan gönderdiği 9 Temmuz 1924 tarihli başka bir raporda ise Moskova'daki Türk Büyükelçisinin İtalya-Sovyet münasebetlerinden endişe duyduğu ve bu konuda görüşüne başvurulduğu bildiriliyordu. Atina'dan Sir.M.Cheetham'dan gönderilen 23 Mart 1926 tarihli bir rapordan edinilen bilgiye göre, İtalya, Yugoslavya ve Yunanistan uygun bir zamanda Türkiye'ye karşı birlikte harekete geçmeyi tasarlamaktadır. Bu tasarımlara göre, Yunanistan Doğu Trakya'yı alacak, İtalya Anadolu'da serbest bırakılacaktı.¹⁰⁵

İtalya hakkındaki bu haberler, Türkiye'yi Musul konusunda Misak-ı Millî esaslarına uygun olmayan bir şekilde uzlaşmaya iterken aynı zamanda Sovyet Rusya ile Saldırmazlık ve Tarafsızlık Andlaşmasına teşvik eden önemli etkenlerden birisi olmuştur.

d) Türk-İngiliz Münasebetleri

Musul Meselesi Türkiye ile Sovyet Rusya'yı birbirine yaklaştıran sebeplerin belki de en önemlisi idi. Çünkü, batılı emperyalist devletlerin Anadolu ve Ortadoğu siyasetinin haliyle "*Şark Meselesi*"nden vazgeçmemiş oldukları, bu mesele ile yeniden ortaya çıkmıştı. Sovyet Rusya açısından da durum pek farklı değildi. Locarno Andlaşmaları da Sovyet Rusya'nın Türkiye gibi Avrupa'daki devletlere karşı güvenini ortadan kaldırırken, birçok konularda endişelere sürüklemekteydi. Bu sebeple de yalnız kalmak endişesini taşıyan Sovyetler sınırını çevreleyen komşuları ile saldırmazlık andlaşmaları imzalama gayretleri içine girmekteydi.¹⁰⁶

Diğer taraftan Lozan Barış Andlaşmasında halledilemeyip sonraya intikâl eden meselelerin biri olan İngiltere ile Türkiye arasında anlaşmazlığa sebep olan, Türk-Irak sınırı ve Musul Meselesi, yalnız

¹⁰⁵ Ö. Kürkçüoğlu, age., s. 302

¹⁰⁶ F. Armaoğlu, age., s. 323

Türkiye ile İngiltere'yi değil, aynı zamanda diğer Avrupa devletlerini de ilgilendiren bir mesele haline gelmişti.¹⁰⁷

Türk-Sovyet münasebetlerinin gelişmesi ve sağlanan yakınlaşmada, Musul Meselesi karşısında İngiltere'nin izlediği siyaset ile Milletler Cemiyeti'nin tutumu önemli bir etken olmuştur.¹⁰⁸ Birinci Dünya Harbi ve onu takip eden yıllarda Türkiye ile en çok uğraşan devlet İngiltere olmuştur. İngiltere bu tutumunu Millî Mücadele yıllarında ve Lozan Konferansında da devam ettirdi. Hatta Lozan Barış Andlaşmasından sonra da Türk-İngiliz münasebetlerinde hemen normal bir gelişmeyi göremiyoruz.¹⁰⁹ İngiltere'nin Ortadoğu, Uzakdoğu ve sömürgecilik siyaseti bölgemizdeki istikrarı zedelediği gibi Musul Meselesi İngiltere'nin de eski siyasetinden vazgeçmesini engellemektedir. Hatta Lozan Barış Andlaşmasından sonra Türkiye ile eşit münasebetlerin gelişmesini bir türlü hazmedememektedir. Bunun da ötesinde Türk Millî Mücadelesinin başarısını ve Ankara Hükümeti'ni hiçde kabullenemiyordu. Çünkü, İngiltere yeni kurulan Türk Devleti'nin Anadolu ve Ortadoğu'da bir takım çıkarlarını engelleyebileceği endişesini taşımaktaydı. Ankara'nın 13 Ekim 1923 tarihinde resmen başkanta ilân edilmesine büyük bir tepki göstererek Büyükelçisini İstanbul'da oturtmakta direndi.¹¹⁰ Bu dönemde Türkiye ile İngiltere münasebetlerini etkileyen esas konu Musul Meselesi olmuştur. Musul Bölgesi; petrol ve bölgenin jeopolitik, jeo-stratejik konumundan olsa gerek, İngiltere, Fransa, Almanya ve hatta Amerika Birleşik Devletleri arasında rekabet konusu haline aldı.

Musul, Misak-ı Millî ile tesbit edilen sınırlarımız içinde kalmasına rağmen¹¹¹ Mondros Mütarekesi'nin 7.maddesi¹¹², Sevr Muahedesi'nin 64.Maddesi¹¹³ bu bölgeye İngilizler tarafından müdahaleyi kolaylaştırmakta idi. Millî Mücadele'de de bölge kurtarılmadan Mudanya Mütarekesi

¹⁰⁷ M. Gönülöbol - C. Sar, age., s. 70

¹⁰⁸ A.Eyicil, age., s. 275

¹⁰⁹ Ö. Kürkçüoğlu, age., s. 289

¹¹⁰ A. Eyicil, age., s. 275

¹¹¹ İ. Öztoprak, *Türk ve Batı Kamuuyunda Millî Mücadele*, Ankara 1989, s. 112; S. Tansel III, age., s. 18.19,20

¹¹² Ü. Yavuz, *Atatürk İmparatorluktan Millî Devlete*, Ankara, 1990, s. 39

¹¹³ S. Tansel III, age., s. 175

imzalanmıştı. Lozan Barış Andlaşmasında ise çözüme kavuşturulamayan önemli bir mesele olarak sonraya kalmıştı. Bu konferansta Türk Heyeti Başkanı İsmet Paşa Türk-Irak sınırı görüşüldüğünde Musul'un Türkiye ülkesinin bir parçası olduğunu, Türkiye'ye bırakılması gerektiğini savunmuştu. Fakat İngiliz Dışişleri Bakanı ve İngiltere Heyeti Başkanı Lord Curzon ise statüko (status-quo) nun muafazasını, yani İngiltere'nin işgali altında bulunan Musul'un Irak sınırı içinde kalmasını ısrarla savunmuştur. Yine İngiltere heyeti, Misak-ı Millî esaslarına sadık kalınarak bölgenin mukadderatını tain hususunda halkoyuna müracatı isteyen Türk görüşüne de aynı şekilde karşı çıktı.¹¹⁴ Bu münakaşalar ve karşı çıkmalar konferansın sonuçsuz kalması tehlikesine varan krizlere sebep olmaktaydı. Nihayet yeniden savaşı göze alamayan Türkiye, Lozan'da bu meselenin konferanstan sonraya kalmasını kabul etti.¹¹⁵

Bu konuda Lozan Barış Andlaşması'nın 3.Maddesi 2.fıkrasına şöyle bir hüküm bulumaktadı. "*Türkiye ile Irak arasındaki hudut dokuz ay zarfında Türkiye ile Büyük Britanya arasında sureti muslihanede tâyin edilecektir.*

Tayin olunan müddet zarfında iki Hükümet arasında itilâf husule gelemediği takdirde, ihtilâf Cemiyeti Akvam Meclisine arz olunacaktır.

*Hattı hudut hakkında ittihaz olunacak karara intizaren Türkiye ve Britanya Hükümetleri mukadderatı kat'iyesi bu karara muallâk olan arazinin halihazırında herhangi bir tebeddül ikaina bais olacak mahiyette hiç bir hareketi askeriye veya saire de bulunmamağı müteakabilen taahhüt ederler."*¹¹⁶

Barış Andlaşmasının bu hükmüne rağmen, Andlaşmadan kısa bir zaman sonra İngiltere'nin Süleymaniye'yi bombalaması¹¹⁷ ve böylece Barış Andlaşması'nı da ihlâl etmesi, İngiltere'nin bölge ile ilgili maksadını yeniden ortaya koyuyordu. Türkiye bombardıman olayını İstanbul'daki İngiliz temsileisi Neville Henderson nezdinde protesto etmiş ve bunun

¹¹⁴ Y. H. Bayur, age., s. 152

¹¹⁵ M. Gönübol - C. Sar, age., s. 70

¹¹⁶ İ. Soysal, age., s. 87, 88

¹¹⁷ Y. H. Bayur, age., s. 152

Lozan Andlaşmasının 3.Maddesi 2.fikrasını ihlâl anlamına geldiğini bildirmişti. Aynı şekilde, İngilizler tarafından tahrik edilip silahlandırıldıkları ileri sürülen Hıristiyan Asuri kabilelerin de silahlı tecavüz hareketlerine girişmişlerdi. Bu olayda Türkiye tarafından protesto edilmiştir.¹¹⁸

Türkiye ile Irak arasındaki sınır meselelerinin halli için 19 Mayıs 1924 tarihinde İstanbul'da bir konferans toplandı. Konferansda Türk heyeti başkanı TBMM Başkanı Fethi (Okyar) Bey, İngiltere heyeti başkanı ise Irak Yüksek Komiseri bulunan Sir Percy Cox başkanlık ediyordu.¹¹⁹

Konferans ilk toplantısında Fethi Bey, Musul Vilayeti halkının üçte ikisinin Türk ve Kürt oluşu, etnik sebepler ve de bölgenin coğrafi yapısı itibariyle de bu bölgelerin Türk sınırı içinde kalması gerektiğini belirtmiştir.¹²⁰ Esasen, Misak-ı Millî'de de Musul Türk sınırları içinde yer almaktaydı.¹²¹

İngiliz temsilcisi ise; Türk görüşüne hiç yanaşmadığı gibi, önceki görüşlerindeki ilerisine giderek, Musul vilayetinin Irak sınırı içinde kalmasından öte, Hakkâri vilayeti üzerinde de haklar iddia etmeye başlamıştı. İngiliz temsilcisi, Musul'da bulunan Hıristiyan Asurilerin durumuna da önem veriyordu. İngiliz temsilcisinin bu tavrına tepki gösteren Fethi Bey, Musul'daki Türk halkının haklarının bir avuç Hıristiyan'ın haklarıda feda edilemeyeceğini beyan etti.¹²²

Tarafların anlaşamaması üzerine İstanbul Konferansı 5 Haziran 1924 tarihinde sona erdi.¹²³ Bunun üzerine mesele Lozan Andlaşmasının 3.maddesinin 2.fikrasına göre Milletler Cemiyetine havale etti.¹²⁴

Bu teklifin getirilmesi ve çözüme bağlanmadan Milletler Cemiyeti Konseyi'ne götürülmeyi sağlamak İngiltere'nin arzu ettiği bir husustu.

¹¹⁸ M. Gönlübol - C. Sar, Atatürk ve..., s. 64

¹¹⁹ M. Gönlübol - C. Sar, Atatürk ve..., s. 64, 65

¹²⁰ Ö. Kürkçüoğlu, age., s. 290, 291

¹²¹ S. Tansel, age., c.III, s. 18, 19

¹²² N. Erim, agm., s. 61

¹²³ Y. H. Bayur, Yeni Türkiye Devletinin Harici Siyaseti, İstanbul 1935, s. 152

¹²⁴ M. K. Öke, Musul ve Kürdistan Sorunu (1918-1926), Ankara 1992, s. 141 vd

Çünkü bu tarihlerde Türkiye Milletler Cemiyeti'nin üyesi olmadığı gibi, bu Cemiyet İngiltere'nin kontrolünde kurulmuş ve büyük ölçüde ağırlığının bulunduğu bir teşkilattı. Öyleyse, Cemiyetin tarfsız veya Türkiye'nin çıkarları doğrultusunda davranması da beklenen bir sonuç olamazdı.

Musul Meselesi Milletler Cemiyeti Meclisinde 20 Eylül 1924 tarihinde görüşülmeye başlandı. Konferansta Türkiye'yi temsil eden Fethi (Okyar), Lozan ve İstanbul Konferanslarında olduğu gibi bu mesele hakkındaki Türk görüşlerini belirtiyordu. Fethi Bey Konferans'ta; Süleymaniye, Kerkük ve Musul vilayetlerini Türkiye'de bırakan bir sınır istiyor ve Türkiye'nin bu konuda tatmin edilmesine karşılık, petrolerde ortaklık tanınabileceği bildiriliyordu. Ayrıca, Türkiye-Irak arasındaki sınırın keyfi olması halinde iki ülke için sürekli bir anlaşmazlık yapacağını da belirtiyordu.¹²⁵ Hatta Türkiye'nin Musul'da bir plebisit yapılmasına taraflar olduğunu belirtmiştir.¹²⁶

İngiltere meseleyi sadece Türkiye-Irak sınır meselesi olarak göstermeye çalışırken, Türkiye daha şumüllü olarak görmekte ve Musul'un mukadderatı ile ilgili telakki etmekteydi. İngiltere plebisite de olumlu bakmıyor, anlaşmazlığa konu olan bölgede yaşayan halkın cahil olduğu ve sınır işlerinden anlamadığını iddia ediyordu. Buna mukabil Fethi Bey "*her hudut meselesinin bir arazi meselesi vazettiği gayri kabili inkârdır*" demişti.¹²⁷

Burada dikkat edilmesi gereken husus İngiltere'nin bu mesele arkasındaki amacı ve çıkarıdır. Aslında İngiltere'nin maksadı bölgedeki emperyalist emellerini gerçekleştirmek, Ortadoğu'daki imkânları kullanarak Güney Asya siyasetine devam etmektir. Bu maksatla da İngiltere'nin nüfuzlu olduğu Milletler Cemiyeti de statüko (status quo)'yu kazanmalarını öngören bir karar almaktaydı.

¹²⁵ Ö. Kürkçüoğlu, age., s. 290

¹²⁶ M. Gönübol - C.Sar, Atatürk ve..., s. 65.

¹²⁷ M. Gönübol - C.Sar, age., s. 65, 66

Musul halkının isteklerini tesbit etmek maksadı ile bir komisyon kuruldu.¹²⁸ Meclis, üç devletin resmi makamları ile görüşmek ve bunlara dayanarak kendilerine rapor vermek üzere komisyonu görevlendirdi.

Bu arada Cenevre'de görüşmeler devam ederken Musul Bölgesinde Türk-İngiliz silahlı kuvvetleri arasında mevzii çatışmalar vukû bulmuştu. İngiltere 9 Ekim 1924 tarihinde bir ultimaton vererek, Türk askerlerinin 48 saat içinde bölgeden çekilmesini istemişti. Bu durum karşısında Türkiye Milletler Cemiyeti Meclisine başvurarak geçici bir sınır hattı tesbitini istemiştir. Brüksel'de olağan üstü bir toplantı yapan Milletler Cemiyeti Meclisi, 29 Ekim 1924 tarihinde geçici sınır hattını tesbit etmiş ve tarafların bu hatta riayet etmelerini istemiştir. Böylece tesbit edilen geçici Brüksel Hatı'nın sağlanması üzerine tahkik Komisyonu çalışmalarına imkân bulmuştur.¹²⁹

Yaptığı çalışmalardan sonra Tahkik Komisyonu Eylül 1925'de raporunu Milletler Cemiyeti Meclisine sunmuştur. Komisyon raporunda Musul halkının bağımsız kalmayı istediğini bildirmekle birlikte, tavsiyelerinde de; 1-Musul Irak'ın bir parçası sayılacak ,Irak 25 yıl süre ile İngiliz Mandası altına konulacaktır; 2-Türkiye ile Irak arasındaki sınır hattı Brüksel'de tesbit edilen hat olacaktır.¹³⁰

Komisyonun bu kararı Cenevre'deki Türk temsilcileri ve Türk halkı tarafından şiddetle tepki gördü. Fethi Bey'in yerine Cenevre'ye gelmiş olan Tefik Rüştü (Aras) Bey Cemiyet Meclisinin tahkik komisyonunun raporu doğrultusunda karar verilmediğini, halbuki, ona uygun olması gerektiğini belirtiyordu. Bu itiraz üzerine Cemiyet Meclisi 19 Eylül 1925 tarihinde Milletlerarası Daimi Adalet Divanından istişari mütalâa istedi ve şunları sordu: 1-Lozan Andlaşmasının 3.Maddesi 2.fırkasına göre Meclis tarafından alınacak kararların mahiyeti nedir? Bu bir hakemlik mahkemesi kararı mı, tavsiye midir, yoksa sadece bir tavassut mudur? 2-Karar oy

¹²⁸ Bu komisyon; Macaristan'ın eski Başbakanı kont Paul Teleki, İsveç'in Bükreş Büyükelçisi De Wirsén ve Belçika Ordusu emekli albayı Paulis'ten müseteşekkil idi. Bkz; M.Gönlübol; age., s. 66

¹²⁹ M. Gönlübol-C. Sar, Olaylarla..., s. 73

¹³⁰ M. K. Öke, age., s. 153

birliği mi, yoksa çoğunlukla mı alınmıştır? ilgili tarafların temsilcileri oylamaya katıldılar mı?¹³¹

Milletlerarası Daimi Adalet Divanının usul ile ilgili olarak fikirleri sorulmuştur. Divandan mütalâa istendiği de 8 Ekim 1925 tarihinde Türkiye 'ye bildirilmiştir. Mütalâa isteğinin siyasî olduğuda belirtilerek, Türkiye'nin Divan çalışmalarına katılmayacağı da bildirilmiştir. 21 Kasım 1925 tarihli mütalâa özetinde şöyledir: 1-Milletler Cemiyeti Misak'ının 15. Maddesine göre, Cemiyet Meclisi bağlayıcı karar alamaz. Buna rağmen, Lozan Andlaşmasının 3.maddesinin 2.fırkası, tarafların Cemiyete bağlayıcı karar alma yetkisini vermektedir. 2- Bu konuda karar oy birliği ile alınabilir. Bu sebeple Cemiyet Meclisinin Türk-İrak sınırı hakkında vereceği karar taraflar için bağlayıcı sayılacaktır.¹³² Böylece Milletlerarası Daimi Adalet Divanının istişari mütalâasına Cemiyet Meclisinin uyması mecburiyeti yoktu.

Milletler Cemiyete Meclisi, Türkiye'nin karşı çıkmasına rağmen, ilgili tarafların oylarını da hesaba katmaksızın Divanın mütalâasını tasvip etmiştir. Bu karardan sonra Türkiye Misak hükümlerinin ihlâl edildiğini ileri sürerek Cenevre'deki temsilcilerini geri çekti.

Nihayet Meclis, 16 Aralık 1925 tarihinde Tahkik Komisyon'unun raporunu benimsedi, yeni Bürüksel hattının güneyindeki toprakların Irak'a bağlanmasını kabul eden kararı aldı. Meclis, yine Komisyon'un belirttiği biçimde, Irak'daki manda yönetiminin 25 yıl uzatılması konusunda İngiltere ile Irak arasında yeni bir ittifak andlaşması yapılmasını da istedi.¹³³

Türkiye, 16 Aralık 1925 tarihli Milletler Cemiyeti Meclisinin Musul konusundaki kararını sert bir tepkiyle karşıladı ve kararın alındığı gün Tevfik Rüştü Bey, Meclise gönderdiği mektupta; *"Bir devletin kendisine bağlı bir toprak parçası üzerindeki egemenliğinin ancak kendi rızasıyla sona ereceğini, dolayısıyla da Türkiye'nin bütün Musul Vilâyeti*

¹³¹ O. Kürkçüoğlu, age., s. 297; M. Gönlübol - C. Sar, Atatürk ve..., s. 67

¹³² M. Gönlübol - C. Sar, Atatürk ve..., s. 67

¹³³ Ö. Kürkçüoğlu, age., s. 298,299

üzerindeki egemenlik haklarının olduğu gibi kaldığını” bildiriyordu.¹³⁴ İngiliz heyetinin de etkisi ile Milletler Cemiyeti Meclisi’nin almış olduğu bu karar, Türk kamu oyunda da tepki meydana geldi. İngiltere ve Milletler Cemiyeti sistemine karşı büyük bir tepki meydana geldi.

Diğer taraftan İngiltere bölgedeki maksadına ulaşmak amacıyla Anadolu azınlıkları ve çeşitli unsurları Türkler aleyhine kışkırttı. Daha da ileri giderek, Musul Bölgesi ile Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesinin sosyal ve etnik özelliklerini kullanarak suretiyle Kürt, Türk, Arap, Ermeni ayırımlarını ortaya atmak suretiyle bölgeye hükmetme siyaseti uygulamaya başladı. Kürdistan kurulması fikrini yeniden gündeme getirmeye çalıştı.¹³⁵

Nihayet, Musul Meselesindeki tutumu Türk toplumunda haklı olarak bir İngiliz düşmanlığı ve aynı zamanda gelecek için bir takım endişelerin oluşmasına sebep oldu. Çünkü, İngiltere’nin plânı uygulanıyor, İngiltere’nin Milletler Cemiyeti’nden aldığı destekle Ortadoğu’da izlediği siyaset; Anadolu, Ortadoğu ve Kafkaslar için hiç de güven vermeyen bir siyaset oluyordu. İngiltere’nin bu siyaseti, bölgeyi doğrudan ilgilendiren Türkiye ve Sovyet Rusya’nın yakınlaşmasında önemli etkisi olan bir hadise olarak kendini gösteriyordu.¹³⁶

Bir başka ifade ile Türkiye’de Musul Meselesinden kaynaklanan güçlükler ve İngiltere’nin Ortadoğu siyasetinin çeşitli vesilelerle belirlenmesi sırasında, Sovyet Rusya’nın Locarno kaygısı, bu iki memleketin yeniden ilgilerini birleştirmeye sebep olan gelişmeler oldu. Bu gelişmelerin sonucu olarak birtakım söylentiler geliştirilmek suretiyle, bu iki devletin birbirinden uzak tutulmaya çalışılması da yine batılı devletlerin bu dönemdeki başka bir siyaseti olarak ortaya çıktı.

Hatta İzvastiye Gazetesinin 24 Aralık 1925 tarihli sayısında yayınlanan bir yazıda: *“Sovyetler Birliği’nin Türkiye’ye karşı veya Türkiye’nin Sovyetler Birliği’ne karşı gizli andlaşmalar yaptıklarına ilişkin tahrik edici söylentiler yayıldı. Dostluk ve Tarafsızlık*

¹³⁴ Ö. Kürkçüoğlu, age., s. 299, 300.

¹³⁵ M. K. Öke, age., s. 152 vd

¹³⁶ Y. H. Bayur, age., s. 153 vd

Andlaşması bu söylentilere son vermek için yapılmıştır,” deniliyordu. Söz konusu olan İngiliz-Amerikan basınında çıkan ve Sovyet Rusya'nın, İtalya ile Türkiye'ye karşı cephe alacağı ile ilgili haberlerdir.¹³⁷

Bu konuda dikkate değer bir nokta da Çiçerin'in 21 Aralık 1925 tarihinde yapmış olduğu açıklamadır. Bu açıklamada Çiçerin Milletler Cemiyeti'nin Musul konusunda aldığı kararları kınayarak; *“...Eğer İngiltere daha uzlaşmacı bir tutum takınmazsa karar kaçınılmaz sonuçlar doğurabilir. Musul Türkiye için stratejik açıdan çok önemlidir. Türkiye barış isteğine rağmen belli bir sınırın gerisine çekilemez.”*¹³⁸

Çiçerin vermiş olduğu belirtilen bu beyanata rağmen Sovyet Rusya'nın bu dönemde Türkiye'ye tam bir destek vermesi mümkün görülmemekteydi. Çünkü, bu konuda kesin bir tavıra girmediği gibi güvende vermiyordu. Nitekim, Türkiye andlaşma ile Musul'u Irak'a terkettikten sonra, İsmet Paşa bu konuyla ilgili şu itirafta bulunmuş; *“Musul Meselesinin buhranlı zamanlarında Sovyet Rusya'nın bu meseleye karşılık niyetinde olmadığını ve herhangi bir surette yardımcı bir vaziyette bulunamayacağını söylediğini hatırlatırım”* diyordu.¹³⁹

Zira; Sovyet Rusya ile Türkiye arasındaki münasebetlerin gelişmesi ve andlaşma zemini 1925 yılı başında gerçekleşmesine rağmen, Sovyet Rusya bu andlaşmayı yıl sonuna kadar beklemeyi uygun görmüştü. Nitekim, Milletler Cemiyeti'nde Türkiye aleyhine bir kararın çıkmasından bir gün sonra andlaşma Paris'te parafa edilmişti. Andlaşmasının imzalanmasının sürencemede kalması, İsmet Paşa'nın yukarıdaki düşüncelerini destekler mahiyette olup Sovyetlerin bu meselede tarafsız kalmak istediğini ortaya koymaktadır. Gerçi, andlaşmanın sürüncemede kalmasında ... başka gerekçeler de vardı; Bu arada Şeyh Said isyanının başlamış ve bu mesele dolayısıyla Sovyet endişesi gündeme gelmiş ise de, Ayrıca Sovyetlerin İngilizleri tam manasıyla karşısına almak istemedikleri

¹³⁷ S. Bilge, age., s. 98,99

¹³⁸ S. Bilge, age., s. 99; J. Degras, Sovyet Dowment on Foreing Policy II, s. 78'den nakletmektedir.

¹³⁹ İ. İnönü, age., s. 243

de bir gerçektir. Zira, Türk-Sovyet Andlaşması imza edilmeden birkaç gün öncesinde tesadüfen bir görüşme bu kanaatini de haklı çıkartmaktadır.

Lord Crewe'in Paris'ten gönderdiği 14 Aralık 1925 tarihli bir raporda; Sovyet Büyükelçisinin, Sovyet Rusya'nın kendi iç meselesi ile meşgul olduğundan Musul mesesine hiç bir biçimde karışmak istemediğini, fakat Türkiye'ye sempati duyduğunu söylediği ve meselenin bir an önce uzlaşma ile sonuçlanmasını arzu ettiklerini belirtiyordu.¹⁴⁰

Diğer taraftan Locarno Andlaşması ile yalnız bırakılan ve Türkiye ile iyi münasebetlere hazır ve hatta bu yönde ihtiyacı ve isteği olan Sovyet Rusya, ittifaka hazırlanmaktaydı.¹⁴¹

Türkiye'nin Musul konusundaki yalnızlığı, Milletler Cemiyeti'nde açıkça görülmüştür. Milletlerarası ilişkilerdeki bu durumu yanısıra, Türkiye'nin haklı olarak Anadolu'daki ayaklanmaları sert bir şekilde bastırması, bölgedeki Hıristiyanlara karşı kuvvet kullanması, Adalet Divanı'na temsilci göndermemesi, Milletler Cemiyeti'nce görevlendirilen Estonya'lı General Laidoner'i kendi bölgesine sokmaması gibi tavırlar alması, Türkiye'yi Milletler Cemiyeti ve Divan önünde yalnızlığa itmişti. İngiltere ise Musul'un özellikle petrol yönünden kendisi için taşıdığı önemi genellemeye çalışarak meseleyi sadece sınır meselesi gibi gösterip bütün etkenlerden yararlanmayı plânlamaktaydı.¹⁴²

Musul, Misak-ı Millî ile belirlenen sınırlar içinde idi. Milletler Cemiyetinin 16 Aralık 1925 tarihli kararı ile Musul'un Irak mandasına bırakılmış olmasına rağmen Türkiye meseleyi kuvvet yoluyla halletme teşebbüsüne girişmedi. Çünkü, böyle bir teşebbüste bulunmak düşmanlara Türkiye üzerindeki emellerini gerçekleştirme fırsatı verebilirdi.¹⁴³ Bu sebeplerdir ki, Türkiye yeniden savaşmayı göze alamadı.¹⁴⁴ Türkiye 17

¹⁴⁰ Ö. Kürkçüoğlu, age., s. 304

¹⁴¹ M. Gönübol, age., s. 75

¹⁴² Ö. Kürkçüoğlu, age., s. 301

¹⁴³ M. Gönübol - Ö. Kürkçüoğlu, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış" Atatürkçü Düşünce, Ankara 1992, s. 1058

¹⁴⁴ İngiltere, Musul Bölgesinde bulunan petrol kaynaklarını ve "mandat" yönetimi altına aldığı Irak'ın starejik önemini düşünmekteydi. Böylece Musul'dan vazgeçmek niyetinde değildi ve bunu Türkiye'ye kabul ettirmek çabasında idi. Türkiye ise savaştan yorgun ve bitkin çıkmış, inkılâp ve kalkınma hareketlerine de henüz başlamıştı. Bir taraftan da Musul müzakerelerinin devam ettiği Tarihte Doğu Anadolu'da Şeyh Sait ayaklanmaları meydana gelmişti. Bu durum ise ülke bütünlüğünü tehdit eder mahiyet arzuetmekteydi. Böylece iç ve dış istikrar ihtiyacı artan ve Musul üzerindeki iddiası zayıflayan Türkiye, İngiltere ile anlaşmak zorunda kalıyordu. Bkz., Ö. Kürkçüoğlu, age., S. 314,315

Aralık 1925 tarihinde, yani Cemiyet Meclisinin Musul hakkındaki kararından bir gün sonra, Sovyet Rusya ile Paris'te bir Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşması imzaladı.

3-Türkiye'nin Dahili Meseleleri

Bahsedilen siyasî gelişmelerin sonucu olarak zaman ve zemin de hazır hale gelmesi ile, Türkiye ve Sovyet Rusya arasında bir Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşması gündeme gelmişti. Andlaşma tasarısı Sovyetler tarafından Türkiye'ye 1925 yılı Ocak ayında verildi.¹⁴⁵

Sovyet Rusya, Türkiye ile münasebetlerini geliştirmek istemesine rağmen, Doğu Anadolu'daki olaylar ve İran'la ile Türkiye arasındaki meselelerden dolayı birtakım endişelere kapılmaktaydı. Türkiye ile İran arasında önceki tarihlere dayanan bir sınır meselesi var iken, 13 Şubat 1925 tarihinde de Doğu Anadolu'da Şeyh Sait isyanı başlayınca¹⁴⁶ Türk-İran münasebetleri daha da nazik hale gelmişti.

Bu ortamda Sovyet Rusya, Türkiye ile yapılacak andlaşmanın İran'a karşı olmasını istemiyordu. Keza, Çiçerin, İran'daki Rus Sefiri KK. Yurenev'e gönderdiği talimatta; *"Türkiye İran'a saldırırsa, Sovyetler Türkiye kanadının bekçiliğini yapmak istememektedir"*¹⁴⁷ diyordu.

Doğu Anadolu'da cerayan eden Şeyh Sait isyanı ve bu olayın Türk-İran münasebetlerindeki yansıması, Sovyet Rusya'nın Türkiye ile olan münasebetlerini enterasan bir şekilde etkilemişti.

Bu sebeplerle, Türk Hükümeti Cemiyet Meclisi'nin vermiş olduğu kararlı esas kabul ederek İngiltere ve Irak'a görüşmelere girmiştir. Bu müzakerelerin sonunda 5 Haziran 1926 tarihinde Ankara'da yapılan bir Andlaşma ile Lausanne'dan arta kalan önemli bir uyuşmazlık halledilerek Türkiye'nin Batı Devletlerle normal münasebetler kurmasına zemin hazırlanmıştır.

Bkz, M.Gönlübol-C.Sar, Olaylarla..., s. 76

Bu andlaşma ile, Geçici Brüksel Hattı Türk-İrak sınırı olmuş, Musul Irak'a bırakılmış, Türkiye'nin Musul Petrollerinden 25 yıl süre ile %10 hisse alması kabul edilmiştir. Türkiye daha sonra 500.000 İngiliz Lirası karşılığında bu hakkından feragat etmiştir. Bkz. O. Sander, age., s. 86.

¹⁴⁵ K. Gürün, age., s. 110

¹⁴⁶ M. K. Öke, age., S. 158

¹⁴⁷ K. Gürün, age., s. 110

Sovyet Rusya Andlaşma tasarısını 1925 Ocak ayında Türkiye'ye verdiği halde endişeleri sebebiyle andlaşma bir türlü gerçekleşemiyordu. Sovyetlerin endişesi, Türkiye'nin, İranla saldırması halinde Türkiye'nin yapmak zorunda kalacağı idi. Aslında Sovyetlerin böyle bir endişeye düşmesine asla gerek yoktu. Çünkü, tasarıya göre zaten Türkiye'nin saldırısı ile bir Türk-İran savaşı çıkması halinde Sovyetlerin tarafsız kalması gerekmektedir. Binaenaleyh 17 Aralık 1925 tarihinde imzalanan Andlaşma tasarısındaki şekliyle gerçekleşmiştir.¹⁴⁸

Diğer taraftan Sovyet Rusya Şeyh Sait isyanını siyasî ve sosyal yönleriyle farklı bir şekilde yorumlamaktaydı. Sovyetlere göre; *"hareketin arkasında büyük ölçüde İngiliz emperyalizmi vardı. Ayaklanma İngiliz emperyalizminin Ortadoğu'daki yeni saldırı manevrası"* idi.¹⁴⁹

Halbuki, Sovyet Rusya'nın politikası; TBMM Hükümeti'ne itilaf Devletleri ile anti-emperyalist mücadele etmesi sebebiyle sempati duymaktı. Aynı zamanda Sovyet Rusya TBMM'nden Sosyalist bir hareket beklemekteydi, Şeyh Sait isyanı ise Panislâmist bir hareket olarak görülmekteydi.¹⁵⁰

Şeyh Sait isyanına Türkiye açısından bakılacak olursa, bu mesele bir taraftan Sovyetlerin endişeleri yüzünden Türk-Sovyet Andlaşmasının geçiktirirken, diğer taraftan da İngiltere ile Türkiye arasındaki Musul Meselesini çözümsüzlüğe sürüklüyordu.¹⁵¹

4-İslâm Dünyası İle Münasebetler ve Türk-Sovyet Yakınlaşması

Türkiye ile doğu kamşusu İran münasebetleri, Millî mücadelenin sonuçlanması il hatta, Cumhuriyet dönemine geçildiğinde tam anlamıyla bir sükünete kavuşmuş olduğunu belirtmek mümkün değildi.

¹⁴⁸ K. Gürün, age., S. 114

¹⁴⁹ Y.Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Boğaziçi Yayınları, Ankara 1992, s. 276 vd

¹⁵⁰ A. Karataş, *Şeyh Sait*, Konya 1993

¹⁵¹ Ö. Kürkçüoğlu, age., s. 314, vd

1921 yılında Türkiye-Sovyet Rusya ve İran-Afganistan arasında ikili anlaşmalar yapmışlardı. Buna rağmen bu dönemde Türkiye ile İran arasında böyle bir anlaşma gerçekleştirilmiş değildir.¹⁵²

Çünkü , Türk-İran sınırında eksik olmayan anlaşmazlıklar ve olaylar bu iki komşu devletin iyi münasebetler geliştirmesinde engel idi. Bu meseleler genellikle her iki tarafın da, sınır bölgesinde yaşayan kabile ve aşiretler üzerinde gerekli kontrolü kuramamış olmalarından kaynaklanmaktaydı.¹⁵³ Yine Musul uyuşmazlığı döneminde Türk-İran sınır bölgesinde meydana gelen bazı huzursuzluklar ile aşiret hareketleri karşılıklı protestolara sebep olmuştu.¹⁵⁴

1924 yılında Türkiye’de Halifeliğin kaldırılmış olması,¹⁵⁵ bu iki memleketin münasebetlerinin dostane mahiyet arzemesini bir müddet engellemiştir.¹⁵⁶

Bilhassa 13 Şubat 1925 tarihinde başlayan Şeyh Sait isyanı asıl iki devlet arasındaki münasebetleri bir müddet engellemiştir.¹⁵⁷

Türk-İran münasebetlerinin paralelliğinde Sovyet Rusya’nın tutumunda da enterasan gelişmeler olmuştur. Türkiye ile Sovyetler arasındaki münasebetlerle gelişen diplomatik yaklaşımlar sonunda oluşturulan Tarafsızlık ve Saldırmazlık anlaşması sebebiyle tasarıdan endişelenen Sovyet Rusya, anlaşmayı geciktirme politikası ile hareket etmiştir. Aklına gelen ilk şey ise; Türkiye’nin İran’a saldırabileceği ve yapılacak anlaşmanın işlemeden şüphe duymaya başlamasıdır.¹⁵⁸

Sovyet Rusya’nın davranışında görülen; **“Sovyetlerin Türkiye’nin bekçiliğini yapmak”** istememesidir. Halbuki, tasarısında, anlaşmada olduğu gibi her iki ülkeden biri, başka bir ülkeyle savaşırsa diğerinin

¹⁵² M. Gönlübol - C. Sar, Atatürk ve..., s. 86

¹⁵³ F. Armaoğlu, age., s. 332

¹⁵⁴ K. Gürün, age., s. 113

¹⁵⁵ İ. A. Çubukçu, “Halifelik, Din ve Laiklik”, Atatürk Araştırma Dergisi, C. VI, Ankara 1990, s. 301 vd.

¹⁵⁶ M. Gönlübol - C. Sar, Olaylarla..., S. 89

¹⁵⁷ Y. Kalafat, age., s. 154 vd

¹⁵⁸ K. Gürün, age, s. 114

tarafsız kalacağı belirtmiş olması¹⁵⁹ gerekmektedir. Bu durumda elbette ki, Sovyet Rusya'nın endişesini anlamak mümkün değildir. Çünkü bu endişe gereksiz ve yersizdi. Öyleyse, bu durum karşısında Sovyetlerin maksadının, ancak İran'la olan münasebetlerine gölge düşürmemeye çalıştığını, İran'a anlatmaya çalışmaktan başka ne olabilir ki?

Gerçekte Türkiye Cumhuriyeti'nin İran'a saldırmak veya onun bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü tehlikeye sokmak gibi bir maksadı da hiçbir zaman olmamıştır.

Türkiye ile İran arasındaki mesele Birinci Dünya Harbi sırasında, Türkiye'nin İran Azerbaycan'ına girmesi sebebiyle İran'da Türkiye'ye karşı oluşan güvensizlik meselesidir. Türk-İran münasebetlerinin düzenlenmesi maksadı ile Sovyet Rusya'nın aracılık yapmak şeklinde Sovyet yayınlarında yer alan beyanlar bulunmaktadır ve mesele bu konuya atfedilmektedir.¹⁶⁰

Musul Meselesinin çözümlenmesi ile İran-Türkiye münasebetlerindeki gerginlik de çözümlenmiştir.¹⁶¹

Rusya'da Bolşevik ihtilâli patlak verdiği zaman, Türkiye gibi Afganistan'da İngilizlere karşı mücadele veren bir memleketti. Bolşevikler de, İngilizlere karşı mücadele içinde olduğundan haliyle bu iki müslüman millette müttefik durumuna geliyordu. Nitekim, Bolşevik liderler yayımladıkları meşhur ihtilâl beyannameleri ile, özellikle Asya müslüman milletleri arasında itibar kazanmak amacındaydı. Öte taraftan Bolşevikler, batı emperyalistlerinin en büyük temsilcisi İngilizlere karşı istiklâl

¹⁵⁹ İ. Soysal, age., s. 264

¹⁶⁰ K. Gürün, age., s. 114

¹⁶¹ 1925 yılı boyunca da devam eden sınır meselesi sonunda 22 Nisan 1926 tarihinde Tarhan'da sınır meselesini çözüme kavuşturmak maksadıyla iki memleket arasında Güvenlik ve Dostluk Andlaşması imzalandı. Bkz; İ. Soysal, age., 276

Fakat bu Andlaşma sınır meselelerini tamamen halledemedi. Sınır bölgesindeki aşiretlerin problemleri Türk-İran münasebetlerini bozmaya devam etti. Devam eden diplomatik münasebetler sonunda 15 Ocak 1932 yılında Tarhan'da biri Türk-İran sınır hattının tayini diğeri de Uzlaşma, Adli Tasviye ve Hakemlik konusunda iki andlaşma imzalandı. Daha sonra 5 Kasım 1932 tarihinde Ankara'da Güvenlik ve Dostluk Andlaşması yenilenmek suretiyle Türk-İran sınır meselesi çözümlenerek bu iki memleketin münasebetleri dostane bir mahiyet kazandı. Bkz; M. Gönlübol-C. Sar, Olaylarla..., s. 90.; A. Akşin, age., s. 194 vd

mücadelesi vermekte olan Türkiye ile Afganistan'ı kendi ideolojileri için tabii bir yayılma sahası olarak görüyorlardı. Bu sebeple de, bu iki müslüman milletle münasebetlerini geliştirmek için büyük bir gayret içinde bulunuyorlardı. Sovyet propagandasında, bilhassa burjuva emperyalizmi dedikleri Avrupa sömürgeciliğine karşı yaptıkları saldırılar, İngiltere'den nefret eden Afganlı ve Uzakdoğudaki pekçok müslümanların sempatisini toplamaya yönelikti.¹⁶²

Bu davranışlarının iki önemli gayesi vardı. Birincisi; Uzun yıllar Çarlık emperyalizmi altında ezilmiş olan milletlerin, komünizm rejiminin yerleşme devresindeki karışıklıkları fırsat bilip, istiklâlleri için mücadeleye girişebilirler endişesini taşıması idi. Gayeleri böyle bir hareketi önelemekti. Bu bir nevi Rus emperyalizminin altında ezilmiş mazlum milletleri oyalama ve sindirme takdiği idi.

Nitekim, Bolşevik rejim, Rusya'ya hakim olduktan sonra, vaadedilen istiklâllerini almak için mücadeleye girişen Müslüman Buhara ve Hive devletleri halkı kızılıordu tarafından insafsız bir şekilde takibe uğramıştı. Kızılıordu'nun bu amansız takibinden çanlarını kurtaran binlerce Türkmenli Afganistan'a sığınmak zorunda kalmıştı.

Sovyetlerin ikinci gayesi ise; Türkiye ve Afkanistan başta olmak üzere Ortadoğu ve Uzakdoğu'da bulunan, İngiltere emperyalizmine karşı hürriyet ve istiklâlini müdafaa eden müslüman milletleri, kendilerin tabii müttefiki haline getirerek, onlarla münasebetlerini geliştirmekti.¹⁶³

İngilizler Komünizme karşı da savaş açmışlardı. Bu sebeple, ortak düşmana karşı mücadele etmek zorunda kalan Sovyetler, Türkiye ve Afganistan ile münasebetlerini geliştirmede bir avantaj sağlanmış oluyordu. Bu münasebetlerden Sovyetlerin beklentisi, bütün Ortadoğu, Akdeniz ve hatta Avrupa'ya yayılmada stratejik öneme haiz olan, aynı zamanda İslâm dünyasının lideri olan Türkiye'de komünizmi yaymaktır.¹⁶⁴

¹⁶² M.Saray, *Afganistan ve Türkiye*, İstanbul 1987 s. 94

¹⁶³ M.Saray, *age.*, s. 99 vd

¹⁶⁴ M. Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, s. 89

Diğer taraftan, Sovyetler, çok kalabalık nüfusa sahip olan ve muazzam kaynakları bulunan Hindistan'da da komünizmi yerleştirebilmek için stratejik ehemmiyeti büyük olan Afganistan'a nüfuz etmek istiyordu.¹⁶⁵

Sovyet emperyalizminin bu büyük tehlikesini ilk gören, Milli Mücadele lideri Mustafa Kemal Paşa, Komünizme karşı aldığı tedbirler neticesinde Sovyetlerin bu stratejisini uygulama imkânı verilmemiştir.¹⁶⁶

B-SOVYET RUSYA'YI TÜRKİYE'YE YAKINLAŞTIRAN FAKTÖRLER

1-Sovyet Rusya'nın Anadolu, Türk İlleri ve Müslüman Memleketlerinde Sosyalizmi Yayma Gayretleri

Sovyet Rusya, Dünya proleter ihtilâlini gerçekleştirebilmek maksadıyla dünya memleketlerini iki grupta ele almayı planlamaktaydı. Bu amaçla uygulanacak taktiklerde de devletlerin siyasî, sosyal ve ekonomik durumlarına göre hareket stratajisi geliştirmeyi tercih etmekteydi.

Batı Avrupa'nın endüstriyel memleketlerinde bu ihtilâlin dayanağı, sanayi işçileri ve bunlarla sağlanacak proleterlerin komünist partileri olmalıydı. Ortadoğu ve Asya'yı içine alan Doğuda ise sanayi ve işçisi kitlesi olmadığına göre bu memleketlerde de batı sömürgeciliği altındaki köylüler ile sömürgeciliğe karşı bağımsızlık Mücadelesinde bulunan Millîyetçi gruplar olacaktı.¹⁶⁷

Sovyetler, batıda zor durumda olmasına rağmen komünizmi yayma politikasına plânlı bir şekeldi devam etmekteydi. Komünizmin esaslarını bütün Dünya'ya yayarak, ayrı ayrı milletlerde teşekkül edecek olan Sovyet idareleri arasında bir birlik veya bir federasyon şekli ile komünizmin çeşitli memleketlere yayılmasını sağlamaya çalışmaktaydı. Bunu yaparken

¹⁶⁵ M. Saray, Afganistan..., S. 99

¹⁶⁶ M. Saray, Atatürk'ün..., s. 48 vd.

¹⁶⁷ F. Armaoğlu, age., s. 308

de memleketlerin direniş güçleri ile tatbikatı üstlenecek grup ve kişilerle birtakım metodlar geliştirmek çabasında idi.¹⁶⁸

Böylece Sovyet Rusya, tesbit etmiş olduğu stretejiler doğrultusunda dış siyasetini belirtmiş oluyordu. Bu doğrultuda diğer memleketlerin istiklâl işlerine müdahale ve onları destekleme hususunda iki usûl tesbit etti. Muavenet ve müdahaleye ihtiyacı olan memleketlerin yardım talepleri; ya o memleketlerde idelolojik yönden kendilerine bağlamak suretiyle kazanmış oldukları elemanlar vasıtasıyla yada doğrudan doğruya o memleketin "*kendinden yardım talebi*" yolu izlenecekti.¹⁶⁹ Nitekim Azerbaycan'ın Sovyet Rusya tarafından ilhaki ikinci usûl ile yani Azerbaycanlıların taleplerine istinat ettirmiştir.¹⁷⁰ Bu ve buna benzer müdahale ve ilhaklarda açıkca görülen gerçek; milletin genel istekleri veya tepkileri dikkate alınmadan, herhangi birisinin çeşitli sebeplerle yapmış olduğu müraacatı Sovyetler için kafi bir müdahale gerekcesi olarak gösterilebilecektir.¹⁷¹

Bolşevikler, dünya proleter ihtilâlini gerçekleştirebilmek için Batıda sanayi işçilerine dayanırken, Ortadoğu'da köylü ve Millîyetçi burjuvazilere güvenmekteydi.¹⁷² Şöyleki, Ortadoğu ve Asya'yı içine alan doğu memleketlerinde önemli bir işçi kitlesi bulunmamaktaydı. Böyle olunca da bu memleketlerde batı sömürgeciliği önemle dikkate alınmaktaydı. Buralarda dünya proleter ihtilâlinin öncülüğünü, köylüler ve batı sömürgeciliğine karşı bağımsızlık Mücadelesi yürüten Millîyetçi gruplar yapabiliirdi. Hem de bu arada teşkilatlanmakta olan komünist partileri, Millîyetçi grupların kurtuluş Mücadelesini proleter ihtilâline çevirmeleri mümkün olabilirdi. Yine Sovyetlerin hesabına göre; Bu Millîyetçi grupların, millî burjuvaların, millî kurtuluş hareketlerini gerçekleştirdiklerinde, batının sömürgeci zenginlerinden kurtulmuş olacaktı. Böylece batı kapitalizminin ham madde kaynağı ve aynı

¹⁶⁸ A. F. Cebesoy, age.,s. 18

¹⁶⁹ A. F. Cebesoy, age.,s. 18

¹⁷⁰ M. Saray, age., s. 43

¹⁷¹ A. F. Cebesoy, age., s. 19 vd.

¹⁷² A. Eyicil, age.,s. 265

zamanda en kuvvetli desteğini oluşturan bir unsur ortadan kalkmış olacak, zor duruma düşerek zayıflayacaktır.¹⁷³

İşte bu maksatla, Sovyet Rusya, Tükiye ile Millî Mücadele boyunca ilgilenmiştir. III. Komünist Enternasyonal Yürütme Komitesi¹⁷⁴ 1 Mayıs 1919 tarihinde yayınladığı bir demeçte, Türkiye'nin işçi, asker ve köylülerinin ihtilâli gerçekleştirmelerini istemiştir.¹⁷⁵ Yani Türkiye'de işçi, asker ve köylü Sovyetlerinin kurulacağını bildirmiştir.

Sovyet Rusya'daki Bolşevik yönetimin 5 Mart 1919 da kurulan III. Enternasyonal ve Komünist Enternasyonal Yürütme Komitesi'nin 1 Mart'ta "*Dünya işçilerine*" başlığıyla yayınladığı beyanname dikkate alınır, Büyük Millet Meclisinin açılmasından önce de, Türkiye ile yakından ilgilendiği dikkati çekmektedir. Zira, adıgeçen beyannameye dünya memleketlerine hitap edildiği halde Türkiye'deki işçi, asker ve köylülere ayrı bir ehemmiyet verilmek suretiyle yer verilmişti. (Ayrıca, Anadolu'da Kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve bunların öncülüğünde başlatılan Kuvay-i Milliye...haraketi bahis konusu edilerek, başlatılan ihtilâlin başarılması ve "*Kendi Kızıl Ordusu*" ile "*İşçi Asker ve Köylü Sovyetlerini*" kurmaları belirtilmektedir.¹⁷⁶ Bundan da çok dikkat çeken mesele ise; bu demecin arkasından "*Büyük Komünist Enternasyonalı 1919 yılında doğdu. Büyük Enternasyonal Cumhuriyeti de 1920 yılında doğacaktır.*" demek suretiyle Sovyet Rusya'nın tarihi emelini beyan etmiş olmasıdır.¹⁷⁷

Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çeçerin ve Sovyet Rusya Dışişleri Komiserliği "*Müslüman Yakındoğu Dairesi*" Başkanı Neriman Nerimanov 13 Eylül 1919 tarihinde "*Türk işçi ve köylülerine*" hitap eden ikinci bir demeç yayınladılar.¹⁷⁸ Uzun hazırlanan bu demeçte doktrinler konulara değinilmemeye çalışılarak İngiltere'ye hücum ediliyorlardı. Aynı

¹⁷³ F. Armaoğlu, age., s. 308

¹⁷⁴ A. Akşin, age., s. 52

¹⁷⁵ A. Eyicil, age., s. 266

¹⁷⁶ F. Armaoğlu, age., s. 308; "1920 Yılında Millî Mücadele ve Sovyet Rusya VII", *Türk Tarih Kongresi*, c. II, Ankara 1993 s. 893.

¹⁷⁷ F. Armaoğlu, age., s. 308

¹⁷⁸ S. Bilge, age., s. 29-30; F. Armaoğlu, age., s. 309

zamanda Osmanlı Hükümetini de hedef alan bu demeçde “*Satılmış Paşalar*” şeklinde ifade ediyordu. Sovyet Rusya’nın Erzurum ve Sivas kongreleriyle başlamış olan Millî Mücadeleyi desteklemeye hazır olduğunu göstermeye çalışıyordu. Ayrıca demeçte; İngiltere’nin Emperyalist ve Sömürgeci politikası ile Türkiye, İran, Afganistan ve Kafkasya’ya egemenliği altına almak üzere olduğunu da anlatmaya çalışıyordu. Bu demecin anlatmaya çalıştığı bir mesele daha vardı ki o da, mevcut durum karşısında Anavatan’ın kurtarılmasının ancak Türk işçi ve köylüsünün çabalarına kaldığını, bu konuda “*Rus işçi ve köylüleri Hükümeti’nin*” “*kardeşlik elini*” uzatmaya hazır olduğunu beyan etmeye çalışıyordu.¹⁷⁹ Bunu yaparken de amaçının doktriner olmadığını ima etmek maksadı ile de demeç Komünist Enternasyonal tarafından değil Sovyet Dışişleri Bakanlığı tarafından yayınlanıyordu.¹⁸⁰

Elbette ki, Sovyet Rusya’yı böyle davranmaya ve bu şekilde bir strateji belirlemeye iten sebepler vardı. Herşeyden önce I. Dünya Harbi galipleri Osmanlı ülkesinde emperyalist bir baskı ve işgallere girişmişlerdi. Ayrıca İngiltere Kafkasları işgal etmişti. Diğer taraftan Türkiye içine düştüğü durumdan dolayı yardım alacağı bir güç aramaktaydı. Sovyet Rusya ise, bu ortamda tarihi emelini gerçekleştirmek için Türkiye’den faydalanmanın tam zamanı olduğunu düşünmekteydi. Mevcut şartlar Türk-Sovyet ittifakını gerektiriyordu. Bu hiçbir zaman Türkiye’nin yapısına uygun olmayan kominizmi kabullenmesini gerekli kılamazdı.

Türk ve İslâm Alemleri bolşevikliğe tamamen karşı idi. Bu düşmanlığı gösterecek olanların milyonlarcası Rusya’nın içinde yaşamaktaydı. Eğer Bolşevikler başarılı olmak istiyorlarsa o taktirde müslümanları memnun etmeleri gerekmektedir. Bu da Türkiye’yi emperyalist devlete karşı tutmakla mümkün olabilirdi. Bunu çok iyi bilen Sovyet liderler Türk münasebetlerini herşeye tercih ediyorlardı.¹⁸¹ Sovyet Rusya, bu maksatla Brast-Litovsk Barışından hemen sonra Türkler arasında propaganda

¹⁷⁹ S. Tansel II, age.,s. 235; S. Selek, *Millî Mücadele’de Anadolu İhtilâli*, İstanbul 1965, s. 152

¹⁸⁰ F. Armaoğlu, age.,s. 309

¹⁸¹ S. Tansel II, age., s. 235, 236

yapmaya başladı.¹⁸² Kendi ideolojilerini yaymak için Mustafa Suphi vasıtasıyla Moskova'da "*Yeni Dünya*" adlı gazeteyi yayınlamaya başladılar.¹⁸³ Hatta bu çalışmalar Osmanlı devleti ile Sovyetler arasında birtakım problemler çıkmıştı. Nitekim, diplomatik yollarla Sovyet Hariciyesine, duyulan rahatsızlıklar iletildiğinde de, Sovyet Rusya'da basın hürriyeti varmış gibi gösterilmek suretiyle, "*Müslüman Sosyalistlerin görüşlerini değiştirmek ve dile getirmesini önlemek*" kendileri tarafından mümkün olmadığını beyan etmişlerdir.¹⁸⁴

Aynı zamanda Anadolu'ya gönderdikleri ajanları vasıtasıyla Türk Milletine birtakım çağrılar ve telkinler yapmaya başlamışlardı.¹⁸⁵ Türkiye'de Sovyetlere benzer bir İnkılâp başlatılabileceği izlenimini vermeye çalışarak, "*Dünya Proleter İhtilâli*"nde Türkiye'ye de yer ayırıyorlardı.¹⁸⁶

Bu faaliyetler, Türkiye de yaptığı etkiden daha çok Sovyetlerin Türkiye'den beklentileri bakımından önem arz etmektedir.

Büyük Harb sonrasında, Mondros Mütarekesi şartlarını uygulama bahanesiyle, her taraftan vatani işgale uğramış olan Türk Milleti bu şartlarda ve ortamda dahi Sovyetlerin bu propagandalarına kesinlikle itibar etmemiştir. Bu beyan ancak Anadolu'da dolaşan komünist propagandacılaraya yönelik bir yayın olarak kalmıştır.

1921 tarihinde Türkiye ile Sovyet Rusya arasında Moskova Muahedesi yapılmış olmasına ve Millî Mücadelede Türkiye'ye yapılan yardımlara rağmen, Türk-Sovyet münasebetleri hiçbir zaman sağlam bir güvenlik havasına girmemiştir.¹⁸⁷ Bunun en önemli sebebidir, Sovyet Rusya'nın Türkiye'de komünizmi yayma politikası olmuştur.

Sovyet Rusya'nın bu stratejisi Türk yöneticileri tarafından sert tepkiyle karşılanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, "*...Bizim Ruslarla olan münasebet ve muhadenemiz ancak iki müstakil devletin ittifak ve ittihat*

¹⁸² S. Bilge, age., s. 22

¹⁸³ A. N. Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 430

¹⁸⁴ A. N. Kurat, age., s. 411; S. Bilge, age., s. 22

¹⁸⁵ M. Saray, Atatürk'ün..., s. 48 vd.

¹⁸⁶ F. Armaoğlu, age., s. 308

¹⁸⁷ S. Tansel IV, age., s. 72

esaslariyla olacaktır.."¹⁸⁸ diyerek Sovyet Hükümetiyle olan münasebetlerde Komünizmin Anadolu'ya sokulması meselesini birbirinden ayırmıştır. İttifak ve ittihat konusuna ne kadar taraftar olmuş ise, Komünizmin Anadolu'da yayılması meselesine de o nisbette karşı olmuştur.¹⁸⁹

Türk yöneticilerinin bu tavrına karşı Sovyet Rusya, Türk Millî Mücadelesine yardım ederken Komünizmi Anadolu'ya sokmak maksadıyla İstanbul ve diğer şehirlerde propagandaya pilânlı bir şekilde devam etmiştir.¹⁹⁰

Amacı ise, Türk Millî Mücadele hareketini proterler ihtilâli haline getirmektir. Bu maksatla Türk Komünistlerinden baytar Salih Zeki ve Şefik Monatov 1920 yılında "*Türkiye Komünist Partisi*"ni kurdular. Bu parti 14 Temmuz 1920 tarihinde yayınladığı ilk demecinde "*Sultanların mutlakiyetiyle olduğu kadar, Mustafa Kemal'in sahte politikası ile de Mücadeleyi*" ilân etti.¹⁹¹ Bunun üzerine Komünist Parti yasaklanarak Şerif Monatov sınır dışı edildi ve Komünit Parti de kapatıldı.

Sovyet Rusya, Anadolu'daki millî zaferin kendi yardımı ile gerçekleşmesi halinde, bunu batı sömürgesi altındaki Müslüman Türk Milleti'ni korumak propagandası ile, bütün islâm dünyasının ilgisini çekecek ve bu davranış karşısındaki etkisinden özellikle faydalanacaktı.¹⁹² Başka bir deyişle; inkılâpçı Türkiye'nin kendilerine dost olduğunu göstermek suretiyle islâm aleminde nüfuz kazanmak.İslâm ülkelerine ve mağdurlara yardım maskesi altında nüfuz edecekti.¹⁹³ Ayrıca, Sovyet Rusya, Avrupa'ya karşı Doğu milletlerinin kendileriyle beraber olduğunu da göstermeyi denge unsuru olarak göstermek istiyordu.¹⁹⁴

Özellikle işte bu amaçlarla, Sovyetlerin konturolünde ve idaresinde 1-8 Eylül 1920 tarihinde "*Bakû Şark Milletleri Kurultayı*" toplandı.¹⁹⁵

¹⁸⁸ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. III, Ankara 1989,s. 26

¹⁸⁹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 134; F. Armaoğlu, age., s. 314

¹⁹⁰ M. Saray, Atatürk'ün..., s. 48 ved.

¹⁹¹ F. Armaoğlu, age., s. 314

¹⁹² F. Armaoğlu,age.,s. 315

¹⁹³ A.F.Cebesoy.age.,s. 3;K.Günün,age.,s. 58

¹⁹⁴ A. Akşit,age.,s. 40

¹⁹⁵ M. Saray, age.,s. 48,49;A.F. Cebesoy,age.,s. ,16 vd.

Bakû Şark Milletleri Kurultayı'na, TBMM'de yapılan çalışmalarını izlemek üzere bir heyet gönderdi¹⁹⁶. Buna rağmen Türkiyeli Komünist Mustafa Suphi ve arkadaşları meydan okurcasına Türkiye aleyhine faaliyet ve beyanlarına devam etmişlerdi.¹⁹⁷

Bakû Kurultayı'nda Türkiye hakkında söylenenler ile Türkiye ile ilgili olarak alınan kararlar çok manidardır. Nitekim, Kongre Başkanı Zinoviev, yaptığı konuşmada Türkiye ile ilgili olarak şunları söylüyordu;

“Biz, bizimle aynı düşüncede olmayan kitlelere de sabırla yardım ediyoruz. Bunlar fikren dahi bize muhaliftirler. Meselâ Sovyet Hükümetinin Türkiyeye yardımcı olduğunu biliyorsunuz. Biz, başında Mustafa Kemal bulunan hareketin komünist hareketi olmadığını bir dakika bile unutmuyoruz. Ankaradaki Halk Hükümetinin birinci oturumunun stenograf zabtı gözümün önündedir. Mustafa Kemal, Halifenin ve Sultanın şahsı mukaddestir, ona dokunulmaz diyor. Mustafa Kemal'in başında bulunduğu hareket, Halifenin şahsını düşmandan kurtarmak istiyor...Bu komünist prensibi midir, hayır asla...Mustafa Kemal Hükümetinin Türkiyede yürüttüğü siyaset, Komünist Enternasyonalin siyaseti değildir. Fakat İngiliz hükümetinin aleyhine yürüyen her inkılâp Mücadelesine yardım etmeğe hazırız. Bu saatte Türkiyede terazinin gözü kim zengin ise onun tarafına eğilmektedir. Lâkin bunun başka türlü olacağı zaman da gelecektir.”¹⁹⁸

Ayrıca Kafkas delegelerinden Mutişev'de bu Kurultay'da; *“Mustafa Kemal'in hareketi bir millî kurtuluş hareketidir. Biz bunu destekliyoruz, çünkü emperyalizme karşı yaptığımız Mücadele sona erer ermez, bu hareketin bir sosyal ihtilâle inkılâp edeceğine inanıyoruz.”* diyordu¹⁹⁹.

Kurultayda Türkiye ile ilgili olarak alınan karar da şöyledir; *“Türkiye, emperyalizmin istilâcı çetelerine karşı savaşırken, Kurultay ona fikir ve gönül birliği gösterecektir. Fakat kurultay, bütün*

¹⁹⁶ K. Günün, age., s.59

¹⁹⁷ A.F. Cebesoy, age., s. 20 vd; A. Akşin, age., s. 53

¹⁹⁸ K. Gürün, age., s. 59

¹⁹⁹ F. Armaoğlu, age., s. 315

doğu işçi ve köylülerinin de bağımsız Türkiye'ye destekçi olmalarını dilerken, Türk işçi ve köylülerine de, mustakil teşkilât ile nizamlı olarak toplanmalarını tavsiye eder. Onlar, ancak bu sayede kendilerini hürriyete kavuşturabilirler. Tangiklere ve hilelere kurban olmaktan kendilerini kurtarabilirler. Bu suretle, hükümet kuvvetini ellerinde tutan birkaç kişi artık kendilerini istilâcı ülkelerden birinin menfaatine sürükleyemez, Hem dahili ve hem harici zalimlerin pencesinden kurtulmaktır ki, Türkiye'yi hakiki ve sağlam istiklâlâle kavuşturabilir.²⁰⁰

Bu kurultayın Türkiye bakımından bazı faydalarının da dikkatlerden kaçırmamak gerekir. Zira, o tarihlerde Türkiye'de Komünizmin, Bolşevizmin ne olduğu hususunda açık bir bilgi yoktu. Pek çok kimse, tarihi Türk düşmanı olan Çarlık Rusyasının amacını değiştiren, kişi hürriyetine riayet eden, liberal bir idare olduğunu düşünmekteydi. Bakü Kurultay'ı, Türk Milleti ve islâmi toplumlarına komünizmin ne olduğunu gösteren işaret oldu.

Kurultayın arkasından, Türk İştirakiyum Fırkası kongresi yapıldı ve fırkanın ismi "Türkiye Komünist Fırkası" şeklinde değiştirildi. Böylece 10 Eylül 1920 tarihinde Mustafa Suphi başkanlığındaki "Türkiye Komünist Parti"si Bakü'de kurulmuş oldu.²⁰¹

Bu parti Bakü Kurtayı'ndan sonra Anadolu'ya gönderdiği ajanlar vasıtasıyla zaman zaman etkili propagandalar yapmış ise de, Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın durumu sezerek yaptığı iyi takip sonunda etkisiz hale getirilmişlerdir.²⁰² Bu propagandaların esası şöyledir; "Türk Milletinin kurtuluş hareketleri, başta İngiltere olmak üzere, batı devletleriyle anlaşma yolu ile elde edilemez. Bu devletler emperyalisttir. Yeni Türkiye'nin tabii müttefiki Sovyet Rusya'dır. Rusya İttilaf Devletlerine karşı, kendisiyle ittifaka eğilimi olan bütün siyasî partileri arkalayacaktır. Bu istikamette başarıyla

²⁰⁰ K. Gürün, age., s. 60

²⁰¹ M. Saray, age., s. 49

²⁰² F. Tevetoğlu, Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faliyetleri (1910-1960), Ankara 1967 s.

çalışabilmek için Komünist Enternasyonalî Türk şubesinin komünist partisiyle işbirliği etmesi lazımdır.²⁰³

Sovyetler, dünya ihtilâli için Türkiye'yi bir sıçrama tahtası haline getirmeyi düşündüklerini ve Türkiye Merkez teşkilatı vasıtasıyla batı alemine propaganda yapmak istediklerini artık gözden kaçırmak mümkün değildir. Bu durum karşısında ihtiyatlı olan Türkiye, tedbirli bir hareket tarzı takip etmiştir.²⁰⁴ T.B.M.M .Bolşevik propagandalar karşısında aldığı tedbirlerle, zaruret durumunda bazı prensiplerin ve içtimai inkılâpların Türk vatandaşları tarafından kabulü ile Türk Kanunlarının müsadese nisbetinde yapılmasını kabullenmiştir. Bunun haricinde dış müdahalelere asla müsadese etmemiştir.

T.B.M.M'nin...tarihli toplantısında Mustafa Kemal Paşa, Sovyet Rusya'nın Türkiye üzerindeki politikası ve Türkiye'nin Sovyetlere karşı izlediği siyasetten bahisle; ***“Bolşeviklere gerekli önemin verildiğini ancak, tedbirli olunması gerektiğini”*** belirterek.” Ancak bu noktada iki konuyu birbirinden ayırmak gerekir, biri bolşevik olmak diğeri Bolşevik Rusya ile ittifak etmek. Biz Bolşevik Rusya ile ittifak etmekten söz ediyoruz. Yoksa bolşevik olmaktan söz etmiyoruz. Bolşevik olmak büsbütün başka konudur. Böyle bir konuyla meşgul olmayız. Fakat ittifak konusunu ciddiyetle ve önemle takip ediyoruz. Bu ittifakı sağlarken de batı ile her çeşit siyasî ilişkiye girmekten geri durmuyoruz. Bolşevikler başta yalnız kendi prensiplerini takip etmişler ve yalnız kendi prensiplerine uyan ve bütün anlamı ile bolşevikliği kabul edenlerle anlaşmışlar, fakat bütün milletleri birden bu sosyal esaslara uydurmaya imkân olmadıncıdan, emperyalizme galebe çalmak için islâm dünyası ile ittifak etmek gereğine inanmışlar, her milletin dini ve Millî esaslarına saygı göstermeye karar vermişlerdir...²⁰⁵ demek suretiyle Türkiye'nin Sovyet Rusaya hakkındaki siyasetinin temelini hülse etmiştir.

²⁰³ A.F.Gebeyos,age.,s. 53

²⁰⁴ A.F.Cebesoy,age,s. 20

²⁰⁵ T.B.M.M Gizli Celse Zabıtları C 1. ,s. 47-48

Sovyet Rusya'nın, gerek Türkiye'de millî Mücadele sürdürdüğü yıllarda gerekse Lozan Barış Andlaşmasından sonraki dönemlerde samimi ve dostane yaklaşımını görmek pek de mümkün olmamıştır. Bolşevik ihtilâlinde sonra yalnızlığını giderme, bolşevik ihtilâlini tamamlama ve proleter ihtilâlini dünyaya yayma politikası altında geliştirdiği strateji ile hareket ettiği her halükarda bellidir.

Nitekim, T.B.M.M Hükümetinin Lozan Barış Andlaşmasından sonra batılı devletlerle sağladığı andlaşmalar ve uyumlu münasebeler karşısında Sovyet Rusya hemen birtakım endişe, hatta korkular duymaya başlamıştır. Sovyet Rusya, Türkiye'den beklentileri gereği, Türkiye'nin batılılarla uzlaşmasını asla arzu etmemektedir. Bu uzlaşmanın Anadolu'daki proleter ihtilâlini zayıflatacağına inanmaktadır.

Sovyetler, Türk Millî Mücadelesi'ni, Doğu milletlerini komünistleştirmede bir okul veya örnek olarak görmek istemişler ve bu yüzden Türk Millî Kurtuluş Savaşı'na büyük ümitler bağlamışlardır. Fakat umduklarını bulamamışlardır.²⁰⁶

Türk İlleri ve Müslüman memleketlere gelince: İhtilâlden sonra Sovyet Rusya kendine destek aramak için başka bölgelere doğuya, islâm dünyasına yöneldi. Aynı zamanda Rusya içinde büyük bir müslüman Türk kitlesi mevcutdu. İhtilâl ve bolşevik yönetimini yerleştirmek için bu Türk kitlesi ile işbirliği yapmak önemli idi. Bunun yolu da Rusya'daki müslümanlara ve batıya direnen Türkiye'ye yaklaşmak, böylece ikili bir yarar sağlamaktı.

Türkiye'nin müslümanlar arasındaki manevi nüfuzunu Sovyet Rusya bilmekteydi. Böylece Sovyet Rusya, Rusya içindeki ve dışındaki müslümanları kullanmak suretiyle, Doğu'da Hindistan'da ve Ortadoğu'da etkili durumda bulunan İngiltere'yi zor durumda bırakabilirdi.²⁰⁷ Bu hesaplar ise Sovyet Rusya'nın Türk İlleri ve Müslüman memleketlerindeki stratejisini belirlemekteydi.

²⁰⁶ M. Saray, age.,s. 87

²⁰⁷ S. Bilge, age.,s. 34.

Nitekim, Bolşevikler 3 Aralık 1917 tarihinde yayınladığı bir demecte; *“Herkesin eşit şartlarda”* olacağını ifade etmiş, bu arada Rusya’daki ve doğudaki müslümanlara bir çağrı yapılmıştı Burada; *“Rusya müslümanları, Volga boylarının, Kırım’ın Tatarları, Sibiry’a’nın ve Türkistan’ın Kırgızları ve Sartları, Kafkas ötesi Türkleri, Tatarlar ve Azeriler, Kafkasların Çeçenleri ve Dağistanlılar, Rus Çarının zalimleri tarafından câmeleri, minberleri yıkılmış, dinleri, âdetleri çiğnenmiş olanlar biz sizlere hitap ediyoruz..Bundan böyle sizin kaide ve adetleriniz, Millî ve medeni bütün müesseselerinizin hür ve her türlü taarruzdan masun olduğu ilân olunuyor...”*denilmekteydi.²⁰⁸

“Rusya ve Dünya Müslümanlarına” hitap şeklinde yayınlanan bu demeçle Sovyet Rusya, kendi içindeki ve ülkesi dışındaki müslüman milletleri bolşevik rejimi desteklemeye ve Avrupa emperyalizmine karşı ayaklanmaya davet ediyordu. Böylece Sovyet Rusya, iç savaşlarda destekleneceği gibi dünya proleter ihtilâline de destek bulmuş olacaktı.

Lenin ve diğer...bolşevikler Sovyet ihtilâlini dünya ihtilâlinin başlangıcı olarak düşünmekteydiler.

Çarlık döneminin diktörlüğü altında Millî şuurlarını önemli ölçüde zayıflatmış, fakat dinî inançlarını muhafaza edebilmiş müslüman topluluklarını kazanmak Sovyet Rusya için gerekli idi. Bunun için; onların dinî duygularına hitap etmek hatta Millî şuur kazandıracak görünümü ile hareket etmek elbette ki onlar için en iyi yoldu.²⁰⁹ Çünkü, çeşitli memleketlerde yaşayan Türk soyundan müslümanları birbirine bağlayan en önemli unsur Millî şuur ve islâm dini idi.

Aslında adı geçen demeçte sağlanacağı vaadedilen Millî şuur ve din hurriyeti bu toplulukları Millet olarak biraraya getirebilirdi. Fakat, bolşeviklerin gayesi elbetteki bu değildi. Onların gayesi bunları birarada yaşatmak ve kaynaştırmak değil, sadece serbetce ibadet yapmaları imkânı ile biraraya gelmelerini önlemektir. Çünkü, Müslüman Türk toplumlarının birlikteliği Sovyet Rusya’nın kesinlikle işine yaramazdı.

²⁰⁸ A.N. Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 649 vd.;M.Saray, Azerbaycan Türkleri Tarihi, s. 28

²⁰⁹ K. Gürün,age, s. 13 vd.

Nitekim, Sovyet Rusya, Sovyet ihtilâlini gerçekleştirdikten sonra izlediği siyasetle, Kırım, Volga, Türkmenistan, Kırgızistan, Özbekistan, Azerbaycan, Dağıstan topluluklarına birlikte hareket imkânı vermediği gibi, bunların teker teker çarlık dönemindeki statüleri ile Sovyetler Birliği içinde kalmaya mecbur etti.²¹⁰

Sovyet Hükümeti, müstakil ve muhtar memleketlere karşı başlattığı müdahale siyasetinde, bu memleketlerin muhtar idaresine yeteri derecede itina göstermediklerini ve müşterek idarenin ahangî bozduğunu ileri sürerek savunma durumuna girmektedir. Hatta, Müslüman toplumların İngiltere taakkümü altına girmek istekleri şeklinde, hiçbir belge ve gerçeğe dayanmayan ithamlarda da bulunmayı tercih etti.²¹¹

Sonuç olarak; Millî Mücadele programını oluşturan Anadolu'daki kongreleri ve toplantılarda alınan kararları gören Sovyet yöneticileri rejimle ilgili bekledikleri ve ümit ettikleri gelişmeleri göremediler. Anadolu'da başlayan Millî Mücadelenin doktrinî olmayıp, millî istiklâl hareketi olduğunu anlamaya başladılar. Geç de olsa sonunda Türk toplum yapısının komünizme uygun olmadığını ve Millî Mücadele liderlerinin komünizmi benimsediklerini gördüler. Gerçi buna rağmen Türkiye'yi bu rejime çekmek siyasetinden vazgeçmediler ama, daha sonraki resmi münasebetlerde rejim konusunu gündeme getirmeyerek, daha çok siyasî konularda münasebetler geliştirme yolunda hareket etmeye çalıştılar.²¹²

2.Yeni Dünya Düzeni İçerisinde Avrupa'nın Bloklanması ve Sovyet Rusya'yı Tecrit Siyaseti

Birinci Dünya Harbi sonunda imzalanan barış Andlaşmaları sonunda, Avrupa Diplomasininin ve kuvvetler dengesini temsil unsurları olan, Rus Çarlığı, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Almanya İmparatorluğu

²¹⁰ K. Gürün, age., s. 15

²¹¹ A.F. Cebesoy, age., s. 15

²¹² A.Müderrişoğlu, Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları, Ankara 1990, s. 525.

tarih içindeki ömrünü tamamladılar. Bu üç büyük İmparatorluğun çöküşleriyle Avrupa'da önemli bir boşluğun meydana geldiği görülmektedir. Avrupa'da ve Dünya'da barışın sağlanabilmesi ise ancak kuvvetler dengesinin Avrupa'da yeniden kurulması ile sağlanabilir idi.²¹³ Fakat gerçekleştirmiş olan Barış andlaşmaları ve galip devletlerin izlediği politika bu güvenceyi vermiyordu.

Birinci Dünya Harbi öncesi İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile sahip oldukları ve coğrafya ve müslüman dünyasıyla münasebetleri sebebiyle de Osmanlı Devleti birer evrensel güç durumundaydılar. Harb'den sonra İngiltere ve Fransa daha etkili bir güç olarak çıkarken Osmanlı Devleti Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu sadece evrensillik gücü değil bölge gücü olma değerini de yitirerek dünya siyasî haritası yenilendi.

Bu sonuçtan sonra Avrupa ülkelerindeki siyasî partiler bile ülkelerinin yapı ve potansiyel güçlerini dikkate almadan, harbin sonucunun ortaya koyduğu gerçekler doğrultusundaki siyasî yapılaşmalara göre oluşturulmaktaydı. Yani Harb'in ortaya çıkardığı durum ülkelerin iç politikalarını etkileyecek önemli sonuçlar doğurmuştu. Bu etki ile ülke partileri barış döneminde ve zaman içerisinde önemli değişime uğradı. Böylece harekete geçen potansiyel değerler harp sonu şartlarına göre yeni güç merkezleri oluşturulmakta, milletlerarası siyasî yapı ve siyasî konum şekillenmesi de bu potansiyel değerler doğrultusunda oluşmaktaydı.²¹⁴

Harb'den sonra, Almanya, geniş sömürge İmparatorluğunu İngiltere'ye ve özerk dominyonlarını da Fransa'ya kaptırdı. Aynı şekilde Türkiye'nin Orta-Doğudaki toprakları da Milletler Cemiyetinin uzak gözetimi altında birer İngiliz ve Fransız mandasına dönüştü. Uzak Doğu'ya bakıldığında ise, Japonya kuzey yarım küredeki eski Alman takımadalarının mirascısı oldu.²¹⁵

²¹³ F.Armonoğlu, *age.*,s. 151

²¹⁴ S. İlhan, *Türkiye'nin ve Türk Dünyasının Jeopolitiği*, Ankara 1993, s.14

²¹⁵ P. Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükselişi ve Çöküşleri*, Ankara 1990, s. 325

Öte taraftan Osmanlı Devleti'nin yıkılmış, Ortadoğu'daki kuvvetler dengesinde büyük bir boşluk meydana getirmişti. Savaşın galipleri olan İngiltere, Fransa bu boşluğu tamamen kendi emperyalist emelleri doğrultusunda doldurmaya çalışmış ve bâkir bir alan olan bu coğrafyayı denetimleri altına almaya çalışmışlardı.

Bir taraftan da Çarlık Rusya'sının yıkılması ve komünist rejimin tersine Avrupa'nın büyük devletleri engel olmaya çalışmasına rağmen, bu konumdaki gelişmelere engel olmamışlardır. Bunun sonucu olarak da adı geçen devletler, Avrupa da ve bütün dünyada kuvvetler dengesini, ileride değiştirmek, maksadıyla sinsice beklemeye geçmişlerdir.²¹⁶

Harbin sonunda galip devletlerden özellikle İngiltere ve Fransa dünya nimetlerini aralarında paylaştırdıkları gibi, kendi politik amaçları doğrultusunda bir siyasî ortam da oluşturmuşlardır.²¹⁷ Buna mukabil toprakları paylaşılan Almanya ve diğer ülkeler imtiyazlardan yararlanamamış, potansiyel değerlerin gerinde bırakmışlardır. Hatta büyük Harb'de aynı blok içinde yer almış olmasına rağmen İtalya, Rusya ve A.B.D. bile potansiyel güçlerinin atında bir statüde bırakılmışlardır.²¹⁸ Adı geçen devletlerin bu şekilde geri plânda kalmalarının en önemli sebebi ise Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam) ile alakalı olmuştur.

Bilindiği gibi, galip devletler ile mağlup devletler arasında imza edilen anlaşmaların hemen hepsinin, ilk yirmialtı maddesinde misakı ve faaliyetleri belirlenen Milletler Cemiyeti²¹⁹, yeni dünya düzenin en önemli unsuru haline gelmişti. Milletler Cemiyeti, Cemiyetin misakında da belirtildiği gibi, yeni dünya düzenini bir takım esaslar dahilinde gerçekleştirecekti. Anlaşmazlıkların barışçı yollarla halledilmesi, hususunda Cemiyetin aktif rol aynaması ve azınlıklar ile alakalı alınacak kararların Milletler Cemiyetinin gözetimine bırakılması ve sınırsızlanmanın temin edilmesi gibi esaslar, görüş itibarıyla iyi neyetli bir yaklaşımın ifadesi idiler. Fakat bazı milletlerarası hukuk otorilerinin

²¹⁶ F.Armaoğlu, age., s. 151

²¹⁷ S. İlhan, age., s. 14

²¹⁸ F.Armaoğlu, age., s. 151,152

²¹⁹ F. Armaoğlu, age.,s. 145 vd.

ifadesine göre de bu değerler, İngiltere ve Fransa'nın, galip devletlerle olmaları dolayısıyla, Milletler Cemiyeti mefhumunu kullanarak önceki emperyalist hareketlerini daha serbet bir ortamda gerçekleştirebilmek için ortaya atılmış bir düşünce mahsulu olarak değerlendirmektedirler. Bir başka ifade ile *“emperyalizm düşüncesinin değişik bir maske altında yeniden canlandırmasıdır”* şeklinde özetlenmesidir. İleriki tarihlerde Milletler Cemiyeti uygulamaları dikkate alındığı taktirde bu düşüncenin haklılığı da çok önemli bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Zira, Milletler Cemiyetinin, bir taraftan Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu coğrafya üzerinde *“Manda”* idaresini gündeme getirmesi ve mağlupları belirli bir süre bünyesine almaması bu konudaki düşüncelere haklılık kazandırmaktadır.

Diğer taraftan, Cemiyetin hangi devletlerden teşekkül ettiği ve kimin menfaatlerine uygun kararlar aldığı da dikkatle tetkik olunursa, Milletler Cemiyetinin yeni dünya düzeni içindeki fonksiyonu daha iyi ortaya çıkmaktadır.²²⁰

Bu düşünce doğrultusunda İngiltere ve Fransa yeni dünya düzenin istedikleri şeklide oluşturmakta geçikmediler. Nitekim, Avrupa'da güvenliklerini ve menfaatlerini pekiştirmek üzere Almanya'yı cezalandırmak için faaliyete geçmekte geçikmemişler ve Versailles Andlaşmasını da bir kin ve intikam belgesi olarak yorumlamaya çalışmışlardır.

Bu devletler , Almanya'nın kuvvetler dergesinde bıraktığı boşluğu kin ve intikam tedbirleriyle doldurmak istediler.²²¹ Aynı zamanda merkezi görünümü muhafaza eden Avrupa'da, Almanya'nın yeniden canlanması ve Fransa'nın da yeniden güvenlik arayışına düşeceği düşünceleri de dikkatlerden kaçmamaktaydı. Bu maksatla da Doğu Avrupa da bir *“anti*

²²⁰ M. Gönübol, C. Sar, Olaylarla..., s. 94 vd.

²²¹ Milletler Cemiyeti yenen devletler ile I. Dünya Harbi'ne katılmayan devletler ve kendi kendini yönetebilen sömürge ve dominyanlardan oluşmaktaydı. Bunlar ile alakalı örnek verecek olursak İngiltere, Fransa, İtalya , Yunanistan, Belçika, Brezilya ile Kanada, Güney Afrika, Yeni Zellanda, Hindistan vs dir. Bu isimler aynı zamanda İngiltere'nin Milltler Cemiyetinde sahip olduğu bir oyun, bir anda sekiz dokuza kadar çıkma sına zemin hazırlamaktaydı. Bir başka ifade ile İngiltere M.C. marifetiyle istediği şekilde hareket etme serbestisine sahip olabilmektedir.; F.Armağu, age, 152

revizyonist” devletler blokunun oluşturması teşfik edilmekteydi. Bu gelişmelerin sonucu olarak da 1921 tarihinde “*Küçük Entente*” diye bilinen anlaşma ile bir ittifak saęlanarak²²², Almanya’nın önünün kesilmesine ve Versailles’in uygulanmasına çalışıldı. Bu durum ise tamamen dengesizlik ve güvensizlik meydana getirmekten başka birşey değildi. Böyle olunca da barış andlaşmaları harita üzerinde yeni bir düzeni meydana getiriyor görünmekle birlikte, daha çok milletlerarası hayatta istikrarsızlık ve güven vermeyen bir düzenin iç unsurlarını ortaya koymaktaydı.²²³

Sovyet Rusya’nın durumuna gelince, Sovyet Rus lideri Lenin’in amaçı yeni iktisadî politika ile komünizmi dünya’ya yaymaktı. Batılı Devletler de, Lenin’in bu politikası karşısında Mücadeleye giriştiler ve Rusya’daki komünist rejimi yıkmaya çalıştılar, ancak başarılı olamadılar. Sovyet Rusya, komünist faaliyetlerini devam ettirdiği gibi Çarlık Rusya’sının borçlarını da kabul etmedi. Ülkesindeki yabancılara ait mallara da el koydu.

Bu arada İngiltere Başbakanı Lloyd George milletlerarası ticaret faaliyetlerinin yeniden ihyasını istiyordu. İngiltere’nin ısrarı üzerine Sovyet Rusya Nisan 1922’de Cenova Konfransı’na davet edildi.²²⁴

Ancak, alacakları devletlerin Cenova’da toplanmış olmasından dolayı görüşmelerden sonuç alınamadı.²²⁵

a) Batılı Devletler Tarafından Sovyet Rusya’nın Tecrit Edilmesi

Bilindiği gibi Birinci Dünya Harbi’nde silah, cephane ve teknolojik imkânlardan mahrum kalan ve Çanakkale müdafaası sebebiyle de mahsur kalarak ticarî ve iktisadî hayatı felce uğrayan Rusya’da Çarlık Hükümeti

²²² P.Kennedy, age.,s. 236;Küçük Andat’ı oluşturan devletler Çekoslavakya, Yugoslavya Romanya idi. Bkz. F. Armaoğlu, age, s. 188 Kısa bir zaman sonra Küçük Antant’ı oluşturan devletler Fransa’nın peyki haline geldiler. Bkz. A.ř. Esmen Siyasi Tarihi (1919-1938), Ankara, s. 10

²²³ F. Armaoğlu, age.,s. 152

²²⁴ A.ř.Esmer age.,s. 31

²²⁵ A.Eyicil,age,s. 239.

devrilmiş ve iktidara Bolşevikler geçmişti. Bu suretle, Osmanlı Devletinin hakimiyeti altında kalan yerler müstesna olmak üzere, dört-beş asırdan beri aynı kültüre sahip olan Avrupa Hükümetleri, bir anda kütür, siyaset, idari vs. bakımlardan birbirine tamamen zıt düşüncelere istinat eden zümrelere ayrılmışlardır.²²⁶

Büyük Harb'den sonra idareyi ele geçiren Sovyet Rusya iktidarı, demokrasiye şiddetle saldırarak demokratik sistemin hayal olduğunu savundu. Sosyal ve ekonomik birtakım gerekceler ileri sürerek parlamenter sistemleri kötiledi. Engels'in "*Toplumun belirli bir gelişme aşamasının ürünü*" diye tarif ettiği devlet anlayışı Lenin'e göre "*Bir baskı, bir egemenlik aracı, bir sınıfın başka bir sınıfı ezemek için kullandığı bir araç*" şeklinde anlamsız ve birbirine zıt tanımlamalarla açıklamaya çalıştı.

Sovyet Rusya, köyde, kasabada, şehinde ve fabrikada kurulan proleteryanın üyelerini biraraya getirerek bunları devletin ve iktidarın dayanağı haline getirmekteydi.²²⁷

Anlaşılan Sovyet Rusya çelik gibi sert bir disiplin arayışı içinde savaşın tahriplerini telafi etmeye çalışmaktaydı.²²⁸ Ayrıca, III. Enternasyonel vasıtasıyla komünist hareketleri²²⁹ ve batılı ülkelerdeki komünist partileri Moskova'dan idare etmekteydi.

Sovyet Rusya'nın izlediği bu politika ve uyguladığı rejimden dolayı Avrupa'lılar Sovyet Rusya'ya güvenemiyorlardı. Gerçi Batı Devletleri 1924 yılında Sovyet rejimini tanımışlardı. Fakat bu diplomatik münasebetler Sovyet Rusya ile batı devletlerinin hiç bir zaman karşılıklı güvenini telkin etmemişti. Çünkü, Sovyet Rusya III. Enternasyonelle batılı memleketlere karşı stratejisini açıkca ortaya koymuştu. Bolşevik ihtilâlini yaparken bol bol barış sologanları atan Lenin, bu barışla birlikle bir Dünya Proleter ihtilâli'ni de gerçekleştirmeyi plânlamıştır. Bu maksatla da Mart 1919 tarihinde III. Enternasyonel'ı (Comintern)oluşturdu. Haliyle batılı

²²⁶ Y. H. Bayur, age.,s. 8

²²⁷ A.Eyicil,age.,s239

²²⁸ A.Ş.Esmer,age.,s. 30,31

²²⁹ A.Akşin, age,s. 52

devletlerde Sovyetlerin bu stratejisi karşısında büyük endişe duymakta ve kendi doktrini itibariyle düzenlerini yıkmaya amaçta olan Sovyet Rusya'ya güven duymamaktaydılar. Ancak batılıların müdahalesi, Sovyet Rusya'daki iç savaşlar, ekonomik güçlükler ve özellikle de Almanya ve Macaristan'da 1919-1920 yılınında denenen komünist darbelerin başarısız kalması sonunda, Dünya Proleter ihtilâli fikrinden vazgeçerek komünizmi önce Rusya'da yerleşirerek "*Sovyet Bahçesi*"ni korumaya karar verdiler. Bu amaçlarına ulaşabilmek için de önce ekonomilerini kurtararak ,batıdan ekonomik ve teknik yardım sağlamak zorunda idi. Bu maksatla da Sovyet Rusya, batı ile münasebetler tesis etmek zorunda kaldı.²³⁰

Kaputalist Avrupa devletlerinin kendi aleyhine cephe oluşturmasından çekinen Sovyet Rusya , bu amaçla gayet ihtiyatlı bir dış politika gütmeye itina etmekteydi. Aynı zamanda kapitalist dediği Avrupa'yı yıpratma politikasını da her vasıta ile denemekteydi. Bunun için de bilhassa "Anticominer Pakt"tan sonra Batı ile iyi münasebetler kurmayı da ihmal etmedi. Bu politikası dolayısıyla da Milletler Cemiyetine üye oldu. Andlaşmalara uyum sağlamaya çalışıp, tam bir sılansızlanma istedi.²³¹

İşte bu siyasî yapılanma Birinci Dünya Harbi'nden sonra Sovyet Rusya ile batılı devletlerin arasındaki münasebetlerin esasını ve özelliğini belirtmekteydi.

b)Cenova Konferansı ve Avrupa'da Bloklaşma Çabası

Birinci Dünya Harbi'nden sonra Versailles intikamının ezikliği içinde bulunan Almanya ve Avrupa toplumu dışına itilen Sovyet Rusya arasında bir yakınlaşma meydana gelmiştir.²³² Bu sırada Cenevre Konferansı bu iki devleti aynı kader içinde buluşturmıştu. Batılılar özellikle de Fransa, Sovyetlerden, Çarlık Rusyasından kalan borçlarını ve el konmuş olan mallarının iadesini istiyordu. Böylece Nisan 1922'da Cenova'da toplanmış

²³⁰ F. Armaoğlu, age., s165

²³¹ A. Akşit, age., s. 162

²³² A. Eyicil, age., s.240

olan dünya ekonomik konferansında, Sovyet Rusya ile batılı devletler arasında önemli bir gerginlik meydana gelmiştir. Aynı zamanda bu konferansta Almanya'da bir kenara itilmiş durumda idi.²³³

Almanya ve Sovyetlerin Cenova'da karşılaştıkları bu durum, haliyle iki memleket arasında tabii bir yaklaşmayı meydana getirdi. Aslında Almanya, Sovyetlere yaklaşmayı pek sıcak bakmıyordu. Çünkü, Almanya devlet adamları ve özellikle Alman Cumhurbaşkanı Weimar, Almanya'da ortaya çıkan komünist faaliyetleri ve bu faaliyetlerde Moskova rolünü yakinen takip etmekteydi. Fakat Birinci Dünya galibi devletlerin Almanya ve Sovyet Rusya politikası bu yaklaşmayı zorunlu hale getirmekteydi.²³⁴ Ayrıca batılılar Almanya'yı tamirat borçları konusunda da sıkıştırmaktaydılar. Bu baskı altında bulunan Almanya'da haliyle ittifak arayan bir devlet konumuna gelmişti.

Cenova Konferansında karşılaştıkları baskı ile Almanya ve Sovyet Rusya'nın yaklaşmaları tabii bir olay durumuna dönüştü. Sovyet Rusya'nın teklifi üzerine bu iki devlet, yaptıkları görüşmelerin neticesinde, 16 Nisan 1922 tarihinde Cenova yakınlarındaki Rapollo da bir andlaşmaya vardılar.²³⁵

Bu Andlaşma Avrupa'da önemli bir heyecan meydana getirdi. Rapollo Andlaşması aldığı kararlardan çok siyasî önemi ile büyüktür. Çünkü bu andlaşma, Versailles kayıtlarından Almanya'yı kartarma teşebbüsü olarak görüyordu. Aynı zamanda iki devlet arasında normal diplomatik münasebetleri sağlıyor ve savaşın sonuçları itibariyle karşılıklı olarak her türlü iddialardan vazgeçilmesini sağlıyordu. Bu siyasî gelişme ile Moskova, Versailles taraftarı devletleri de sessizce protesto etmiş oluyordu. Hem de Almanya'lı emperyalist devletlerin bölünmesinden istifade eden Sovyet Rusya böylece yalnızlıktan kurtulmaya çalışıyordu.²³⁶ Yani Almanya Sovyet Rusya'yı tanıyordu.

²³³ F.Armaoglu, age.,s. 166; A.Eyicil, age.,s. 240

²³⁴ M.Gönlübol,age.,s. 77

²³⁵ O.Serdar, age.,s. 21

²³⁶ F.Armaoglu, age., s167; A.Eyicil, age., s. 240

Rapallo Andlaşmasına göre; taraflar arasında diplomatik münasebetler kuruluyor, savaş sonuçları itibariyle taraflarca her türlü iddialardan vazgeçiliyordu. Andlaşmadan endişelenen savaş galibi devletler, andlaşmanın gizli maddelerinin olmasından kuşkulandılar ve hatta Fransa ve Polonya bunu Sovyetlerden sorma gereği duymuşlardır. Halbuki, andlaşmanın gizli maddeleri yoktu. Bu andlaşmadan en çok memnun olan devlet Sovyet Rusya oldu. Çünkü andlaşmanın Sovyetler açısından siyasî anlamı büyüktü. Bundan sonra da Almanya'yı kaçırmamak için Polonya ile münasebetlerini düzeltme yolunu tercih etti.

Rapallo Andlaşmasından çok memnun olan Sovyet Rusya'yı daha sonra imzalanan Locarno Andlaşması, aynı derecede endişelendirdi. Çünkü Sovyetler, yapılan bu andlaşmayı Rapallo'yu etkisiz hale getireceği endişesini taşımağa başladı. Bu düşünceye sahip olan Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin, Locarno Andlaşması müzakerelerinin başladığı sırada, Sovyetler Kongresinde verdiği bir nutukta; *“Almanya batılılarla bir garanti andlaşması imzalandı. Millîler Cemiyetine girmesi durumunda, haliyle Sovyet Rusya ve Almanya münasebetleri eskisi gibi devam edemeyecektir”* diyordu.²³⁷

Sovyet Rusya bu endişelere rağmen Almanya'yı elinden kaçırmak da istemiyordu. İyi münasebetlerin devamı için iki önemli strateji belirledi. Birincisi, Polonya ile münasebetleri düzenlemek idi.²³⁸ Bunun için Çiçerin Eylül 1925'de Varşova'yı ziyaret etti. İkincisi de, Sovyetlerin ısrarlı istekleri üzerine 24 Nisan 1926 tarihinde Berlin'de yeni bir Sovyet-Alman Andlaşması imzalanacaktı.

Rapallo ile başlayan Sovyet Rusya-Almanya dostluğu 1933 yılında Hitler'in iktidara gelmesine kadar devam edecektir. Ayrıca Rapallo'dan sonra Avrupa devletleri Sovyet Rusya'yı tanıyacaklardır.²³⁹

²³⁷ F.Armaoğlu, age., s167

²³⁸ A.Eyicil, age., s241

²³⁹ F.Armaoğlu, age.,s. 167 vd.

c)Almanya'nın Sovyet Rusya'dan Uzaklaştırması ve Locarno Andlaşmaları

Dawes Plânı'nın ²⁴⁰ verdiği rahatlık içinde olan Almanya Başbakanı Stresemann, 1925 Şubat ayında Fransa, İngiltere, İtalya ve Almanya'nın iştirakiyle bir saldırmazlık paktı imzalanmasını Fransa'ya teklif etti. Bunun üzerine başlayan görüşmelerden sonra İsviçre'de Locarno'da 16 Ekim 1925 tarihinde, Locarno Andlaşması belgeleri imzalandı.²⁴¹

Locarno Andlaşmaları belgelerinden birincisi Belçika, Fransa, İngiltere, İtalya ve Almanya arasında imzalandı. Almanya ile Fransa ve Almanya ile Belçika arasındaki sınırları kesin olarak belirtmekteydi. Daha sonra bu beş devlet arasında imzalanan ikinci andlaşma ise, İtalya ve İngiltere birinci andlaşmayı, yani sınırlar statüsünü garanti altına alıyordu. Bundan sonra da 1 Aralık 1925 tarihinde Almanya ile Fransa, Belçika, Polonya ve Çekoslovakya arasında ikili hakem anlaşma ve andlaşmaları imzalandı.²⁴² Bu andlaşmalar Almanya'yı Sovyet Rusya'dan uzaklaştıroyordu.

Yapılan bu birinci ve ikinci andlaşma belgelerine göre²⁴³ Almanya batı sınırları hakkında garanti alırken doğu sınırı olan Polonya ve Çekoslovakya sınırı için garanti alamamıştı. Buna rağmen Locarno batı devletleri arasında uzlaşmayı sağlayan önemli bir başarı olarak telakki edilmektedir. Bu anlaşmalar ile Almanya savaş sonrasında yeniden milletlerarası işbirliğine iştirak ederken, iki savaş arasında uzlaşmayı sağlayan önemli bir başarı olarak telakki edilmektedir. Bu andlaşmalar Almanya'nın savaş sonrasında yeniden milletlerarası işbirliğine iştirak etmesini sağladığı gibi iki savaş arasındaki (I ve II. Dünya Harbi) zaman içerisinde büyük bir siyasî önem taşımaktadır.

²⁴⁰ Dawes Planı; 30 Ağustos 1924'te imzalanan protokol ile Almanya'nın galip devletlere ödiyeceği tamirat borçlarını belirleyen protokol, Bkz. A.Ş Esmer , age,s. 16,17

²⁴¹ F.Armaoğlu, age.,s. 161;A.Ş.Esmer,age.,s. 38 vd.

²⁴² A.Ş Esmer, age.,s. 38-41;A.Eyicil,age.,s. 215,216

²⁴³ M. Gönlübol - C. Sar, Atatürk ve..., s,71

Yapılan toplam yedi andlaşmadan sonra, netice olarak Almanya, Alsace-Lorraine'den vazgeçti, kısa bir zaman sonra Milletler Cemiyetine üye oldu, Versailles sistemini önemli ölçüde zayıflattı. Böylece, Avrupa devletleri arasında yeni bir siyasî münasebetlerin oluşmasına zemin hazırladı.²⁴⁴

Bu yönleriyle tarihi bir öneme haiz olan Locarno'dan en çok Fransa memnun olurken, en çok endişelenen ise Sovyet Rusya oldu. Çünkü Sovyet Rusya bu siyasî gelişmelerin dışında bırakılmıştı.

Bütün bunlara rağmen Locarno ile Avrupa'da gelişen siyasî yumuşama uzun ömürlü olamadı. Bir taraftan gelişmeler Sovyet Rusya tarafından endişe ile takip edilirken, diğer taraftan Fransa-Almanya yakınlaşmasının, Avrupa güçler dergisini bozacağı kaygısını taşıyan İngiltere durumundan pek de memnun kalmadı. Hatta, Fransa'ya karşı Almanya'ya yardım eden İngiltere doğu sınırı için garanti vermedi. Diğer taraftan İngiltere, Fransa ve Almanya yakınlaşmasına rağmen İtalya ile münasebetlerini genişletmeye çalıştı.²⁴⁵

C- 17 ARALIK 1925 TARAFSIZLIK VE SALDIRMAZLIK ANDLAŞMASI

1-Andlaşmanın Muhtevası

Daha önceki bölümde izah edildiği gibi, 1925 yılında gelindiğinde, Türk-Sovyet Rusya Münasebetlerinde müsait yönde oluşan siyasî gelişmelere önemli derecede zemin hazırlamıştı.

Türk-Sovyet Rusya münasebetlerinin gelişmesi; Türkiye'nin batılı devletlerle olan meselelerin Lozan'dan sonra çıkmaza girmesi ve adeta kendisini yalnız hissetmesi ile alakalı olduğu gibi, Sovyet Rusya cephesinde de Türkiye'den farklı bir durum sözkonusu değildi.²⁴⁶

²⁴⁴ O. Sander, age., s.30,31

²⁴⁵ A.Ş. Esmer, age., s. 38 vd.

²⁴⁶ M. Gönlübol-C.Sar, Olaylarla....s. 77

Zirâ; Locarno Andlaşmaları, Rusya'yı büyük ölçüde yalnızlığa itmiş ve batılı devletlerle arzuladığı muhasebetleri tesis edememiştir.²⁴⁷

Sovyet Rusya'nın, Batı Avrupa ülkeleri ile münasebetlerindeki bu kopukluk ve bunun da ötesinde adı geçen devletlerin kendisine karşı bir blok oluşturmaları, ister istemez Türk dostluğuna ehemmiyet vermelerine sebebiyet vermişti. Gerçi; Sovyet resmi kaynaklarına dayanarak elde edilen bilgiler, gelişen olaylar karşısında Türkiye'nin Sovyet Rusyaya yakınlaşma politikası takip etmesine ilişkin marksist bir nazariye ile değerlendirmeye tabi tutulmuş ise de Sovyet Rusya bakımından da böyle bir yakınlaşma kaçınılmaz bir hal almış idi.

Sovyet Rusya Dışişleri Bakanlığı yayınlarında,

"...Sovyetler Birliği, doğu komşularıyla ilişkilerini genişletmek istiyordu. Bu çerçevede Türkiye'ye özel bir önem verilmekteydi. Zira yıllardır iki ülkenin, dostca ilişkileri mevcuttu. Türkiye'de Çiçerin'in belirttiği gibi, bizimle daha sıkı münasebetler tesisi yönünde bir eğilim mevcuttu. Çiçerin bunu, Türkiye aleyhindeki İngiliz entrikalarının yoğunlaşmasına yoruyor ve İngiltere'nin düşmanca politikasının Türk politikascılarını, yabancı sermayenin ve özellikle İngiliz sermayesinin tezyiklerine karşı Mücadelede sadece Sovyetler Birliğini istina edebileceği ve ondan destek göreceği görüşüne ittiğini söylüyordu..."

Türk-Sovyet yakınlaşması bu şekilde değerlendirmişti.²⁴⁸

Halbuki, zamanın Başbakanı olan İsmet (İnönü) Paşa'nın 1925 Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşması ile pekiştiren Türk-Sovyet Rusya münasebetleri hakkındaki düşüncelerini tahlil edecek olursak, bu yakınlaşmanın Sovyetler açısında yerine getirmesi gereken kaçınılmaz bir güvenlik sistemi kurma arzusu olduğunu görürüz, Zira, İsmet Paşa hatıralarında bu hususu şu şekilde ifade etmektedir. *"1925 Andlaşması, Rusların ihtilâlden sonra takip ettikleri umumi politikanın tabii bir neticesi olarak, bize daha yakın bulunmak arzularından doğmuştur. Rusya, batılı devletler tarafından tecrit edilmiş olmaktan kurtulmak ve*

²⁴⁷ A. Ş.Esmer, age.,s. 38 vd.;F.Armaoğlu;age, s. 165

²⁴⁸ K. Gürün, age.,s. 109

Almanya'nın İngiltere ve Fransa'ya yaklaşmasını önlemek istiyordu. Politikasının esası bu idi. Fakat Fransa ve İngiltere, Almanya'yı da yanlarına alarak, İtalya, Polonya ve Çekoslovakya'nın da içinde bulunduğu Locarno Andlaşmalarını yaptılar. Bu andlaşmalar, Sovyetlerin takip ettikleri politikaya aykırı idi. Bizim politikamıza da uygun düştüğü için, Locarno Antlaşmasından hemen sonra, Aralık ayının ortasında, Ruslarla Paris'te özel bir tarafsızlık antlaşması imzaladık... ”²⁴⁹

Gerek Sovyet Rus görüşü ve gerekse bu konudaki Türk düşünceleri karşılıklı olarak diğer tarafın kendilere yaklaşmak mecburiyeti içinde bulunduğunu değişik şekillerde izah etseler de, 1925 yılına gelindiğinde Avrupa'da meydana gelen siyasî gelişmeler ve değişimler, tarafları zorunlu olarak biraraya getirmiştir.

Bir başka ifade ile Türk-Sovyet Rusya ittifak andlaşması, Rusların tarih sahnesinde belirmesinden itibaren ender görülen istisnâ bir durum olarak da izah edilebilir.

Sovyet Rusya beklediği yakın bir Dünya İnkılâbı hayallerinden vazgeçerek önce Rusya'da komünizmi kurma ve yerleştirme çabalarına girmişti.²⁵⁰

Nihayet 1924 yılında Rusya lideri Lenin'i de yitirdi. Bu gelişmeler içerisinde Avrupa'da Locarno Andlaşmaları meydan geldi. Bu andlaşmalar ile, savaş mağlubu Almanya Batı devletlerin yanında yer alıyordu. Meydana gelen gelişmelerin sonunda da Sovyetler Birliği, Türkiye gibi yalnızlığa terkediliyordu.²⁵¹ Böylece Sovyet Rusya çevresinin belli bir plânlama ile sarıldığını da düşünmekteydi.

Locarno Andlaşmaları Sovyetler gibi Türkiye için de tehdit olarak düşünülmekteydi. Böyle olunca da her iki memleket, Avrupa'da meydana gelen bloklaşma karşısında dayanışma ihtiyacını duymaktaydılar. Bu

²⁴⁹ İ. İnönü, Hatıralar III, s. 243.,sAyrıca İnönü'nün düşüncelerini destekler mahiyetteki bilgiler için Bkz. Bilge, age.,s. 100,101

²⁵⁰ F. Armaoğlu,age.,s. 165

²⁵¹ S. Bilge, age.,s. 98

dayanışmaya elbette ki, bu yıllarda gündemde bulunan Musul Meselesi de Türkiye açısından önemli bir etken olarak ağırlığını hissetmekteydi.

Locarno Andlaşmaları doğrudan doğruya Türkiye'ye yönelik bir tehdit durumunda değildi. Buna rağmen adı geçen andlaşmalardan Türkiye'nin hoşlanmadığı da bir gerçektir. Çünkü; Türkiye, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın Batı Avrupa dışında serbestçe hareket edebilecekleri endişesini taşımaktadır.²⁵²

Nitekim, Mustafa Kemal 1 Kasım 1925 tarihinde Meclis açılış konuşmasında, o yılın dış siyasetini dile getirirken şöyle demektedir:

“Efendiler, siyasî âlemde bir müddetten beri karşılıklı güvenlik konusunda sarf olunan faaliyetler dikkat çekicidir.

*Ortak güvenelik bütün milletlere yaygın hale getirmediği genel bir barış teminine yönelik olmaktan ziyade, nüfuz sahası denilen, bir kısım milletlere karşı değer bir kısım milletlerin hareket serbestisini temin etmeleri telâkki olunmak zaruridir.”*²⁵³

Türkiye ile Sovyet Rusya arasında imzalanan 17 Aralık Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşmasını Türkiye için cazip kılan sebeplerden bir tanesi; Musul anlaşmazlığı ve bu meseledeki İngiltere'nin tutumu ile daha sonra da kademe kademe anlaşmazlığın devamı süresi içerisinde, İtalya, Fransa'nın davranışları ve Millî Cemiyeti'nin adı geçen devletlerin nüfuzu altında olmasıdır.²⁵⁴

Adı geçen andlaşmayı Sovyet Rusya için cazip hale getiren sebep ise Locarno ittifaklarının gündemde olmasıdır.

Milletler Cemiyeti Konseyinin, Musul konusu hakkında Türkiye aleyhindeki kararı aldığı gün olan 16 Aralık 1925'in hemen ertesi günü 17 Aralık'da Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık andlaşması Paris'te imzalanmıştır.²⁵⁵ Bu davranış Türkiye'nin gösterdiği tepkinin bir ifadesidir.²⁵⁶

²⁵² K.Günün, age.,s. 116

²⁵³ Atatürk'ün Millî Politikası II.s. 46,47 (Günümüz Türkçesi ile alınmıştır.)

²⁵⁴ K.Gürün, age.,s.116,117

²⁵⁵ Bkz.Ek-1;Düstür,3 Tertip, C.7; i. Soysal age.,s. 268.269

²⁵⁶ M.Gönlübol-C.Sar, Atatürk ve...,s. 71,72

Türkiye'nin tepkisi ile birlikte, Almanya'yı doğu hududunda serbest bırakan Locarno Andlaşması, Sovyet Rusya bakımından yakın ve ciddi bir tehlike teşkil etmekte olduğundan, aynı şiddetteki, tepkiyi Sovyet Rusya Locarno Andlaşması'na göstermiştir. Hatta Sovyet Rusya Locarno Andlaşması'na göstermiştir. Hatta Sovyet Rusya bu tehlikeyi berteraf edebilmek için bir taraftan Türkiye ile Tarafsızlık ve Saldırmazlık andlaşmasını gerçekleştirirken, diğer taraftan da en kısa zamanda başlattığı girişimler sayesinde Almanya ile bir saldırmazlık paktı yapma ihtiyacını duymuştur. Bu münasebetler başlatılan görüşmeler sonunda Sovyet Rusya ile Almanya arasına da 24 Nisan 1926 tarihinde bir pakt gerçekleşecektir.²⁵⁷

Netice itibariyle 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşmasının Sovyetlere karşı oluşturulan Locarno Andlaşmaları (1 Aralık 1925) ndan yaklaşık iki hafta ve Milletler cemiyetinde Musul Meselesi ile alakalı kararın Türkiye aleyhine çıkmasından bir gün sonrasında hayatiyete geçilmesi, bu konudaki kanaatimizi destekler mahiyettedir.

Sovyet Rusya'da 1924 yılı iç politika bakımından oldukça zor bir yıl idi. Sovyet Rusya Lenin'i kaybetmiş, Stalin muhalifleriye Mücadele etmek zorunda kalmıştı. Diğer taraftan 1924 Eylülüne gelindiğinde İngiltere'de Sovyet Rusya ile yapılan andlaşma aleyhine yoğun bir kampanya başlatılmıştı. Gelişmeler Sovyetleri yeni arayışlara itmekteydi.²⁵⁸

Sovyet Rusya, 1924 Eylül ayında, Türkiye'deki Sefiri Suritz vasıtasıyla Başbakan İsmet Paşa'ya 16 Mart 1921 Andlaşması hükümlerini genişletecek, siyasî işbirliğini kuvvetlenderecek bir nünasebetin sağlanmasını teklif ettiğini Sovyet resmi belgelerinden anlamaktayız.²⁵⁹

Bu teklifin akabinden İsmet Paşa Hükümeti adına, müzakerelere başlamaya hazır olduğunu, Sovyet tekliflerinin bildirmesini istedi. Adı

²⁵⁷ K.Gürün,age.,s. 117

²⁵⁸ F.Armaoğlu, age.,s. 168

²⁵⁹ K.Gürün,age.,s. 109

geçen Sovyet resmi belgelerinde bu konu hakkındaki girişimler şöyle belirtmektedir;

*“Çiçerin derhal Suritz’e talimat göndererek, Sovyeytler Birliği’nin 1921 Andlaşmasının, imzacı devletlerden birisinin bir üçüncü devletle savaşması halinde, diğerinin dostane tarafsızlığını ve birbirleri aleyhine yönelik gruplara katılmamalarını öngörececek bir anlaşma ile takviye edilmesini düşündüğünü Türk Hükümetine bildirmesini istedi...”*²⁶⁰

Anlaşıldığı gibi andlaşma teklifini yapan Sovyet Rusya olmuştur. Aslında bu Sovyetlerin insiyatifine uygun bir davranış değildir. Çünkü Rusya andlaşmalarda hep teklifin karşı taraftan gelmesini veya böyle göstermesini istemektedir. Bu aşamada Sovyetlerin tavrı istisnaî bir durum olarak dikkat çekmektedir.²⁶¹

Suritz’in Eylül ayındaki teklifinden ve İsmet Paşa’nın hemen verdiği cevaptan sonra, İsmet Paşa’nın rahatsızlığı sebebiyle Başbakanlıktan ayrıldığı, 22 Kasım 1924 tarihine kadar²⁶² Sovyetlerden andlaşma ile ilgili bir tasarının gelmediği görülmektedir.

Sovyet arşivlerinden de anlaşıldığı gibi andlaşma ile ilgili tasarının 1925 Ocak ayında verildiği dikkate alınırsa Sovyet Dışişleri Bakanlığı resmi yayınlarında terakuza düşüldüğü görülmektedir. Nitekim Sovyet Rusya kaynakarında *“Rusya ile Türkiye arasındaki görüşmeler İsmet Paşa’nın hastalığı ve Türkiye’deki Hükümet krizi dolayısıyla kesintiye uğradıysa da, 1925’de yeniden başladı. Türkiye başlangıçta, karşıt gruplara katılmama teklifini, bunun bağımsızlık prensibini ihlâl edeceğini ileri sürerek itirazla karşılandı.”*²⁶³ diye ifade edilmektedir. Halbuki İsmet Paşa Sovyet müzakerelerinin hemen başlamasına Türk Hükümetinin hazır olduğunu bildirdiğini de yine aynı resmi belgelerden öğrenmekteyiz.

²⁶⁰ K.Gürün, age., s. 109.110

²⁶¹ K.Gürün, age., s. 113

²⁶² İ. İnönü, Hatıralar II, s. 196

²⁶³ K.Gürün, age., s. 110.

13 Şubat 1925 tarihinde Doğu Anadolu Bölgesinde başlayan Şeyh Şait isyanı, önceden beri var olan İran münasebetleri ve hudutlarla ilgili meseleleri hassas bir hale sokmuştu.²⁶⁴

Sovyet Rusya, Şeyh Sait isyanı dolayısıyla telaşa kapılarak İran'a karşı muhtemel bir Türk saldırısı karşısında Andlaşma tasarısının hayatiyete geçirilemeyeceğini belirtiyordu. Bu hususta da Sovyet resmi belgelerinde zikredilen ifadeler şöyledir; *"...Sovyet Rusya, Türkiye ile ilişkileri geliştirmek istemekle beraber, doğudaki durumda bir komplikasyon önlemeyi de gerekli görüyordu. Keza yapılacak andlaşmanın diğer doğu devletlerine, özellikle İran'a karşı olmasını düşünüyordu. İran'daki Rus Sefiri K.K. Yurenev'e yolladığı talimatta, Türkiye İran'a saldırırsa, Rusya onun (Türkiye'nin) kanadının bekçilini yapmayı istemektedir, diyordu. Bu sebeple 1925 Şubatında Sovyet Hükümeti, dostluk ve tarafsızlık Andlaşma tasarısının 1. maddesinin, Türk-İran arasındaki bütün anlaşmazlıkların halli için tavassut teklifinde bulundu..."*²⁶⁵

Ocak 1925 tarihinde verilen Andlaşma tasarısı 17 Aralık 1925 tarihinde imzalandığı şekilde idiyse Sovyetlerin endişesini anlamak mümkün değildir. Çünkü Andlaşmanın birinci maddesi *"Akit taraflardan birine karşı üçüncü bir ya da birkaç devletce, bir askeri eylemde bulunduğu, öteki akit taraf birincisine karşı tarafsızlığı sürdürmeyi yükümlenir."*²⁶⁶ şeklinde idi. Şayet tasarı bunun aksine savaş durumunda taraflardan birisinin tarafsızlığını belirtir durumda idiyse o zaman Sovyetler haklı olabilirdi. Başka bir ihtimâl de, Sovyetler, İran'la münasebetlerinde bir soğuma olmaması için, Türkiye ile bu ülkenin anlaşmasını sağlamaya yönelik bir çabası da olabilir.

Aslında Türkiye Cumhuriyetinin İran'a saldırmak veya onun toprak bütünlüğünü tehlikeye sokacak bir amacı ve gayreti de yoktur.²⁶⁷ Bu sebeple de, Sovyetler'in Türk-İran münasebetlerinde önceden beri var

²⁶⁴ K.Gürün,age.,s. 113.114;Y.Kalafat, s. 277

²⁶⁵ K.Gürün,age.,s. 110,

²⁶⁶ İ.Soyal,age.,s. 268

²⁶⁷ K.Gürün, age.,s114

olan meselelerinden dolayı yapılacak Türk-Sovyet Rusya Andlaşmasını geçiktirecek bir davranışları tamamen yersizdir.

Nitekim Türkiye'nin girişimleri ve Sovyetlerin aracılık faaliyeti neticesinde hudut meselerinin çözümü konusunda bir andlaşma yapılması teklifi Temmuz 1925'de İran'dan gelmiştir.²⁶⁸ Bundan sonra başlatılan müzakerelerden sonra 22 Nisan 1926 tarihinde de İran ve Türkiye arasında Tarhan'da Dostluk ve Güvenlik Andlaşması imzalanacaktır.²⁶⁹

İran meselesindeki olumlu gelişmelerden sonra, Ağustos 1925'de Türk Dışişleri Bakanı, Sovyet Rusya Seferine, Sovyet Rusya ile bir andlaşma hususunda Hükümetince yetkili kılındığını belirtmiştir.

Andlaşma müzakerelerine yaklaşıldığı Kasım 1925 tarihinde süpriz bir gelişme olarak, Yunanistan Locarno Andlaşmalarına katılmak üzere, bütün Balkan devletlerinin birlikte yapacakları bir teşebbüse katılmaları için Türkiye'ye çağrıda bulunduğu görülüyor.²⁷⁰

Bu konuya da yine adı geçen Sovyet resmi belgelerinde şöyle yer verilmiştir; *"Sovyet-Türk anlaşmasını önlemek için İngiliz Hükümetince son bir teşebbüs yapıldı. 1925 Kasımında Türk Hariciyesi, Locarno andlaşmalarına müştereken katılmak üzere birlikte geçilmesi maksadı ile Balkan devletlerinin işbirliğine iştiraki yolunda, Yunan Hükümetinden bir davet aldı...Bununla beraber Türkiye baskıyı kabul etmedi ve daveti reddetti."*²⁷¹

Bilindiği gibi, Locarno Andlaşmaları 16 Ekim 1925 tarihinde parafa edilmişti; bu andlaşmalara başka devletlerin katılmalarını gerektiren bir hal de yoktu. Öyleyse bir ay sonra bu andlaşmalara katılmak düşüncesi ne anlama gelmekteydi?²⁷²

İngiltere'nin, Türkiye-Yunanistan arasındaki gergin ortamı ve Yunanistan ile Bulgaristan arasındaki sınır anlaşmazlığı bildiği, bunun fırsat bilerek Türk-Sovyet yakınlaşmasını engellemek maksadı ile

²⁶⁸ K.Gürün, age., s. 115

²⁶⁹ İ.Soyal, age., s. 658

²⁷⁰ K.Gürün, age., s. 115

²⁷¹ K.Gürün, age., s. 111

²⁷² K.Gürün, age., s. 115

Yunanistan'a böyle bir teklifi yapmış olacağı yine adı geçen Sovyet resmi belgelerinden anlaşılmaktadır.

Bütün bunlara rağmen, Locarno belgelerinin ortaya çıktığı 16 Ekim 1925 tarihinden sonra, Türkiye ve Sovyet Rusya, yapılması düşünülen andlaşmayı hayatiyete geçirmek için müzakerelere hız kazandırıyorlar. Nihayet 21 Kasım 1925 günü Moskova'daki Türk Sefiri, Sovyet Rusya Hariciye Komiser Yardımcısına şöyle bir bildiri veriyor: *“Şimdi Locarno'nun mânası, gerek Rusya, gerek Türkiye için gayet açıktır. Türk Hükümetince, bu sebeple Sovyet Birliği ile Türkiye'nin politikalarının aynı olması gerekir. Sovyet Temsilcisi, Türk değerlendirmesiyle tamamen muhabık olduğunun, Locarno'nun kendilerine yönelik olduğu ülkeler arasında bir yakınlaşmayı zorunlu kıldığı söyledi. Doğudaki ülkelerle ve özellikle Türkiye ile dostluğumuzu daha da kuvvetlendirmek istiyoruz, zannediyorum ki bu arzuya, maddi dahi doğrusu hukukî şekil vermek için zaman gelmiştir. Somut olarak, bir seneden beri müzakere ettiğimiz tamamlayıcı Anlaşmanın imzası zamanı gelmiştir...”*²⁷³

2-Ek Protokoller

Tarafsızlık ve saldırmazlık Andlaşmasına aynı gün kararlaştırılan üç de protokol eklenmiştir.

Birinci Protokol,²⁷⁴ iki tarafında, üçüncü devletlerle münasebetlerini düzenlerken bu andlamda belirlenen hususlar dışında serbet hareket etmelerini belirtmekle.

İkinci protokol,²⁷⁵ üçüncü devletlerin taraflar aleyhine yapacakları anlaşmalar konusunu, mali ve iktisadî anlaşmalarında bu andlaşmanın 2. Maddesinde yazılı *“siyasal nitelik”* terimi kapsamında olacaktır.

²⁷³ K.Gürün,age.,s. 111

²⁷⁴ Protokol için Bkz. Ek. 2. İ. Soysal, age., s. 269

²⁷⁵ Protokol için Bkz.Ek.3.İ.Soyal,age.,s. 269

Üçüncü protokol;²⁷⁶ taraflar, ortaya çıkabilecek ve siyasî yollarla çözümlenemeyen andlaşmazlıkların ne şekilde çözümleneceği konusunda iki taraf arasında müzakereler yolunun tercih etmesini kararlaştırmaktadır.

Bu üç protokol da Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Jorj Çiçerin ile Türkiye Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü (Aras) tarafından 17 Aralık 1925 tarihinde imzalandı.²⁷⁷

Bunlardan başka yine aynı tarihte Çiçerin'in Tefik Rüştü (Aras) Beye gizli bir mektup verdiği de daha sonra ortaya çıkmıştır. Bu mektubun Türkçesi aynen şöyledir.

"Sayın Bakan,

Bugün iki Hükümet arasında imzalanan Andlaşmayı bütünleyici nitelikte olmak üzere, 16 Mart 1921 günü Moskova'da yapılan Andlaşmadan beri iki taraf arasında süregelen içten dostluğun bozulmayacağını ve bunun bağıtlı Taraflardan birisinin üçüncü bir ya da birkaç Devletle savaş içine girmesi durumunda aralarındaki ilişkilere temel olacağını belirtmek isterim

Sayın Bakan, en derin saygılarımın güvencesini kabul etmenizi dilerim."²⁷⁸

Anlaşılacağı gibi bu mektupta, taraflardan birisinin üçüncü devletlerle savaş içinde bulunması durumunda aralarındaki karşılıklı münasebetlerinde 1921 Moskova Andlaşmasının temel olacağı açıklanmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, mektubun sahibinin Sovyet tarafı oluşu ve o sırada Musul Meselesi sebebiyle de Türk-İngiliz gerginliğinin devam ettiği. Yine İngiltere'nin Musul Meselesinde Türkiye'yi tehdit ettiği zamana tesadüf etmesidir. Böyle bir zaman ve siyasî ortamda Sovyet Rusya yeterli olmasa da, Türk Hükümetine bir güvence sağlamış oluyordu.

Çiçerin'in mektubu bir savaş halinde 1921'de kurulan dostluğun ilişkelere temel teşkil ettiğini belirttiğine göre, dostluğu güçlendirme niyeti ve bu maksatla yapılan yeni andlaşmanın boşa kaldığı gibi

²⁷⁶ Protokol için Bkz.Ek.4. İ.Soyal,age.s. 270

²⁷⁷ İ.Soyal,age.,s. 269,270

²⁷⁸ İ.Soyal, age., s. 270

düşünülebilir. Ancak niyetin böyle olmadığı aşıkardır. Aslında bu mektubun fazlaca önemli olmadığı da aşıkardır. Neticede Türkiye'nin istediği garanti, Türkiye'nin bir savaş içinde bulunması halinde, Sovyetlerin sadece tarafsız kalmayıp, Türkiye'ye daha yakın ve dostane bir tutum izlemesi, savaşta yanında olmamakla beraber maddî ve manevi yardımın sağlanmasını düşünmesidir.

O tarihte Türkiye'nin böyle bir garantiye ihtiyacı vardı. Çünkü Türkiye'nin Musul Meselesi, Milletler Cemiyetinde İngiltere'nin istediği yönde karara bağlanmıştı. Bu mesele Türkiye ile İngiltere arasında bir çatışmaya sebep olabilirdi. Fransa ile Suriye hududu meselesi çözümlenememişti. Diğer taraftan İtalya, İtalyan göçmenleri için Batı ve Güney-Batı Anadolu'nun en uygun mahreç olacağından bahsediyordu. Yani Türkiye o tarihte üç büyük devletten de endişe duymaktaydı.²⁷⁹

Bu mektup daha sonra 1936 yılında Montreux 'de Boğazlar Sözleşmesi sırasında da gündeme gelmiştir. Bu sırada Türk -Sovyet ittifakı görüşmeleri başladığında Türk Hükümeti, bu mektubu hatırlatarak, Sovyetlerin Türkiye'ye verdiği bir güvence olduğunu göstermeye çalışmıştır. Şurası da bir gerçektir ki; başarısız olan ittifak görüşmelerinde bu mektup bir işe yaramamıştır.

Hatta Sovyet Hükümeti Çiçerin'in bu mektubunun güvence niteliğinde bir değer taşımayacağını da belirtmiştir. Neticede, 1925 Andlaşmasının 1945 yılında fesh edilmesi ile bu mektup da ortadan kalkmıştır.²⁸⁰

3-1925 Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşması'nın Sonuçları

Bu Andlaşmanın TBMM'nin 11 Şubat 1927 tarihindeki görüşmeler²⁸¹ neticesinde yürürlüğe girmesiyle²⁸² iki devlet arasındaki siyasî ve

²⁷⁹ K.Gürün, age., s. 117,118

²⁸⁰ İ.Sosyal,age.,s. 265

²⁸¹ Bkz-TBMM'nde Andlaşma ile ilgili yapılan konuşma Ek-5

²⁸² Andlaşma TBMM'de 11 Şubat 1926 günü 736 sayılı konuyla onaylandı Bkz.İ.Sosyal,age., s. 264

ekonomik münasebetler daha da gelişti. Fakat batı devletler özellikle de İngiltere, Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki bu askeri ve ekonomik yakınlaşmadan memnun olmadılar. Nitekim, Türkiye'yi Sovyet Rusya'dan uzaklaştırma çabasında olan İngiltere'nin tutumu karşısında Türk-Sovyet Rusya münasebetlerinin daha da artmasına sebep olmaktadır.²⁸³

1925 Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşması hem Türkiye Cumhuriyeti'nin ve hem de Sovyet Rusya'nın imzaladıkları ilk tarafsızlık ve saldırmazlık anlaşması özelliğinde taşımaktadır. Rusya bundan sonra da izlediği dış politika doğrultusunda 31 Ağustos 1926'da Afganistan'la, 28 Eylül 1926'da Litvanya ile, 1 Ekim 1927'de İran ile benzer andlaşmalar imzalamıştır.²⁸⁴

Sovyet Rusya ile Türkiye'nin münasebetleri Avrupa'da birtakım yankılar meydana getiriyordu. Hatta Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşmasından önce, birtakım spekülasyonlar yapılarak, Sovyetlerin Türkiye'ye karşı veya Türkiye'nin Sovyet Rusya'ya karşı gizli anlaşmalar yaptığına dair, 24 Aralık 1925 tarihli İzvestiya Gazetesi'nde haberler çıkmaya başladı. Aynı zamanda bu söylentilerin iki devlet arasındaki iyi münasebetleri bozmak ve bu devletleri birbirinden uzaklaştırmak amacıyla yayınlanmış olduğu iddiaları da yayılmaya başladı. Yine bu söylentiler, İngiliz-Amerikan basınında çıkan Sovyet Rusya'nın İtalya ile Türkiye'ye karşı anlaşacağı ve Türkiye'nin Sovyet Rusya'ya karşı cephe alacağı şeklinde gelişti.²⁸⁵ Bu haber yayınlanırken Türkiye'nin Milletler Cemiyetine gireceği iması verilmek suretiyle münasebetlerin zedelenmesine çalışılıyor şeklinde yorumlarda ortaya atıldı.

Diğer taraftan yine, 24 Aralık 1925 tarihli Pravda Gazetesine bir demeç veren Sovyet Hariciye Komiseri Yardıması Litinov bu Andlaşma hakkında özetle şöyle demektedir; *"Bu andlaşma hiç bir devlete muteveccih değildir, tamamen barışçı maksatlarla imzalanmıştır. Milletler Cemiyeti ve Locarno Andlaşmaları ile barış*

²⁸³ A.Eyicil, age,s. 270

²⁸⁴ K.Gürün,age.,s. 117

²⁸⁵ S. Bilge,age.,s. 98

*korunamamaktadır, ancak bu gibi tedbirler savaşa engel olabilir.”*²⁸⁶

Bu görüşlerden de anlaşılacağı üzere, Sovyet Rusya Avrupa’daki siyasî gelişme ve gruplaşmalardan hep kuşkulananmaktadır. Yapılan teşkilatlanma ve ittifak çalışmalarının hep Sovyetler Birliğini hedef aldığını düşünmektedir. Çünkü Sovyetler Birliğinin ne iç ne de dış politikası Avrupa devletlerine güven vermemektedir. Bu durum Sovyetler Birliği tarafından da bilinmektedir.

Bütün bunlara rağmen Sovyet Rusya lideri Lenin, Locarno Paktı’nın Sovyet Rusya’nın komşuları ile benzer anlaşmalarla tamamlanacağını düşünmekteydi. Bu doğrultuda savaş için olmayıp, barış için imzalanan Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşması Locarno’ya karşıdır. Bu andlaşma ile ne Sovyet Rusya ne de Türkiye kendilerini birbirinden uzaklaştıracak hiçbir askeri, siyasî, ekonomik veya mali bir kombinazon içine girmekten, yana değildir. Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşması, Türkiye ile Sovyet Rusya’nın aralarında çıkabilecek anlaşmazlıkları silaha başvurmadan çözümlenmesini sağlamayı amaçlamaktadır.²⁸⁷

16 Mart 1921 tarihinde Sovyet Rusya ile Türkiye arasında Moskova Andlaşması yapılmıştı, bu andlaşma ile önemli sayılabilecek yakınlaşma sağlanmış ve Misak-ı Millî Sovyet Rusya tarafından kabul edilerek Sevr Andlaşması de rededilmişti. Buna rağmen böyle bir andlaşmaya neden gerek vardı? 1921 Andlaşması iki memleket arasında tarafsızlık ve saldırmazlık ilân ediyor. Bu durumda birilerinden herhangi bir tehlike veya güvensizlik beklememeleri gerekirdi. Aynı zamanda birbirleri aleyhinde anlaşma yapmayacaklarını da karara bağlıyorlardı. Bu sorumluluk belki 1925 de biraz daha ayrıntılı garantiye dayanan şekilde ele alınmıştı. Buradan anlaşılın ise yeni bir andlaşma ancak politik önemi haiz olacaktır.²⁸⁸ 1921 Andlaşması ruhunun yeni gelişmeler karşısında da devam ettirileceğini göstermesi bakımından önemli olacaktır.²⁸⁹

²⁸⁶ M. Gönlübol - C. Sar, Olaylarla..., s. 78

²⁸⁷ S. Bilge, age., s. 99

²⁸⁸ R. S. Burçak, age., s. 59

²⁸⁹ S. Bilge, age., s. 100

TBMM'nde Andlaşmanın onaylanması sırasında Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, genişleme ve istilâ politikalarına karşı Mücadelede Türkiye ve Sovyet Rusya arasındaki dayanışmayı ifade eden bir belge olarak sunmuştur.

Diğer taraftan Sovyetler Birliği Hariciye Komseri Litvinov, Sosyet dış politikasını Merkez Yürütme Komitesi'ne sunarken de, 24 Nisan 1926 tarihli raporunda; bütün memleketlere birbirlerine saygılı, düşmanca hareketlere katılmayı önleyen ve üçüncü devletlerle silahlı çalışma olması halinde tarafsız kalmayı sağlayacak anlaşmalar yapılmasının tekliflerini belirtmekte ve birkaç ay evvel böyle bir andlaşmayı da Türkiye ile yaptıklarını beyan etmektedir.²⁹⁰

Sovyet Rusya ile Türkiye arasında, Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşması imzalandıktan sonra iki önemli ve olumlu gelişme gerçekleşti. Birinci, Sovyet Rusya Almanya ile benzer bir andlaşma imzalandı. Böylece kuşatılma endişesi hafifledi. İkincisi ise Türkiye Musul konusunda İngiltere ile 5 Nisan 1926 tarihli Ankara Andlaşması imzalandı. Türkiye bu andlaşma ile Musul'u Irak'a bıraktı.²⁹¹

Tevfik Rüştü Aras TBMM'nde bu fedâkarlığı, Millî inkılâpların ürünlerinin bir an evvel alınması amacı ile verildiğini savunuyordu. Lozan Barış konfransından sonra Türkiye Sovyet Rusya'dan herhangi bir fiili yardım göremeyeceğini de anlamıştır. Bu gerçek Türkiye'nin bundan sonraki dış politikasında da önemli bir etki olacaktır.²⁹²

²⁹⁰ S. Bilge age.,s. 100

²⁹¹ İ. Soysal, age., s. 309

²⁹² S. Bilge, age., s. 101

IV. BÖLÜM

TÜRK SOVYET TARAFSIZLIK VE SALDIRMAZLIK ANDLAŞMASININ FESH EDİLMESİNE KADAR TÜRK- SOVYET MÜNASEBETLERİ (1925 - 1945)

A- İKTİSADİ VE TİCARİ MÜNASEBETLER

1-1926 Odesa Görüşmeleri

Odesa görüşmeleri; 17 Aralık 1925 tarihinde Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşması'nın imzalanmasından sonra, söz konusu olan siyasi gelişmeler karşısında, Türkiye ve Sovyet Rusya' da oluşan bir takım tedirginlik ve endişelerin ortadan kaldırılması ve takip ettikleri politikate daha net bir tutum içine girmeleri hususunda gerçekleştirilmiş, en azından bu düşüncenin ön plâna çıkması arzu edilmiştir.

Zira, 1925 tarihli ittifak andlaşmasından sonra Sovyet Rusya Almanya ile Türk- Sovyet ittifak Andlaşması benzeri bir andlaşma gerçekleştirmişti. Buna mukabil Türkiye 5 Haziran 1926 tarihinde İngiltere ile aralarında söz konusu olan anlaşmazlığı ortadan kaldıran ve Musul Meselesini sonuca bağlayan Ankara Andlaşması'nı imza etmişti. Bu iki siyasi gelişme, iki ülke arasındaki münasebetlerde karşılıklı tedirginlik ve endişeyi de beraberinde getirmişti.

Odesa görüşmeleri, hem ön sıkıntıların ortadan kaldırılması ve hem de yeni dönem içerisinde iktisadî ve ticarî bakımdan iki ülkenin yakınlaşmasını temin etmek maksadıyla Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Şükrü Aras'ın 13 Kasım 1926 tarihli ziyareti ile ¹ gündeme gelmiş ve iki ülke arasında belirtilen hususlarada bir hayli mesafe alınmıştır².

¹ M. Gönlübol - C.Sar, age., s.78

² K. Gürün, age., s. 119

Bir başka ifade ile bu görüşmeler, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında devam eden iyi münasebetlerin bir nevi göstergesini ortaya koymaktaydı.

Bu görüşmelerin yeri olarak Odesa'nın tesbit edilmesi ile ilgili olarak 14 Kasım 1926 tarihinde bir basın bildirisi yayınlanmıştı. Bu bildiriye, Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı J. Çiçerin'in Tevfik Şükrü Aras'ın davetini kabul ettiğini, ancak Türkiye'ye gelemediğini bildirerek, yarı yolda bulunan Odesa'da buluşmanın gerçekleştiği iki dışişleri bakanının, hükümetlerini ilgilendiren konuları göşükrükleri, bu konuların izleyecekleri politikalarını değiştirmeyeceğine inandıklarını bildirmişlerdir.³

Odesa görüşmelerinde özellikle üç konu üzerinde fikir teatisinde bulunulmuştu. Bu konular ise, Türk-Sovyet ticarî münasebetleri, Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girme meselesi ve bunlardan daha önemlisi olan Türkiye üzerindeki İtalyan tehdidi idi.⁴

Çiçerin, Odesa toplantısından sonra 24 Kasım 1926 tarihinde İzvastia Gazetesinde bir demeç yayınlarak yaptığı açıklamada, "*Yaklaşık bir yıl evvel Paris'te buluştuk ve iki memleket için çok önemli bir tarafsızlık andlaşması imza ettik. İki hükümeti ilgilendiren bir çok konuyu konuştuk. Ancak zamanımız yeterli değildi ve aradan bir yılın olayları geçti. Bunları yeniden gözden geçirmek gerekti. Geçen yılki Paris toplantımız iki hükümetin ilikilerinde politikalarının uyumlu olmasına çok çok yararlı oldu. İlerinde daha uzun bir görüşmemizin yakınlaşmamızı artıracığı açık idi. Geçmişte Sovyet Rusya ile Türkiye'nin gelişmesi paralel olmuştur. Şimdi de iki memleket sınırları içinde barışçı uğraşılara girişmişlerdir. Sovyet Rusya ile Türkiye dünya kapitalizminin memleketlerine sızmasına karşı mücadele etmektedirler*" diyordu.⁵ Anlaşılan Odesa toplantısından sonra iki memleket arasındaki münasebetlere ilk olarak ekonomik mücadelede işbirliği yapma düşünceside girmiştir.

³ S. Bilge, age., s. 101

⁴ M. Gönübol, age., s. 78; S. Bilge, age., s. 102

⁵ Suat Bilge tarafından, "J. Degros, Soviet Documents on Foreign Policy, c.II, s. 142" den nakletmiştir. Bkz. S. Bilge, age., s. 101

Ayrıca Sovyet Dışişleri Komiseri, Tevfik Şükrü Aras'a Odesa'dan ayrılırken de Atatürk'e sunmak üzere bir mektup verilmiştir. Bu mektupta, Sovyet Rusya Türkiye'nin Balkanlardaki çıkarlarını tehlikeye düşürecek herhangi bir teşebbüse başvurmayacağını da taahhüt etmekteydi.⁶

Suat Bilge E. H. Carr'ı kaynak göstererek, Odesa görüşmelerinin ağırlıklı konusunun Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesi hususu olduğuna dikkat çekiyor. Türkiye'nin İngiltere ile Musul Meselesinin çözümlenmesinin, Moskova'da hayal kırıklığı yarattığını belirtiyor. Yine aynı kaynakta; *"...Türkiye 29 Haziran 1926 tarihli notası ile de Sovyet Rusya'ya imzaladığı andlaşmaya aykırı bir sorumluluk altına girmeyeceği ve girmedigine ait bir güvence vermiştir..."* demektedir.⁷ Odesa Görüşmeleri'nin bir başka önemi de Çiçerin'in Odesa da Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesi için yapılan baskıya boyun eğmesi tehlikesini geçiştirmeye çalışması olmuştur.

Öte taraftan, görüşmelerden sonra Ankara'ya dönen Tevfik Şükrü Aras da bu görüşmeleri Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesi ve Sovyetler'den ayrılması için, Batı'nın yaptığı baskıya karşı bir cevap niteliği taşıdığını beyan ediyordu.

Yine; Tevfik Şükrü Aras, Türkiye'nin Sovyet Rusya'nın Romanya politikasını, Sovyet Rusya'nın da Türkiye'nin Yunanistan politikasını destekleme konusunda anlaşmaya varıldığını açıklamaktaydı.⁸

1925 Andlaşmasından sonra Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki siyasi yakınlaşma devam etmesine rağmen, Türkiye'nin hayati önem arzeden iktisadî ve ticarî münasebetleri aynı derecede gelişmeler göstermemiştir. Bu tarihlerde Sovyet Rusyanda de ciddi iktisadî sıkıntılar mevcuttur. Bu sebeple, iktisadî ve ticarî konularda Türkiye'yi ve Andlaşmalar yapmış olduğu diğer Doğu devletlerini tatmin edebilecek

⁶ M. Gönübol - C.Sar, Atatürk ve..., s.73

⁷ S. Bilge, age., s.102

⁸ S. Bilge, age., s. 102

münasebetler de bulunamıyordu. Hatta bu devletler ile Sovyet Rusya'nın iktisadî ve ticarî çıkarları çatışma durumunda idi.⁹

Suat Bilge, Atatürk'ün dış politikası hakkında Tevfik Şükrü Aras ile 12 Ekim 1970 tarihinde Ankara'da görüşüğünü, kendisine Odesa'ya niçin gittiklerini sorduğunu ve şu cevabı aldığını belirtmektedir; *“Politikamızı ahenklendirmeye gittim. Ayrıca Çiçerin bir mektup verdi. Bu gizlidir. Bunda iki şey vardır.*

Birincisi Ruslar, biz Musul için İngilizlerle savaşa girersek istiklâl savaşında yaptıkları yardımı yapacaklar, ikincisi, icabında bizim yanımızda savaşa girecekler.” Ancak Suat Bilge'nin de işaret ettiği gibi burada bir çelişki ve tarih hatası bulunmaktadır.¹⁰ Buna rağmen, dikkate almamız gereken esas husus Türkiye'nin bu görüşmeler ile hâlâ münasebetlerini düzeltmediği ve batıya karşı kendini emin ve güvenlik içinde hissetmesidir. Zira; bazı kaynaklarda İtalyan tehdidi dolayısıyla Türkiye'nin bu görüşmeyi talep ettiği yazılmaktadır.¹¹

2. 1927 Ticaret ve Seyrisafain Andlaşması

Türkiye ile Sovyet Rusya; Millî mücadele yıllarında siyasi ve askerî konularda işbirliği dolayısıyla ve aynı emperyalist güçlere karşı mücadele etmeleri sebebiyle ticarî münasebetlerini oldukça yükseltmişlerdi. Bu hususlarda ticaret hacminin önemli ölçüde yükselmesine zemin hazırlanmıştı.¹²

Ancak Lozan Barış Andlaşmasından sonra şartlar değişmişti. Batılı Devletler ile Türkiye arasındaki gerginlikler eski durumundan daha farklı bir şekilde gelişme göstermeye başlamıştı. Diğer taraftan Lozan'dan sonra Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki münasebetlerde siyasi gelişmeler

⁹ M. Gönlübol, age., s. 78, 79

¹⁰ Odesa toplantısının gerçekleştiği tarihte Musul Meselesi sonuçlanmış ve İngiltere ile andlaşma yapılmıştı. Ayrıca, İsmet İnönü hatıralarında belirttiği Musul Meselesi karşısında Sovyetlerin izlediği politikaya da bu beyan tamamen zıddır, çelişmektedir. Ancak böyle bir görüş ve düşünce Paris toplantısında beyan edilmiş olabilir. Yani 1925 ancak Tarafsızlık ve Saldırmanlık Andlaşması görüşmelerinde olabilir. Bkz. S. Bilge, age., s. 102

¹¹ S. Bilge, age., s. 102

¹² A. Müderrisoğlu, age., s. 542 vd.

kaydedilmesine rağmen, ticarî ve iktisâdi münasebetlerin yürümesi ve gelişmesi konusunda bir takım engeller ortaya çıkmıştı. Önemli ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya bulunan Sovyet Rusya, Türkiye ve diğer devletlerle iktisadî ve ticarî münasebetlerde tatminkâr olmadığı gibi bu devletlerle çıkar çatışması içine düşmüştü. Nitekim, 1926 Şubatında Türkiye'den ithal edilen mallara Sovyet Rusya birtakım tahditler koymuş, Mayıs ayında da Odesa Limanında Türk mallarına giriş izni vermemişti. Bu durum ise Türk Hükümeti'nin Sovyetleri protesto etmesine sebep oldu.

Bu olumsuz gelişmeler Kasım 1926'da Çiçerin ile Tefik Şükrü Aras arasında ele alınmış fakat uzlaşma sağlanamamıştı. Türkiye ve Sovyet Rusya arasındaki bu uyuşmazlıkların ortadan kaldırılması amacıyla yeni bir anlaşma metni hazırlamak için Ocak 1927 tarihinde tekrar görüşmeler başlatıldı.¹³

Mevcut şartlar altında Sovyet Rusya ile iktisâdi ve ticarî münasebetlerin artırılmasına çalışılmaktaydı. Fakat her iki memleketin de imkânları oldukça sınırlı idi. Çünkü iki memleket de ekonomik alanda gereken inkılâplarını henüz gerçekleştirmemiş, savaşın etkisinden tamamen uzaklaşmamışlardı. Buna rağmen Sovyet Rusya, Türkiye ile yapılacak ticaret anlaşmasından oldukça önemli faydalar beklemekteydi.¹⁴

Oldukça zor şartlarda cereyan eden görüşmelerdeki konuları özellikle iki alanda toplamak mümkündür. Bunlardan birisi, Sovyetlerin Türk mallarını ithâl etmek istememesi meselesi, diğeri ise Türkiye'nin bazı şehirlerinde (Artvin, Kars, Konya, Erzurum, Mersin, Trabzon, İstanbul ve İzmir'de) Sovyet Ticaret Mümessilliği'nin şubelerini açmak ve bunlarla ülke dışı haklar tanıtmak istemesi meselesidir.¹⁵ Sovyet Rusya'nın Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde Ticaret Mümessilliği açmak talebinin asıl sebebi, ticarî münasebetlerden daha çok proleter ihtilâlini gerçekleştirmek için Türkiye'den destek bulmaktır. Tesbit ettiği stratejiler çerçevesinde dış politikai gereği, dünya devletlerinde, haliyle aynı zamanda Türkiye'de

¹³ M. Gönlübol - C.Sar, age., s. 79

¹⁴ S. Bilge, age., S. 104

¹⁵ M. Gönlübol - C.Sar, Atatürk ve..., S. 73

Bolşevizmi yayma çabası da bulunmaktaydı. Bu amacına ulaşması için de, Türkiye'nin değişik bölgelerindeki şehirlerde amacı doğrultusunda faaliyet gösterecek mümessilliklerin bulunması çok büyük önem arz etmekteydi.

Bütün güçlülere rağmen görüşmelerden sonra iki devlet arasında 11 Mart 1927 tarihinde, Ankara'da bir Seyrisâfain Andlaşması imzalandı.¹⁶

Yapılan Andlaşmada Sovyet Rusya'nın Türkiye'den yapacağı ithalatta yıllık değer tahditleri konulması öngörülmekteydi. Ayrıca Türkiye, Kars ve Artvin hariç olmak üzere yukarıda adı geçen şehirlerde Sovyet Ticaret Mümessilliği'nin şubeleri kurulmasını ve bunlardan bazı diplomatik imtiyazlardan faydalanılmasını kabul etmiştir.¹⁷ Buna karşılık da Sovyet Rusya, Türkiye'nin isteği üzerine üçüncü bir devlete gönderilecek malların gümrüğe tabi olmadan, taraf devletlerin ülkelerinden transit olarak geçmesini kabul etmiştir. Anlaşmada mevcut olan bu hüküm Batum Limanı'nın Türkiye tarafından kullanılmasını sağlamaktaydı.¹⁸ Buna rağmen Türkiye'nin şehirlerinde Ticarî Mümessillik şubelerini açma hakkını alan Sovyet Rusya, çok önemli diplomatik bir zafer sağlamıştır. Çünkü yukarıda bahsettiğimiz Bolşevik faaliyetler için Türkiye coğrafyasında büyük imkânlar kavuşmuş olmaktadır.

Nihayet, özellikle İngiltere'nin tutumu karşısında Türkiye-Sovyet Rusya münasebetleri sonunda gerçekleşen 1927 Ticaret Andlaşması iki memleket arasındaki iktisadî ve ticarî konulardaki uyuşmazlıkları ortadan kaldırmıştır. Bu meyanda da ticaret hacmi genişlemiştir.¹⁹ Uygulamada ise önemli güçlükler devam etmiştir. Çünkü, iktisadî konularda çıkar çatışmaları mevcudiyetini muhafaza etmiştir. Ayrıca anlaşmanın uygulanmasında Sovyet Hükümeti Türk ihracatçılarına güçlük çıkarmaktan da geri kalmamıştır. Sovyet Hükümeti'nin bu tutumu da Türk Hükümeti'nin protestolarına sebep olmuştur.²⁰

¹⁶ *Düştur*, 3. Tertip C. 8 (İkinci Baskı) s. 607; S. Bilge, age., s. 104, 105

¹⁷ K. Gürün, age., s. 105

¹⁸ M. Gönlübol - C. Sar, age., s. 79

¹⁹ A. Eyicil, age., s. 270

²⁰ M. Gönlübol - C. Sar, age., S. 79

Moskova, yapılan bu Ticaret ve Seyrisâfain Andlaşmasını siyasi bir başarı olarak görmekteydi. İzvestiya Gazetesi 15 Mart 1927 tarihli sayısında, “...büyük devletlerin entrikalarına rağmen, Türkiye politik ve ekonomik çıkarlarının Sovyet Rusya’da olduğunu gördü...” diye izah ediyordu. Buna rağmen iki memleket arasındaki andlaşma uygulamasında ortaya çıkan uyuşmazlıklar giderilememişti.²¹

Uygulama güçlükleri başlıca iki konuda üst düzeyde idi. Bu iki devletin rejimleri birbirinden farklı olunca, Ticaret Türkiye’de tüccarlar tarafından yapılırken, Sovyet Rusya’da devlet tarafından yapılmaktaydı. Böylece iki değişik rejimin uzlaşmamasından ileri gelen engeller vardı. Ticaret yapan ve devlete ait olan Sovyet ticaret temsilcilikleri diplomatik ayrıcalıklardan yararlanmaktaydılar. Tüccar-Memur karışımı bu kimselerin ticaret yapmaları Türk kanunlarına bağlı olsa da, bir takım karışıklıklara sebep oluyordu. Hatta bunların fırsat buldukça ticaret faaliyetlerinin dışına çıkarak ideolojik çalışmalar yapmaları da Türkiye’yi rahatsız etmekteydi.²² Bu durum ise haliyle karşılıklı olarak güvensizlikler meydana getirmekteydi. Bu da ister istemez siyasi ilişkilere yansımaktaydı.

Sovyet Rusya’nın Türkiye’ye ilgisinin özünde, proleter ihtilâlini yaymak ve Türkiye’yi de Komünizmin içine çekmek olduğundan, Türkiye’de Komünist faaliyetler ve komünistler hakkındaki aleyhe faaliyetlere karşı, komünizmin yayın organları durumunda olan Pravda ve İzvestiya gazeteleri, Türkiye’nin iktisadî durumunu devamlı kötü gösteren yazılar yayınladılar. Sovyetlerin bu tutumuna karşı da, 6 Temmuz 1926 tarihli Milliyet Gazetesi cevap verdi. Milliyet Gazetesi, Türkiye’nin iç işlerine karışılmasını ve Milliyetçiliğin Ankara Hükümeti tarafından mukaddes bir dava sayıldığını belirtti. Türkiye ‘nin Sovyetlerin mali desteğiyle zafere kavuştuğunu yazan İzvestiya Gazetesine cevaben; 25 Temmuz 1926 tarihli Milliyet Gazetesi, Sovyet Rusya’nın da yabancı sermaye yardımlarını reddetmediğini yazdı.²³ Böylece Sovyet Rusya’nın

²¹ S. Bilge, age., s. 104

²² S. Bilge, age., s. 105

²³ A. Eyicil, age., s. 270

Bolşevizmi yerleştirmede yardım aldığını belirtmek istiyordu. Fakat, bu tartışmalar Türk-Sovyet münasebetlerini kesintiye uğratmadı.

Sovyet Rusya Hariciye Komiser Yardımcısı Karahan 1929 yılında Ankara'yı ziyaret etti. Dördüncü yılın sonunda, 17 Aralık 1929 tarihinde 1925 Tarafsızlık ve Saldırmazlık andlaşmasının süresi uzatıldı. 1932 yılında Sovyet Hükümeti'nin daveti üzerine Türkiye sanayi maddeleri ve makina ithali için 8 milyar dolar kredi açtı. Yardımın gerçekleşmesine dair protokol 21 Ocak 1934 tarihinde Ankara'da imzalandı.²⁴

B-SİYASİ MÜNASEBETLER

1.Milletlerarası Münasabetlerde Türk-Sovyet İttifakı

I. Dünya Harbi yıllarında Amerikan Başbakanı Wilson, milletlerarası barış düzeninin devamının bir takım temel şartlara bağlı olduğunu belirterek bunlara parmak basmıştı. 14 prensibinden²⁵ dördüncüsünde de silahsızlanma konusunu vurgulamaktaydı. Bu prensip daha sonra Milletler Cemiyetinin 8. maddesinde de yer aldı.²⁶ Bu şekilde başlayan silahsızlanma meselesi devletlerin politikalarında ve ümitlerinde önemli bir yer işgal etti.

İki dünya savaşı arasındaki gelişmeler ise bu çaba ve ümitlerin gerçekleşmesine imkân olmadığını ortaya koyacaktır.

Nitekim, Milletler Cemiyeti, 1926 yılında genel bir silahsızlanma konferansı hazırlamak üzere Silahsızlanma Konferansı Hazırlık Komisyonu kurdu. Bu komisyonun 1932 yılına kadarki çalışmaları bir sonuç vermedi.²⁷

1926 yılında çalışmalara başlayan Silahsızlanma Konferansı Hazırlık Komisyonu çalışmalarına katılmış olan Sovyet Rusya, 1927 yılındaki dördüncü toplantısına da iştirak etti.²⁸

²⁴ İ. Soysal, age., s. 663; Ş.Esmer age., s. 219; A. Eyicil, age., s. 270

²⁵ Wilson Prensipleri için Bkz, F. Armaoğlu, age., s. 138-139

²⁶ O.Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara 1977, s. 50

²⁷ F. Armaoğlu, age., s. 224 vd.

²⁸ K. Gürün, age., s. 123

Bolşevik ihtilâlinde sonra, batı devletleri uzun bir müddet Sovyetlerin rejimini tanımamışlar, böylece Sovyet Rusya'yı dünya politikasından tecrit etmeye çalışmışlardı. Batının bu politikası karşısında Sovyet Rusya hep batı devletlerinin tecavüz hareketlerine maruz kalacağı endişesini taşımaktaydı.²⁹ Bu sebeple de, başta Türkiye olmak üzere komşusu olan devletlerle iyi münasabetler isteğiyle hareket etmekteydi. Bu cümleden olmak üzere Milletler Cemiyeti'nin müzahareti ile Cenevre'de toplanan silahsızlanma Konferansına Sovyet Rusya, Türkiye'nin de katılmasını teklif etti.³⁰ Sovyet Rusya temsilcisi Litvinov bu teklifi yaparken; *"Türkiye Cumhuriyetinin dünya politikainde oynamakta olduğu mühim rol ve coğrafi durumu sebebiyle..."* komisyon çalışmalarına katılmasının gereğini savunmaktaydı.³¹ Bu teklif üzerine Türkiye 1928 yılı Mart ayında Cenevre Silahsızlanma konferansına davet edildi.³²

Bu dönemde ekonomisini hızla geliştirmek mecburiyetinde bulunan Sovyet Rusya'nın barışa ihtiyacı vardı. Fakat batılı devletlerin de barışı bozacakları endişesini taşımaktaydı. Bu devletlerin niyetini tam olarak anlayabilmek ve dünya kamuoyu desteğini de alabilmek için Litvinov, Milletler Cemiyeti Silahsızlanma Komisyonu'na 30 Ekim 1927 tarihinde bir teklif getirmişti. Bu teklifte; silahların dağıtılması, silahların yok edilmesi, askerlik hizmetlerinin kaldırılması ve asker giderlerine son verilmesi ana konuyu oluşturmaktaydı.³³ Pek de mümkün olmayan bu teklifler Avrupa devletleri tarafından da olumlu karşılanmadı. Litvinov'un bu teklifi sadece Türkiye ile Almanya tarafından ilgi gördü.³⁴

Sovyet Rusya'nın tezini savunan Türkiye, aynı zamanda Millî Mücadaladan sonra ilk olarak milletlerarası görüşmelere iştirak ediyordu.³⁵

²⁹ M. Gönlübol-C. Sar, age., s. 80; F.Armaoğlu age., s. 224

³⁰ S. Bilge, age., s. 110; M. Gönlübol-C.Sar, age., s. 80

³¹ M. Gönlübol-C. Sar, age., s.80; F. Armaoğlu, age., s. 335

³² M. Gönlübol-C. Sar age., S.80

³³ A.Akşin, age., s.146 vd

³⁴ S. Bilge, age., s. 110

³⁵ M. Gönlübol-C.Sar, age., s. 80

Bu iki memleket toplantı boyunca, yakın ve sıkı bir işbirliği içerisinde oldular.³⁶

1927 Cenevre Konferansı başarısızlıkla sonuçlanınca Milletler Cemiyeti'nin barışı korumak görevini desteklemek maksadı ile bir takım tekliflerle yeniden görüşler belirlenmeye başlandı. Bu doğrultuda Fransa Dışişleri Bakanı Aristide Briand 6 Nisan 1927 tarihinde basına verdiği demeçte Amerikan Dışişleri Bakanı Kellog'da Fransa Dışişleri Bakanı'na Aralık 1927 tarihinde bir cevap vererek; "*Savaşı bir Millî Politika âleti olarak kullanmaktan vazgeçme*" taahhütünün dünyü çapında bütün devletlerin katılması ile bir andlaşmada yer almasını teklif etti.³⁷ Başta Fransa ile İngiltere Hükûmetleri tarafından sıcak bakılmayan bu teklife halklarının sıcak bakmaları karşısında kabullenmek zorunda kaldılar.³⁸

Savaşın bir millî politika aracı olarak kullanılmamasını, anlaşmazlıkların çözümü için savaşa başvurulmasını, daima barışçı vasıtaların kullanılmasını kabullenen³⁹ bu pakt 27 Ağustos 1928 tarihinde Paris'te dokuz devletin iştiraki ile imzalandı. Bu devletler; Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Polonya, Belçika ve Çekoslavakya idi.⁴⁰ Andlaşma diğer devletlerin de katılmalarına açık tutuluyordu. Briand-Kellog Paktı'na Sovyet Rusya ve Türkiye'de davet edildiler. Bunun üzerine 31 Ağustos 1928 tarihinde Sovyetler, 8 Eylül 1928 tarihinde de Türkiye Pakta katıldılar.⁴¹

Ancak Amerikan Birleşik Devletleri bu tarihte Sovyet Rusya'ni henüz tanımadığı için Sovyetler orjinal imzacılar arasında yer alamıyordu. Bu sonuçtan ise Sovyet Rusya endişe etmekte, Batılıların Sovyetleri izole etmek, çember içine almak niyetine olduklarını ileri sürmekteydi. Daha sonra, Fransa'nın teşebbüsü ile Sovyet Rusya Ekim 1928'de pakta tamamen iştirak etmiştir.⁴² Fakat önemli olan bu paktın yürürlüğe girmesi idi.

³⁶ K. Gürün, age., s. 123

³⁷ F. Armaoğlu, age., s. 222

³⁸ F. Armaoğlu, age., 222 vd

³⁹ A. Akşin, age., s. 176 vd.

⁴⁰ O. Sander, age., s. 34,35; S.Bilge, age., s. 110

⁴¹ K. Gürün, age., s. 123

⁴² F. Armaoğlu age., s. 223

Sovyet Rusya bu pakta büyük önem vermekteydi. Fakat tastik formaliteleri bir türlü gerçekleşemiyordu.

Bu yüzden Sovyet Rusya Doğu Avrupa devletleri arasında bir an önce bu pakt'ın yürürlüğe konulmasını sağlamak amacıyla temasa geçti. Bu teşebbüslerin sonunda 9 Şubat 1929 tarihinde Moskova'da; Estonya, Letonya, Polonya ve Romanya ile imzaladığı bir protokol ile paktı bu ülkeler arasında yürürlüğe soktu.⁴³ Litvinov Paktı olarak adlandırılan bu protokola da Türkiye 1 Nisan 1929 tarihinde katıldı.⁴⁴ Böylece, bu önemli meselede de Türkiye Sovyet Rusya'nın yanında yer almış oldu. Bu görüşmelerde, Tevfik Şükrü Aras Protokol hakkında şöyle diyordu;

“Meclisi âli'nin tasdikına arzolunan esası Büyük Meclisin tasdik ve tasvibine iktiran etmiş olan Kellog Pakt'ının bir an evvel şarkî Avrupa'da mer'iyete geçmesi için komşumuz ve dostumuz Sovyet Hükûmeti tarafından yapılan bir teşebbüs üzerine muhtelif alâkadar hükûmet meyanında Türkiye'nin de iştirak ettiği bir pakttır. Protokolun mahiyeti de gösteriyor ki esası evvelâ kabul edilmiş olan ve sulh için mühim bir adım telâkki ettiğimiz bir eserin bir an evvel şarkî Avrupada mer'iyete geçmesidir.”⁴⁵

Bu gelişmelerden ortaya çıkan gerçek, Türkiye'nin milletlerarası işbirliği ve kollektif barış faaliyetlerine katılmasında Sovyet Rusya'nın önemli bir rol oynamış olmasıdır. Elbette ki, Sovyetlerin, Türkiye'ye duyduğu yakınlık, Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşmasının verdiği güven duygusu ile, kendi çıkarlarına uygun hareket edeceğinden emin olmasından kaynaklanmaktaydı. Böyle de olsa, Türkiye bu faaliyet ve çabalara katılmakla batılı devletler ve diğer Avrupa devletleriyle münasebetlerini genişletme imkânı bulurken, dayanışma içinde olduğu tek devlet Sovyet Rusya olmadığını da izhâr etmekteydi.⁴⁶

⁴³ M. Gönübol- C.Sar, s. 80; İ.İnönü, age., s. 244

⁴⁴ K. Gürün, age., s. 123

⁴⁵ T. R. Aras, *Lozan İzlerinde 10 Yıl*, Akşam Matbaası, İstanbul, 1935, s. 64

⁴⁶ F. Armaoğlu, age., s. 336

2.17 Aralık 1925 Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşmasının Uzatılması

Sovyet Rusya Dışişler Komiseri Litvinov, 4 Aralık 1929 tarihinde Sovyet dış politikası hakkında, merkez komitesine verdiği raporda, Dışişleri Komiser Yardımcısı Karahan'ın yakında Türkiye'ye gedeceğini bildirmekteydi. Ayrıca Karahan'ın Türkiye'yi ziyaret amacını da, Sovyet Rusya'nın değişmez dostluğunu şahsen teyit etmek olduğunu açıklıyordu. Litvinov bu raporunda Sovyet-Türk dostluğunun geçici olmadığını da belirterek Türkiye'den büyük Türk Cumhuriyeti diye söz ediyordu.

Karahan'ın Ankara'yı ziyareti ve sağlanan temaslar sırasında 17 Aralık 1925 tarihli Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşmasının süresi bir protokol ile 17 Aralık 1929 tarihine kadar uzatıldı.⁴⁷

İki memleket arasındaki münasebetlerin 1929 yılındaki en önemli olayı, hiç şüphesiz Karahan'ın Ankara'yı ziyareti ve 1925 Tarafsızlık ve Saldırganlık Andlaşmasının uzatılmasıyla ilgili protokolün imzalanması idi.⁴⁸ Aslında 1925 Andlaşması üç yıllık bir süre için uzatılmış, hatta müddetin bitiminden altı ay önce de fesh edilebileceği bildirilmişti. Ancak 3.maddesinde de yıllık süreler için otomatik olarak uzayacağı hükme bağlanmıştı.⁴⁹ Böylece Andlaşma 17 Aralık 1928 tarihinden itibaren bir yıl süre ile doğrudan uzamıştı.

Bu protokolün yapılması için, Tefvik Şükrü Aras'ın daveti üzerine, Sovyet Dışişleri Komiser Yardımcısı Karahan 13 Aralık 1929 tarihinde Türkiye'ye geldi.⁵⁰

Protokol gereği⁵¹, taraflar birbirlerine bildirmeden ve mutabık olmadan protokole alınan ek protokolde⁵² belirtilen komşuları olan devletlerle siyasi andlaşma yapmamaları hakkında taahütte bulunuyorlardı. Dikkat edilirse bu tarihe kadar 1921 Moskova Muhabesini ileri sürmek

⁴⁷ S.Bilge, age., s. 105

⁴⁸ K.Gürün, age., s. 124

⁴⁹ İ.Soyal, age., s. 269

⁵⁰ K. Gürün, age., s. 125

⁵¹ Protokol için Bkz, Ek. 5

⁵² Ek Protokol için Bkz. Ek. 6

suretiyle hiç de haklı olmadan Türkiye'yi kendilerine bilgi vermeden anlaşmalar yapmakla itham eden Sovyet Rusya, artık bundan böyle bu bilgileri bir hak olarak talep edecekti.⁵³

Ankara görüşmeleri ve imzalanan uzatma protokolunun ana konusu 1925 Andlaşmasının ikinci maddesini oluşturmaktadır. Bu konunun görüşülmesi kimin tarafından teklif edildiği açık olmamakla birlikte olaylar ve gelişmeler bu düşüncenin Sovyet Rusya'ya ait olduğu yönündedir.

Nitekim, İngiltere, 24 Mayıs 1927 tarihinde Sovyet Rusya ile siyasi ilişkilerini kesmişti. 1929 yılında yeniden siyasi münasemetleri başlatılması ile alakalı bir davranış sergilemişti. Fakat Sovyet Rusya İngiltere'den istediği ilgiyi göremiyordu. Diğer taraftan İstanbul'u ziyaret eden İngiltere, Akdeniz Filosu'nun komutanı Frederick Feild, 14 Ekim'de Ankara'da Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmişti. Bu ziyareti, Türkiye'nin İngiltere lehine bir hava oluşturduğu düşüncesinde olan Sovyet Rusya'yı büyük bir endişe aldı. Böyle bir gelişmeyi arzu etmeyen Sovyet Rusya'nın Türkiye ile görüşme teklifinde bulunmuş olması ihtimali de vardır.

Ayrıca, Sovyet Rusya Balkanlardaki gelişmeleri dikkatle izlemekte ve gelişmelerden memnun olmaktaydı. Türkiye ile Romanya münasebetleri zaman içerisinde bir iyileşme içine girmekteydi. 6-10 Ekim 1929 tarihinde Atina'da toplanan Evrensel Barış Kongresi de Yunanistan'ın eski Başbakanı Papanasdas, bir "*Balkan Birliği*" kurulması teklifini ortaya atmış ve bu teklif olumlu karşılanmıştı. Sovyet Rusya ise Türkiye ve Romanya'nın da dahil olacağı bir Balkan Birliği'nin kurulmasından elbetteki rahatsız olmaktaydı.⁵⁴

Aslında bu dönemde barış ve güvenlik ortamını arzu eden Türkiye Balkanlarda bir barış ortamı oluşturmaya gayret ederken, Sovyet Rusya ile Romanya'nın da arasını bulmaya çalışmaktaydı.

İşte belirttiğimiz sebeplerle, 1925 Andlaşması'nı uzatma hareketine geçen Sovyet Rusya ile 1929 protokolu imzalandı; Türkiye, İngiltere ve

⁵³ K.Gürün, age., s. 124,125

⁵⁴ K. Gürün, age., s. 125

Romanya ile bir siyasi andlaşma yapmadan Sovyet Rusya'nın muafakatını alma taahhüdünü yüklenmiş oldu.

Karahan'ın Ankara'yı ziyaretinden sonra, Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Şükrü Aras'da 1930 yılı Eylül ayında Moskova'ya bir ziyaret gerçekleştirdi.

Bu ziyaret sırasında Litvinov 25 Eylül 1930 tarihinde Tevfik Şükrü Aras onuruna Moskova'da bir yemek verdi. Bu ziyafet anında yaptığı konuşmada, bir takım meselelere parmak basarak,⁵⁵ iki memleketin yakın işbirliğinin çok taraflı politikaya da yansıtacağını işaret etmeye çalışıyordu. Burada *“Bu işbirliği Türk-Sovyet karşılıklı münasebetlerinin sınırının ilerisine gitmiş ve şimdi dünya politikasının önemli bir unsuru olmuştur”* diyordu.

Litvinov bu görüşmeler sırasında ayrıca Türkiye Cumhuriyetinde meydana gelen inkılaplardan ve buna bağlı olarak gerçekleşen ekonomik ve kültürel alanlardaki gelişmelerin Sovyet Rusya halkı tarafından dikkatle izlenmesini de belirtiyordu.

Gerçekleştirilen görüşmeden sonra 30 Ekim 1930 tarihinde bir ortak bildiri yayınlandı. Bu bildiride Türkiye ve Sovyet Rusya, milletlerarası meseleler hakkındaki görüşlerinin aynı olduğu, ikili münasebetlerinde de andlaşmalara gölge düşürecek herhangi bir meselenin olmadığı açıklandı.⁵⁶

Ayrıca, 1921 Moskova Anlaşmasının onuncu yıldönümü münasebetiyle 16 Mart 1931 tarihinde Sovyet Hariciye Komiseri Litvinov, Tevfik Şükrü Aras'a bir dostluk mesajı göndermiştir. Bu mesajda iki ülke arasındaki yakınlığı ve işbirliğini övmektedir.⁵⁷

Buna ilâveten; 17 Mart 1931 tarihinde, aralarındaki barış ve dostluk münasebetlerini güçlendirme amacını güden, eldeki her türlü silahların etkin biçimde azaltılmasının sürekli bir barışın tek sağlam güvence olduğunu kabul edilen bir de protokol gerçekleştirdiler.⁵⁸ Ayrıca, 17 Aralık

⁵⁵ Konuşmanın metni için Bkz, Lozan izlerinde 10 yıl, s. 99, 100

⁵⁶ S.Bilge, age., s. 105

⁵⁷ Mesajın Türkçe metni için Bkz., Atatürk'ün Dış Politikası II., Belge 21, s. 204

⁵⁸ 17 Mart 1931 protokolü için Bkz, Ek. 7

1929 protokolünün ayrılmaz bir parçası olarak belirtilen bu protokolde, tarafların önceden birbirlerine bildirmeden, Karadeniz ve O'na bitişik denizlerde yeni savaş girişiminde bulunmayacaklarına dair anlaşmışlardır. Bu yükümlülük haliyle başka denizlerde de donanması bulunan Sovyet Rusya'nın yararına bir karar niteliğindedir.⁵⁹

Tevfik Şükrü Aras'ın Moskova ziyaretinden bir yıl kadar sonra Sovyet Dışişleri Komiseri Litvinov Ankara'ya gelmiş, başına bir demec vererek şu iki konu üzerindeki görüşlerini ortaya koymuştu. Birincisi, 1925 Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşması idi. Bu konuda, *“Andlaşmanın her iki memleketin de bağımsızlık ve egemenliklerini sınırlayan bir andlaşma olarak görülmemesi gerekir. Çünkü, zaten bu iki memleket birbirinin aleyhine harekete katılmayacaklarından tamamen emindir”* demektedir. Gerçektende, tarafların 1921 Moskova Muahedesi'ne sadık kalmaları halinde durum bundan başka değerlendirilemezdi. İkinci konu ise, iki memleket arasındaki ekonomik ilişkilerdir. Bu konuda da; *“Sovyet Rusya Beş yıllık plânını başarı ile gerçekleştirmiştir. Bu başarı Türk-Sovyet ekonomik işbirliğini gerçekte artıracaktır”* şeklinde idi.⁶⁰

Ayrıca Litvinov Ankara'da Başbakan İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Tevfik Şükrü Aras ile ikili ve çok taraflı konularda görüşmelere de devam etmekteydi. Birçok konularda görüş alış-verişi sağlandı.

Gerçekleştirilen bu görüşmeler neticesinde on yıldan beri kurulmuş olan Türk-Sovyet iyi münasebetlerinin ve ekonomik işbirliğinin devam ettiği vurgulanmış ve belirtilen konularda da mutabakat sağlanmıştır.⁶¹

Bu görüşmelerin devam ettiği 1931 yılında Avrupa'da Fransa'nın inisiyatifi ele alması ile, Avrupa Birliği düşüncesi ortaya atılmış ve Milletler Cemiyetinde oluşturulan bir komisyon bu alanda çalışmalarına başlamıştı.⁶² Burada ilginç olan yine Milletler Cemiyeti'nin, Cemiyete üye olmayan Türkiye ve Sovyet Rusya'yı daha öncede olduğu gibi Avrupa Birliği'nin dışında bırakmış olmasıydı. İki devlet de çalışmalara davet

⁵⁹ İ. Soysal, age., s. 266

⁶⁰ S. Bilge, age., s. 106

⁶¹ İ. Soysal, age., s. 266

⁶² K. Gürün, age., s. 126

edilmemişlerdi. Haliyle Cemiyetin bu tutumu Türkiye ve Sovyet Rusya tarafından tepki ve endişe ile karşılandı.

Bu konuda Tefvik Şükrü Aras şu bilgileri vermektedir.⁶³

“...O vakit Almanya, İtalya, Yunanistan, Macaristan ve Bulgaristan ile münasebetlerimiz çok iyi olduğu için bu devletlerden, Sovyet Rusya ve Türkiye'nin de Avrupa Birliği Komisyonunun faaliyetine iştirake davet edilmesi için münasip şekilde teşebbüslerde bulunmalarını istedik...Almanya ve İtalya, Fransız muhtırasına verdikleri cevaplarında Sovyet Rusya ve Türkiye'nin de Avrupa Birliği Komisyonuna iştirak etmesini istediler. Öteki Avrupalı dostlarımız devletler Rusya'yı zikretmeksizin aynı arzuyu ileri sürdüler. Nihayet gerek Sovyet Rusya, gerek Türkiye, Avrupa Birliği Komisyonunun 1931 Mayısında yapılacak toplantısına davet edildiler”

Bu şekilde, Türkiye'nin girişimleri ile Türkiye ve Sovyet Rusya'nını Avrupa Birliği Komisyonunun çalışmalarına davet edilmeleri sağlanmıştır. Daha önce de Sovyet Rusya aynı şekilde Türkiye'nin Silahsızlanma Komisyonuna davet edilmesini sağlamıştı.

Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Litvinov'un 27 Ekim 1931 tarihinde başlayan ziyareti ve gerçekleşen görüşmeler sonunda, 1925 Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşma'sının süresini 5 yıl daha uzatan ve aynı zamanda 17 Mart 1931 tarihli “Bahri” protokolünde 5 yıl uzatan protokol 30 Ekim 1931 tarihinde imzalandı.⁶⁴

Litvinov'un bu ziyareti ile ilgili olarak Mustafa Kemal Paşa, 1 Kasım 1931 tarihli TBMM'nin açılışında şöyle diyordu;⁶⁵ *“Büyük dostunuz Sovyet Rusya'nın muhterem Hariciye Komiserini Ankara'da kabul etmekle memnun olduk. İki memleketin tecrübe geçirmiş dostça münasebetlerini aynı kuvvet ve samimiyetle devam ettirmenin tarafların büyük menfaat ve samimi arzularının gereği olduğu bu vesile ile de açıklanmış ve vurgulanmıştır.”*

⁶³ T. R. Aras, *Görüşlerim I*, İstanbul 1968, s. 97

⁶⁴ İ. Soysal, *age.*, s. 266

⁶⁵ Atatürk'ün Millî Dış Politikası, s. 55

Diğer taraftan, bu ziyaretin diğer devletler tarafından nasıl değerlendirildiği de dikkate şayandır. O tarihlerde Türkiye deki ABD büyükelçisi J.Grev, kendi Dışişleri Bakanı Stimons'a gönderdiği raporda olayı şöyle özetliyordu;⁶⁶

“Ziyaretin, İsmet Paşa ile Tevfik Şükrü Beyin, Atina ve Budapeşte ziyaretlerinden sonra ve İstanbul’da toplantısını henüz bitiren Balkan Konferansının hemen arkasından ayarlanmış olması manidardır...Etrafta, Türkiyenin, Besarabya konusunda Rusya ile Romanya arasında bir hal yolunu, Rusya ile Bulgaristan’ı yakınlaştırmak imkânlarını müzakere etmek istediği; Rusya’nın ise Türkiye’nin ekonomik yardım için Batıya dönerek, Batılı kapitalist ülkelerle anlaşmasından endişe ettiği-bu vesile ile Saracoğlu Şükrü Beyin ABD ziyareti misal gösterilerek-rivayetleri ileri sürülüyordu. Fakat özellikle üzerinde durulan ve resmen yalanlanan rivayet, Litvinov’un, uzatılan Türk-Rus anlaşmasına, Rusya’nın muvafakati olmadan Türkiye’nin Milletler Cemiyetine girmesini önleyecek bir madde ilâvesini istediği ama bunda başarısızlığa uğradığı idi. Türkiye’nin Batıya yönelmesi, İtalya, Yunanistan ve Bulgaristan ile yakınlaşması, Romanya ile daha sıkı ilişkiler ve Milletler Cemiyetine girmek ihtimali, Sovyet liderlerinin zihninde tereddütler uyandırması şüphe edilemeyecek bir husustur. Bağımsızlık mücadelesi sırasında yaptığı yardımlar dolayısı ile Rusya’ya müteşekkir olduğu hususunda zaman zaman tekrar edilen beyanlara ve Tevfik Şükrü Beyin Sovyet taraftarlığı ve yoldaş Suritz (Rus Sefiri) ile adeta kardeşçe münasebetlerine rağmen, Sovyetlerin zihninde, Türkiye’nin kalpten sadakatinden hiç şüphe bulunmadığı söylenemez...Ziyaretin sonuçları hakkında bana ne söyleyebileceğini Tevfik Şükrü Beye sordum. Cevabı açık ve kesindi: Türkiye’inin muhtemel Milletler Cemiyeti üyeliğini tasvip etmemesi söz konusu olmayıp, aksine Litvinov, Türkiye’nin Milletler Cemiyetinde Rusya için bir kazanç olacağı görüşündedir. Türkiye ‘nin Balkanlarla ve Batı ile ilişkilerine gelince, barışa

⁶⁶ K. Gürün, age., s. 127,128

yardımcı olacak her hangi bir pakt Sovyet Hükûmetince tasvipte karşılanacaktır. Bakanın başka bir şey söyleyebileceğini düşünmek zordur.”

Litvinov dönüşünde meslektaşı İsmet İnönü’yü Moskova’ya davet ettiğinde, İsmet İnönü, bu daveti memnuniyetle kabul etmiştir.⁶⁷

Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Litvinov tarafından ısrarla Moskova’ya davet edildiğini belirten Türk Dışişleri Bakanı İsmet İnönü Sovyetlerin bu ısrarlarının sebebini şöyle dile getiriyor; *“Garp devletleriyle münasebetlerimiz 1926’dan sonra gelişme istidadı göstermeye başlamıştı. Gerek bu sebeple, gerek Balkanlar üzerinde teşebbüslere giriştikçe, Sovyet Rusya’nın da Türkiye üzerindeki dikkati artmaya başlamıştı. Bizim batı ile münasemetlerimizi düzeltmek zorundaki çalışmalarımız, Sovyet Rusya’da şüpheler uyandırmaktan geri kalmıyordu. İşte bu şartlar içinde ısrarla Rusya’ya davet edildim ve 1932 yılında Moskova ziyaretimi yaptım.”*⁶⁸

Zirâ, Türkiye ile Yunanistan arasındaki anlaşmazlığın çözümü konusunda İtalya ve özellikle Mussolini önemli bir gayret sarfetmişti.⁶⁹

Bu gayretler neticesinde Türkiye Cumhuriyeti ile Yunanistan arasında 30 Ekim 1930 tarihli Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Andlaşması gerçekleştirilmişti.⁷⁰ Aynı şekilde daha 30 Mayıs 1928 tarihinde de Türkiye ile İtalya Krallığı arasında Tarafsızlık, Uzlaştırma ve Yargısal Çözüm Andlaşması yapılmıştı.⁷¹ İtalya’nın Türkiye hakkındaki tutumundan dolayı da Dışişleri Bakanı Tefik Şükrü Aras Mussoluni’ye teşekkür telgrafı çekmiş, TBMM’de İtalya hakkındaki olumlu hissiyatını Mecliste dile getirmişti.⁷²

Türkiye’nin bu arada İtalya ile oluşturduğu sıcak münasebetler ve diğer Avrupa devletleriyle geliştirmeye çalıştığı iyi komşuluk politikası karşısında Sovyet Rusya memnuniyetsizlik hislerini pek de gizliyemiyordu.

⁶⁷ S. Bilge, age., s. 106

⁶⁸ İ. İnönü, age., s. 244

⁶⁹ K. Gürün, age., s. 128

⁷⁰ İ. Soysal, age., s. 393

⁷¹ İ. Soysal, age., s. 335

⁷² K. Gürün, age., s. 128

Aynı zamanda Türkiye'yi de bu devlerden uzak tutma politikasını daha da güçlendirmeye çalışıyordu.

Bu konuda Sovyet Rusya'nın düşüncelerini, Ankara'daki Rus sefiri Suriç, Hükümeti adına, bu girişimleri hatalı gördüklerini belirtmek suretiyle Türk Devletinin hareket imkânlarını kısıtlamaya çalışıyordu.⁷³

İsmet İnönü'nün de sebebini açıkladığı gibi, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında gerçekleşen üst düzey gezilerin en önemlisi Başbakan İsmet İnönü'nün Nisan 1932 tarihindeki Rusya'ya gezisidir. Bu gezide Türkiye'nin de elbetteki bir takım amaçları vardı.

Bu amaçlar içinde öncelikle belirtmemiz gerekenler; Ekonomik işbirliği imkânlarının yerinde görüşülmesi, güveni tazelemek ve Sovyet Rusya idarecilerini yakından tanıyarak onların Türkiye ve Türk Dünyası hakkındaki niyetlerini sağlıklı olarak tesbit etmek, Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesi ve Balkan Paktı teşkilatlanma fikrine Sovyet Rusya'nın iknâ edilmesi idi.⁷⁴

1932 yılına gelindiğinde Türkiye'nin dış politikasında iki önemli mesele vardı. Bunlar, Milletler Cemiyetine girme meselesi ile Balkan Devletleri arasında işbirliğinin gerçekleştirilmesi çabaları idi. Bu konular ayrıca değerlendirilecek olmasına rağmen, İsmet İnönü'nün Sovyet Rusya gezisinde bu iki konu üzerinde özellikle durduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

Deniz yoluyla Rusya'ya giden İsmet İnönü'nün yanında Dışişleri Bakanı Tevfik Şükrü Aras ve kalabalık bir heyet bulunmaktaydı. 24 Nisan 1932 tarihinde İstanbul'dan hareket eden heyetin ilk görüşme durağı Odesa oldu.⁷⁵

İsmet İnönü Odesa'da samimi ve coşkulu bir karşılama yapıldığını ve bu karşılamaı "*İnkılâpçı ve Milliyetçi Türkiye Cumhuriyeti*" adına kabul ettiğini belirtmektedir. Bu karşılamaadan memnuniyetini anlatmaya çalışan İnönü, "*her iki memlekette yıkılmış bulunan eski rejimlerin*

⁷³ K. Gürün, age., s. 128

⁷⁴ S. Bilge, age., s. 106

⁷⁵ İ. İnönü., age., s. 244;

anlaşmazlıkları yerine bugün iki taraf ilişkilerine hakim olan sarsılmaz dostluğu geçmiştir. Bu dostluk herhangi bir terdibin tercümesi değil, milletlerimizin sinesinden, karşılıklı menfaatlerimizin ve hadiselerin icabından doğan cerayan ve arzuların tabii bir ifadesidir” demiştir.⁷⁶

İnönü ve Heyeti 28 Nisan günü Moskova’ya vardığında burada da büyük bir itibar görmüştür.⁷⁷

Türk heyetine Moskova’dan 29 Nisan 1932 günü verilen resmi yemekte Molotov’un konuşması da iki memleketin geçmişi, hali ve geleceği hakkında Sovyetlerin düşüncelerini yansıtmaktaydı.⁷⁸ *“Bu dostluk bağımsız bir varlık sağlamak ve hayatlarını menfaatlerine uygun yeni temeller üzerine kurmak hakkını elde etmek için Türk ve Rus milletlerinin emperyalizm hükümetlerine karşı çetin bir mücadeleye mecbur kaldıkları bir zamanda ve emperyalist savaşın sonucu olarak doğmuş bulunmaktadır... Siyasi ilişkiler alanında, Türk-Sovyet işbirliği, saldırmazlık ve tarafsızlık mirasları ile yeni bir tip siyasi kavramı oluşturmuştur. İlk Türkiye ile Sovyet Rusya arasında 17 Aralık 1925’te yapılmıştır. Bu misak iki tarafın üçüncü bir tarafla ilişkilerini düzenlemede birçok defalar örnek olmuştur... zamanın her türlü deney ve sınavlarından başarı ile geçmiş, kabiliyetini ve her iki taraf için olan büyük önemini kanıtlamıştır. Ekonomik ilişkilerimiz de memleketlerimizin ekonomik ve sosyal bünyeleri arasındaki farka rağmen gelişmiştir. Sovyet Rusya’de ve Türkiye’deki ekonomik ilerlemeler iki memleket arasındaki ekonomik işbirliğinin gelişeceğine ve derinleşeceğine bizde ümit uyandırmaktadır... Milletlerarası işlerde barışa karşı artan hareketler sırasında Moskova’ya gelmeniz Sovyet-Türk dostluğunun anlamını vurgulamaktadır.”*

Bu görüşlere katıldığını bildiren cevapta da İnönü; *“...17 Aralık 1925 tarihli Andlaşma ile Ankara’da Litvinov ve Karahan tarafından imza edilen protokoller,... ilişkilerimizi düzenleyen ve memleketlerimizin*

⁷⁶ İ. İnönü, age., s. 243,253; S. Bilge, age., s. 106

⁷⁷ İ. İnönü, age., s. 245

⁷⁸ S. Bilge J. Degras Soviet Documents on Foreign Dolicy, C. II, s. 531,532’ den nakletmektedir, Bkz. S. Bilge, age., s. 107

karşılıklı menfaatlerini koruyan ilkeleri koymuşlardırki, bu ilkeler dünya barışı için kuvvetli bir unsur ve memleketlerimizin milletlerarası ilişkileri için mutlu bir örnek oluşturmaktadır. Konuşmanın ekonomik ilişkilerimize ve şahsi temaslarımıza ilişkin bölümü, ileriki gelişmeler için haz ve memnuniyet vericidir...Kemalist Türkiye şimdiye kadar size birçok örneklerini vermiş olduğu üzere barış davasına bağlılığını göstermiştir. Türkiye, milletlerarası dayanışma ilkelerinin zafer kazanacağına emindir...” diye söylemiştir.⁷⁹

Karşılıklı olarak atılan nutuklarda iki memleket arasında devam eden olumlu münasebetlerden bahsedilerek oldukça iyi bir tablo sergilenmiştir. Ancak incelememizin tümü üzerinde bakıldığında Türk-Sovyet Rusya münasebetlerinin zaman zaman güçlüklerle karşılaştığını görmek mümkündür. Nitekim güven tazelemek maksadı ile belli aralıklarla yapılan protokoller, karşılıklı geziler iki memleket arasında komşuluğun güçlkle sürdürüldüğünün bir göstergesidir. Elbette ki bu güçlükleri çıkaran, başta rejim farkı olmak üzere birçok sebepler de mevcuttur.

Gerçekleştirilen görüşmelerden sonra 8 Mayıs 1932 tarihinde bir de ortak bildiri yayınlanmıştır. Bu bildiride; Türk-Sovyet Rusya münasebetlerinin geçmişi değerlendirilecek, politik işbirliğinin geçmişte faydalı olduğu, şimdi ise barış için işbirliğinin artırılarak devam ettirmek gerektiği özellikle vurgulanmıştır. Bu yıllardaki işbirliği konusunun özünü de, ekonomik ve kültürel meselelerin oluşturduğu, bu sebeple de, Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki münasebetlerde ekonomik ve kültürel konulara özel bir itina gösterdiği işaret edilmiştir. Böylece, Türk ziyaretçilerinin, Sovyet Rusya’daki ekonomik yapılanmayı ve ilmi gelişmeleri gördükleri ve iki memleketin karşılaştığı ortak meseleler tesbit edilerek daha geniş temasların yapılması gerektiği görüşünü belirtilmiştir.⁸⁰ Nihayet, yayınlanan bildirinin sonunda da Sovyet Rusya’nın Türkiye’ye

⁷⁹ S. Bilge, age., s. 107

⁸⁰ S. Bilge, age., s. 107

sekiz milyon dolar uzun vadeli bir kredi açması için ilke anlaşmasına varıldığında ifade edilmiştir.⁸¹

İsmet İnönü'nün Rusya gezisi ve özellikle Moskova görüşmeleri elbetteki iki memleket arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesi yönünde olumlu birtakım sonuçlar ortaya koymuştur. Gürcü Sovyet Rusya'nın da büyük ekonomik sıkıntılar içerisinde olduğu, mali kaynaklarının çok büyük bir kısmını askerî alanda yayıtırma bağladığını bilmekteyiz. Buna rağmen Türkiye'nin Sovyet Rusya'ndan uzaklaşarak batılı devletlere yanaşacağı endişesi ile birtakım fedakarlıklar yapmak niyetinde olduğu da ortadadır. Nitekim, görüşmeler sırasında Sovyet Rusya'nın sanayi maddeleri ve makine ithali için Türkiye'ye 8 milyon dolarlık bir kredi açması bunun göstergesidir.⁸² Yardımın gerçekleşmesine dair Protokol da 21 Ocak 1934 tarihinde Ankara'da imzalanmıştır.⁸³ Bu kredi ile Türkiye Kayseri mensucat fabrikasını kurmuştur.⁸⁴

İsmet İnönü geziden sonra Türkiye'nin gelecekteki Sovyet Rusya politikasının da esasını oluşturacak bir şekilde, bu gezisini ve Sovyet Rusya ile liderlerini şöyle değerlendirmektedir,⁸⁵ *"...Bütün komşularımızdan Rus entellektüelinin, Almanya ve Garbı Avrupa ile olan münasebetlerde ve Sovyet Rusya aleyhindeki tertipler de meşgul oldukları kanaatini edindim.*

...Cemiyeti Akvam meselesini halletmiştim. Rusya'nın Balkan Paktı üzerindeki tereddütlerini izale ettim. 8 milyonluk bir istikraz yaptım. Alacağımız bu paranın kullanılması için plan meselesi kalıyordu. Plân nasıl yapılır, biz bunu nasıl yapacağız, bize bir mütehassıs heyet gönderebilecekler mi, bunları konuştum. Onun vaadini aldım. Bir mütehassıs heyetle Ankara'da plân yapmamız için karar verdik. Kendi görüşüme göre Sovyet Rusya'nın bizimle münasebetlerinin nasıl inkişaf edeceği ve nasıl bir palitika takip

⁸¹ İ. İnönü, age., s. 247

⁸² M. Gönlübol-Sar, age., s. 108

⁸³ İ. Soysal, age., s. 267

⁸⁴ S. Bilge, age., s. 108

⁸⁵ İ. İnönü, age., s. 251,252

edecekleri hakkında bir fikir edinmeye çalıştım. Bundan sonra ne olacak? Benim vardığım kanat şu idi: Sovyet Rusya kendi kalkınması ile meşguldür. Bu müddet esnasında, dış politika olarak bütün dikkati, Almanya ve Batı Avrupa üzerinde toplanmıştır. bunların Sovyet Rusya aleyhine yapacakları tertiplerden kuşkulu bulunmaktadır. Bu sebeple şimdilik garp hudutları ile meşguldür. Başka yerlerde, özellikle bizimle olan münasebetlerinde yeni bir ihtilafa girmek arzusunda değillerdi. Bizimle iyi münasebt politikası takip etmek kararındadırlar. Bütün melekeleriyle yalnız garp hudutları ile meşkuldürler. Garp hudutlarından gelecek bir tehlikede, biz Sovyet Rusya'ya bir tehlike olacak manzarasını gösterirsek garp hudutları ihtilafından evvel onu halletmek isterler. Böyle bir itimat buhranı araya girmezse münasebetlerimiz, sulh, garp hududunda bozuluncaya kadar devam eder. O zaman tahmin etmiştim ki, 1932 şartları içinde garp hududunda Sovyet Rusya'nın münasebetlerinin bozulması, yani Sovyet Rusya'nın garp hudutları meselesini halletmeye muvaffak olması, 25 seneden evvel düşünülebiyecek bir mesele değildir. Bütün garp hudutları parça parça olmuş. Hiçbirinden vazgeçmemişler. Letonya, Estonya, Litvanya ve Polonya'da olan parçalanmaları hazmetmemişler ve bunların hiçbirinden vargeçmemişler. Kendilerini ihtilal zamanında gadre uğramış addediyorlar. Bunlar kurtarmak emelleridir. Buna ne vakit güçleri yeter, ne vakit yapabilirler? Kolay bir mesele değildir. Benim gördüğüme göre Sovyet Rusya, 25 seneden evvel bu hale gelemez. Biz bu müddet esnasında Sovyet Rusya için erken bir tehlike haline girmemeliyiz. Böyle bir kanaatle geldim.”

Türkiye ile Sovyet Rusya arasında üst düzeyde gerçekleştirilen ve Türk-Sovyet münasebetlerini yönlendiren ziyaretlerden birisi de Maraşal Vorosilof'un Türkiye'yi ziyaretleridir. Vorosilof başkanlığındaki bir heyet, İsmet İnönü'nün ziyaretinden yaklaşık bir yıl sonra 1933 yılı Ekim ayında Türkiye'yi ziyarete geldiler.⁸⁶ İsmet İnönü bu ziyaret için “*benim ziyaretimi iade etmek üzere Vorosilof başkanlığındaki bir Rus heyeti*

⁸⁶ K. Gürün, age., s. 132

Türkiye'ye geldi" demektedir. Bu ziyaret Türkiye Cumhuriyeti'nin 10.yılı kutlamaları tarihine tesadüf etmiş ve İsmet İnönü ile heyetinin Rusya'daki karşılımlarına benzer bir coşkulu karşılama yapılmıştır.⁸⁷

Mustafa Kemal 1933 yılı TBMM açılış konuşmasında Türk Sovyet münasebetlerine değildiğinde; iki memleket arasındaki dostluğun güç şartlar içerisinde başladığını, 1921 yılından beri her türlü imtihandan başarı ile çıktığını belirtiyordu. Sovyet General Vorosilof'da onuncu yıl kutlamalarında Ankara'da 27 Ekim günü yaptığı konuşmasında aynı ifadeleri tekrarlıyordu. Vorosilof Türk Milletinin kahramanlıklarından, kurtuluş mücadelesindeki başarılarından övgü ile bahsediyor, iki devlet arasındaki ekonomik ve kültürel kuvvetliliği vurguluyordu.

Bu ziyarette en dikkate şayan görüşme konusu ise; Sovyet Rusya'nın o ana kadarki tüm silahsızlanma tekliflerinden sonra, gelecekte sezilen saldırı niyetleri karşısında, savunma imkânlarının araştırılması üzerinde durulmasıdır. Bu görüş doğrultusunda iki memleketin münasebetleri içinde ilk olarak ordu güçlerinin artırılması ve geliştirilmesi üzerinde durulmaktadır.⁸⁸

İsmet İnönü, Karahan'ın da katıldığı Vorosilof başkanlığındaki Sovyet heyetinin Türkiye'ye ziyareti konusundaki düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir; *"1933 yılında Vorosilof'un Türkiye'yi ziyareti ile iki memleket arasındaki itimat havası kuvvetlendi ve münasebetler daha sağlam bir zemine oturdu."*⁸⁹

1933 yılı Cumhuriyet Bayramı merasimlerine de katılan Vorosilof, İzmir ve İstanbul'a da geziler düzenledikten sonra Moskova'ya dönmüştür.⁹⁰

Sonuç olarak, 1925 Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşması önce 1929 uzatma protokolü ve 1931 Bahri Protokolü'nün yürürlük⁹¹ süreleri 30 Ekim 1931 tarihinde imzalanan protokole 5 yıl daha uzatılmış, nihayet 7

⁸⁷ İ. İnönü age., s. 254

⁸⁸ S.Bilge., age., s. 110

⁸⁹ İ. İnönü, age., s. 254

⁹⁰ M.Gönlübol-C. Sar, Atatürk ve ... , s. 108

⁹¹ İ. Soysal, age., s. 266

Kasım 1935 tarihinde yapılan yeni bir protokol ile de 10 yıl daha uzatılmıştır.⁹² Böylece 1925 Andlaşması 7 Kasım 1945 yılına kadar yürürlükte olmuştur.

3. Türkiye'nin Milletler Cemiyetine Girmesi ve Sovyetler Birliği'nin Durumu

Türkiye'nin Milletlerarası işbirliğine katılmasında en önemli aşama, 1932 yılında Milletler Cemiyeti'ne üye olması ile gerçekleşmiştir.

Türkiye'nin bu tarihe kadar Milletler Cemiyeti'ne girmemiş olmasının hangi sebeplere dayandığını üçüncü bölümde belirtmiştir. Fakat Avrupa'da gelişen siyasi gerginliklerin önüne geçmeyi, Cemiyet üyesi devletlerin başaramaması⁹³ ve Avrupa düzeninin tehdit altına alınmış olması, birtakım tedbirlerin alınmasını gerekli kılmaktaydı. Bu tedbirlerin başında ise Milletler Cemiyetini tasviye etmek geliyordu. Çünkü; genel görüş, dünya barışı ve güvenliğini sağlayabilecek milletlerarası bir kurulun tek merkez halinde olması ile sağlanacağı idi.⁹⁴

Buna rağmen; bir taraftan meclis misakının boşlukları doldurulmaya çalışılıyor, özel paktlar ve andlaşmalar yapılıyor, diğer tarafta Amerika'nın yalnızlık politikası, Japonya, Almanya, İtalya'nın Cemiyetten uzaklaştırılma eğilimi devam ediyordu. Bu durum ise Cemiyet çevresini ve hatta Milletlerarası kurumlara üye olmayan İsviçre'yi endişeye sürüklemekteydi. Tam böyle bir zamanda doğunun iki büyük devleti olan Türkiye ve Sovyet Rusya'nın Cemiyete katılmaları milletlerarası platformda ve Cemiyet üyeleri arasında çok olumlu bir şekilde değerlendirilmekteydi.⁹⁵

Nitekim, daha başlangıçta, İstiklâl Harbin'den sonra, itilaf devletlerinin 23 Eylül 1922 tarihinde yaptıkları barış çağrısında, Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesine yardımcı olacaklarını vaad

⁹² M. Gönlübol-C. Sar, Olaylarla..., s. 110

⁹³ T. Şükrü Aras, age., s. 61, 62

⁹⁴ A. Akşin, age., s. 170

⁹⁵ A. Akşin, age., s. 172

ediyorlardı. Ancak daha öncede belirttiğimiz gibi Türkiye o günkü şartlarda bu davete pek ilgi göstermemişti. Özellikle de Lozan Konferansından sonra Musul anlaşmazlığının Milletler Cemiyeti'ne sunulması ve verilen olumsuz kararlar Türkiye'nin cemiyete girme konosunu 1930 yılına kadar gündemden çıkarmasına sebep olmuştu⁹⁶. Ancak Lozan'dan sonra, Lozan Konferansında uzlaşmaya varılamayan konuların Fransa, İngiltere, İtalya ve Yunanistan'la çözümlenmiş olması artık bu devletlerle meselelerinin gündemden çıkarılmasını sağlamıştı. Böylece kurulu düzenin merkezi olan Milletler Cemiyeti'nin içinde bulunmanın daha faydalı olacağı düşünülmekteydi.⁹⁷

Diğer taraftan; bu dönemde, Türkiye, Sovyet Rusyane dayanmış ve Sovyet Rusya de Milletler Cemiyeti'ne güven duymamış olduğundan, Türkiye'nin bu teşkilata üye olması Sovyet faktörü ile engellenmekteydi.⁹⁸ Ancak, Sovyet Rusya'nın Milletlerarası teşkilatlara davet edilmesi, Sovyet Rusya'nın de rolüyle Türkiye'nin Milletlerarası münasebetlere iştirakı; Türkiye'nin 1930 yılından itibaren dış münasebetlerinde yeni bir görüşle hareket etmesi ve Milletler Cemiyeti ile ilgilenmeye başlamasına vesile oldu.⁹⁹

Sovyet Birliği, Milletler Cemiyetini kapitalist devletler kulübü olarak görmekte, kendine karşı kurulmuş bir teşkilat olarak kabul etmekte ve kuşkuyla bakmaktaydı. Halbuki Türkiye, Milletler Cemiyeti'ne girmeyi kabul ettiği zaman Sovyet Rusya'nın tasviplerini almıştır.¹⁰⁰ Sovyet Rusya kuşkulu görüşünde, Almanya'da Hitler'in ortaya çıktığı, İngiltere ve Fransa'dan kendilerine önemli bir saldırı tehlikesinin olmayacağı kanaatine vardığı, 1934 yılına kadar ısrar etti.¹⁰¹ Türkiye ise, bu tarihlerde Sovyet Rusyan'den farklı düşünmekteydi.

⁹⁶ M.Gönlübol, *Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma*, Ankara 1964, s. 140,141

⁹⁷ S.Bilge, age., s. III

⁹⁸ M.Gönlübol-C. Sar, *Olaylarla...*, s. 95

⁹⁹ F. Armaoğlu, age., s. 336

¹⁰⁰ M. Gönlübol- C.Sar, *Olaylarla...* s. .96

¹⁰¹ S. Bilge, age., s. III

İsmet İnönü Moskova ziyareti sırasında, Türkiye Hükümeti'nin, Milletler Cemiyeti'nin dışında kalmasının artık sakıncalı olduğunu beyan etmişti.

Bu konudaki düşüncelerini Litvinov'a belirtmiş, Sovyet Rusya yöneticilerinden de, birlikte girelim cevabını almıştı.¹⁰² Fakat çekimser tavır içinde kalarak zamanı ve şartları hakkında konuşmamaya itina gösteriyorlardı İsmet İnönü ise Türkiye'nin bu konudaki tavrının kesin olduğunu belirterek *“biz fazla beklemek istemiyoruz, siz de gireceksiniz, biz evvel girmişiz, siz evvel girmişsiniz önemi yok”* diyerek Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesini ortak karar olmaktan çıkarmıştı.¹⁰³

Ayrıca Türkiye Dışişleri Bakanı Tefik Şükrü Aras, Silahsızlanma Konferansının 13 Nisan 1932 tarihli oturumunda Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'yle işbirliği yapmaya hazır olduğunu ifade etmişti.¹⁰⁴

Milletler Cemiyeti Genel Kurulu, 6 Temmuz 1932 tarihinde Türkiye'yi Cemiyete katılmaya davet edince, TBMM 9 Temmuz 1932 tarihinde bu teklifi kabul kararı aldı. Arkasından kabul kararı Dışişleri Bakanı Tefik Şükrü Aras tarafından bir mektupla açıklandı.¹⁰⁵

Sovyet Birliği, bu teşkilata, Türkiye'nin kendilerinden önce girmesini arzu etmiyordu. Çünkü, Türkiye Cemiyete girince, batı ülkeleriyle işbirliğinin aratacağı ve bu durumun Sovyetler aleyhine olacağını düşünmekteydi.

Cemiyet Genel Kurulu, 18 Temmuz 1932 tarihinde Cemiyet üyesi olan devletlerin teklifi üzerine, Milletler Cemiyeti Asamblesi 43 devletin teklifi ile Türkiye'yi üyeliği kabul etti.¹⁰⁶

Böylece dünya barışını sağlamak için oluşan Milletlerarası bir kurulda yer alması, Türkiye için bir başarı sayıldı.

Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesi dünya barışı açısından da önemli bir gelişme idi. Çünkü, Boğazlara sahip ve Avrupa ile Asya

¹⁰² İ. İnönü, age., s. 250

¹⁰³ S. Bilge, age., s. 108

¹⁰⁴ F. Armaoğlu, age., s.137

¹⁰⁵ Mektup için bkz. İ.Soyal, age., s. 400

¹⁰⁶ A. Akşin, age., s. 172

arasında köprü durumunda olan Türkiye, takip ettiği dirayetli ve anlayışlı politikale Balkanların, Karadeniz'in ve Ortadoğu'unun bir barış bölgesi haline gelmesinde rol oynayacak ve Milletlerarası Kurulun çalışmalarında önemli bir faktör olacaktı.¹⁰⁷ Milletler Cemiyeti üyeleri ve Sovyet Rusya'de bunun bilincindeydi.

Türkiye'nin kendisinden koparak, Batılı Devletlerle işbirliğine girmesi endişesinde olan Sovyet Rusya, Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesinden memnun olmadı. Halbuki, Türkiye, Sovyet Rusyanın herhangi bir devlete saldırmadığı müddetce paktın 16.ve 17. maddelerinde belirtilen zorlanma tedbirlerin haksız bir şekilde Sovyetlere karşı yöneltilmesine kesinlikle razı olmayacağı hakkında teminat vermektedir.¹⁰⁸

Gerçi Milletler Cemiyeti, barışı bozan devletlere karşı misaka göre zorlayıcı tedbirler uygulayacaktı. Tabii teorik olarak Sovyet Rusya de bu tedbirlere konu olabilirdi. Fakat Türkiye'nin Sovyet Rusya ile 17 Aralık 1925 Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşması vardı.

Bu andlaşmaya göre, Sovyet Rusya'ne karşı olan yükümlülüğünü Milletler Cemiyeti Misakı ile uzatmak için mektubunun başında belirtmişti. Ayrıca, oluşacak durum karşısında alınacak tavır hakkında da Sovyetlerin Ankara Büyükelçisine ayrıca bir mektupla bilgi verilmişti.¹⁰⁹

Milletler Cemiyetine girmekle, Türkiye'nin dış politikasında ve Sovyet Rusya ile münasebetlerindeki değişim unsuruna bakıldığında, şöyle bir değerlendirme yapmak mümkündür.

Herşeyden önce, Türkiye-Sovyet Rusya münasebetlerinde soğukluk meydana gelmiştir. Çünkü, Türkiye, Sovyetlere rağmen Milletler Cemiyetine girmiştir. Bu ise herhangi bir tesir altında kalınmaksızın Millî menfaatlerin gerektirdiği gibi hareket edileceğinin, Millî dış politikamızın esası olduğunu göstermektedir. Buna rağmen Sovyet Rusya ile münasemetler de ihmal edilmemeye çalışılmıştır. Ankara'daki Sovyet Elçiliği'ne gönderilen bildiride, Türk-Sovyet münasebetlerine önem

¹⁰⁷ A. Akşin, age., s. 172 vd

¹⁰⁸ A. Ş. Esmer, age., s. 218; K.Gürün, age., s. 129

¹⁰⁹ S. Bilge, age., s. 112

verildiği özellikle belirtilmiş, cemiyete girerken Sovyetlerin tatmin edilmesine gayret gösterilmiştir.¹¹⁰

Nitekim, Nazi Almanya'sının ortaya çıkması ve Japonya'nın Mançurya'ya saldırmasından sonra kollektif güvenlik ve barış sistemine bağlanan Sovyet Rusya de 1934 tarihinde Milletler Cemiyetine üye oldu.¹¹¹

Türkiye'nin 1932 yılından sonra Sovyetler ile devam ettirilen iyi münasebetleri, Sovyetler Birliği'nin 1934 yılında teşkilata katılmasından sonrada Türkiye'nin dış politikasında İngiltere ve Fransa münasebetleriyle yan yana devam ettirilmeye çalışıldı.

4. Montreux Boğazlar Sözleşmesi ve Türk-Sovyet Münasebetleri

Türkiye, Lozan Barış Andlaşmasında Boğazlar üzerindeki egemenliğinin sınırlandırılması ile ilgili hükümleri istemeyerek kabul ederken, bir ümidi de kollektif güvenlik alanında Milletler Cemiyeti'nin etkili olacağına ve aynı zamanda silahsızlanmanın gerçekleştirilebileceğine inanması idi. Fakat silansızlanma gerçekleşmediği gibi Milletler Cemiyeti de beklenen teminatı vermedi. Böylece her iki alanda da düşünülenler gerçekleşmedi. Anlaşılan; Lozan Barış Andlaşmasındaki Boğazlarla ilgili hükümler, değişen dünya şartları içinde Türkiye'nin güvenliği ile bağdaşmamaktaydı. Ayrıca, Boğazlardan yabancı gemilerin geçmesine nezaret etmek için kurulan Milletlerarası Komisyon da Türkiye'nin egemenliğini sarsmaktaydı.¹¹²

Lozan (Lousanne) Boğazlar Sözleşmesi ile kabul edilen, Boğazların geçiş serbestliği ve askersiz hale getirilen bu bölgenin güvenliği, Milletler Cemiyetinin teminatı altına konulmuştu. Bu teminat üzerine, genel bir silahsızlanmaya gidileceği ümidini taşıyan Türkiye, Boğazlar bölgesinde egemenliğinin sınırlandırılmasına razı olmuştu. Fakat Milletlerarası

¹¹⁰ A. Akşin, age., s. 176

¹¹¹ F. Armaoğlu, age., s. 337

¹¹² M. Gönübol, C.Sar, Olaylarla..., s.120; F.Armaoğlu, age., s. 343

taahhütler, revizyonist devletler tarafından tek taraflı olarak ihlâl edilmekte idi.¹¹³

İtalya Milletler Cemiyeti üyesi olan Habeşistan'ı işgal etmiş, Almanya Versailles Andlaşmasını ihlâl ederek Ren bölgesini silahlandırmış, Japonya Milletler Cemiyetini terketmiş ve Avusturya'da olup bitti politikası ile Saint Germain Antlaşmasını ihlâl ederek mecburi askerlik ihtas etmişti.¹¹⁴ Revizyonist devletlerin Milletler arası hukuku bu şekilde ihlâl etmeleri karşısında Türkiye'nin Boğazlar teminatı ile haklarını koruması mümkün görülmemekteydi.

Gelişen bu askerî ve siyasi olaylar karşısında Türkiye haklarını milletlararası politikada hukuki yollarla aramayı tercih prensibi "*şartlar değişmiştir*" prensibi idi.¹¹⁵

Gelişen şartlarkarşısında Türk temsilcileri, çeşitli Milletlerarası korferanslarda Boğaslardaki Türk egemenliğini sınırlandırılması hükümlerini ortadan kaldırılması için görüşler ileri sürmüşlerdir.¹¹⁶ Bu görüş ilk olarak Londra Silahsızlanma Konferansınının 23 Mayıs 1933 tarihli oturumunda ortaya atıldı. 1935 yılında Almanya'nın mecburi askerlik sistemini ihtası ile silahlanmasını açıkca yürütmesi üzerine Türkiye'de Boğazlar Meselesini yeniden gündeme getirdi. Almanya'nın silahsızlanmasını görüşmek üzere, olağanüstü toplanan Milletler Cemiyeti Kongresinde, Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşdü Aras 17 Nisan 1935 tarihli toplantıda Boğazların silahsızlandırılmış olması konusunu yeniden ele alarak, bu meselenin Türkiye'nin güvenliği açısından önemli olduğunu, gelişen şartlar karşısında Türkiye savunmasının zayaflanmış olduğunu ve bu sebeple de mevcut hükümlerin derhal kaldırılması gerektiğini belirtti.¹¹⁷

Bu konuşmadan sonra Sovyet temsilcisi Litvinov Türkiye'nin bu görüşünü desteklerken İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcileri Boğazlar meselesinin toplantı konusu ile doğrudan ilgili olmadığını ileri sürerek

¹¹³ F.C.Erkin, age.,

¹¹⁴ M. Gönlübol, C.Sar, age., s. 121

¹¹⁵ A.Akşin, age., s. 284 vd

¹¹⁶ A.Akşin, age., s. 278,279

¹¹⁷ F.Armaoğlu, age., s. 343

meseleyi kapatmaya çalıştılar.¹¹⁸ Buna rağmen, olumlu bir diplomatik atmosfer meydana getirmek isteyen Türkiye, her fırsatta bu meseleyi gündeme getirmeye devam etti.¹¹⁹ 1935 yılı Mayıs ayında Balkan Antantı Konseyi'nin Brüksel toplantısında Milletler Cemiyeti'nin Eylül ayındaki toplantısında ve nihayet İtalya'nın Habeşistan'a saldırması üzerine bu devlete uygulanacak zorlayıcı tedbirler gündeme geldiğinde yine Milletler Cemiyeti'nin Kasım toplantısında tekrar söz konusu edildi.¹²⁰

Türk Hükümeti 11 Nisan 1936 tarihinde Lozan Boğazlar Sözleşmesini imzalanmış devletlere, bir nota ile müracaat ederek Türkiye'nin güvenliği açısından bu sözleşmenin gözden geçirilmesini ve Boğazların askerileştirilmesinin sağlanmasını talep etti.¹²¹

Türk Hükümeti, İngiltere'ye haber verdikten ve Sovyet Rusya ile sıkı danışmalarda bulduktan sonra, 11 Nisan 1936 günü Lozan Boğazlar Sözleşmesinin imzacısı İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya ile, Lozan'da görüşmelere katılmakla birlikte onu onaylamayan Sovyet Rusya ve Yugoslavya'ya özdeş birer Muhtıra vererek, yeni bir Boğazlar Rejimini ortaya koymak üzere bir Konferans Toplanılmasını istemişti. Türk Hükümeti, siyasal koşulların değişmiş olması, hükümlerine de değişmesini gerektirir, anlamına gelen "*Rebus sic stantibus*" hukuk ilkesine dayandırdığı bu muhtırasında özellikle şunları ileri sürüyordu:

"Türkiye, 1923'de Lozan'da, geçiş serbestliği ve silâhtan arındırılma ile ilgili hükümleri içeren Boğazlar Sözleşmesini imzaya razı olduğu zaman, Avrupa'nın genel durumu, siyasi ve askerî bakımlardan, bugünkünden büsbütün başka bir görünüm içindeydi.

"Kara, deniz ve hava kuvvetleri o zaman çok daha az korkulacak nitelikte idi. Genel eğilim de silâhların azaltılması yönünde idi. Türkiye, Boğazlar Sözleşmesinin sınırlayıcı hükümlerin, Milletler Cemiyeti yasasının 10.Maddesinin güvencesine ek olarak, imzacı

¹¹⁸ A.Akşin, age., s. 292

¹¹⁹ İ.Soyal, age., s. 493

¹²⁰ F.Armaoğlu, age., s. 344

¹²¹ T.R.Aras, age., s. 228,229; K.Gürün, age., s.148

Devletlerin ve özellikle dört Büyük Devletin (İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya) bir tehdit karşısında, Boğazların savunmasına birlikte ve Milletler Cemiyeti Konseyince bu konuda kararlaştırılacak tüm araçlar ile, katılma yükümlülüğünü içeren Sözleşmenin 18.Maddesinin güvencesini gözönünde tutarak kabul etmişti.

“O zamandan beri, Karadenizde durum her bakımdan güven verici bir barış havası içine girmiş, buna karşılık Akdeniz’de yavaş yavaş bir kararsızlık doğmuştur. Deniz Konferanslarında silâhlanmaya doğru bir gelişme başgöstermiştir. Gemi tezgâhları, yakında denizlere şimdiye dek erişilmemiş güçte savaş gemileri çıkaracaktır. Hava Kuvvetleri baş dördüncü bir ölçüde güçlenmete, kıtalar ve adalardaki tahkimat durmadan artmaktadır.” En yetkili Devletler bir uyuşmazlık tehlikesinin varlığını açıklarken, Türkiye, bu kuşku verici güvensizliğin hiçbir önlemine sahip olmaksızın, en zayıp noktasından en büyük tehlikelerle karşılaşmakta bulunmuştur.

“Boğazların güvenliğinin artık gerçek bir garanti ile sağlanmış bulunduğu söylenemez. Türkiye’den de, bu güvence ödevinin yerine getirilmemesi gibi tehlikeli bir ihtimale karşı ilgisiz kalması beklenemez.

“Bu düşüncelere şunu da eklemek gerekir ki, Lozan Boğazlar Sözleşmesi yalnız barış durumunu ve Türkiye’nin tarafsız ya da savaşan durumda bulunduğu bir savaşı öngörmekte olup özel ve genel bir savaş tehdidi olasılığını sözkonusu etmediğinden, Türkiye’nin o durumda kendi meşru savunmasını sağlama çareleri aramasına imkân vermemektedir. Oysa, bugün iyice ispatlanmıştır ki, savaş ansızın ve hiçbir formalite olmadan ortaya çıkacağından, dış tehlikenin en nazik aşaması asıl bu tehdittir. Böyle bir eksiklik, öngörülen garantilerin değerleri ne olursa olsun, onların etkinliğini başlı başına yokedebilir.

“Türk Hükûmeti son 10 yıl içinde ortaya çıkan pek çok durum ve şartlarda, tüm Devletlerce övülen bir uzlaşma, yükümlülüklerine saygı, barış idealine içtenlikle bağlılık göstermiştir. Türkiye, başkalarına her zaman sağladığı güvenliği kendisi için de istemek hakkına sahiptir.

“Lozan Barış Andlaşmasının imza edenlerin istekleri dışında olarak doğan durum ve şartlar, gerçekten iyiniyetle ortaya konulmuş hükümleri işlemez bir duruma getirmiştir; böylece sözkonusu sorun Türkiye'nin varlığı ve tüm ülkesinin güvenliği meselesi olduğu içindir ki, Cumhuriyet Hükümetinin, durum ve şartların gerektirdiği önlemleri alarak, Milleti önünde kendisine düşen sorumluluğu üstlenmek zorunluğunu duyması imkânı vardır.

“Yukarıda açıklanan düşünceleri gözönünde bulundurarak, Lozan Boğazlar Sözleşmesinin dört Büyük Devletin ortak güvencesine ilişkin 18.Maddesi hükümlerinin kuşku ve işlemez bir duruma geldiğini ve ülkesine yöneltilmiş dış tehlikeye karşı bu hükümlerin Türkiye'yi artık gerçek biçimde koruyamayacağını haklı olarak düşünen Cumhuriyet Hükümeti, ülkesinin saldırıdan korunmasını sağlayacak güvenlik şartları içinde ve Akdeniz ile Karadeniz arasında ticaret ulaşımının her zaman gelişmesine yararlı en liberal bir düşünce ile, boğazlar rejimini düzenlemeği amaçlayan anlaşmaların yakın bir zamanda yapılması için görüşmelere başlamağa hazır olduğunu, Boğazlar Sözleşmesi görüşmelerine katılmış olan Devletlere bildirmekle onur duyar.”¹²²

Dünya'da meydana gelen gelişmelerle andlaşmaların hiçe sayıldığı, kuvvet kullanılarak değiştirildiği bir sırada Türkiye'nin haklı ve samimi istekleri¹²³ haliyle kabul görmeye başladı. Bu konuda en çok direnen ve Boğazlar sözleşmesinde en çok etkili olan İngiltere bu teklife olumlu bakan ilk devlet oldu.¹²⁴ Ancak burada İngiltere'nin durumunda meydana gelen değişikliğe dikkat etmek gerekir. Tefrik Şükrü Aras 1932 Silahsızlanma Konferansında ve 1933 yılındaki tekliflerinde meseleye ihtiyatlı ifadelerle yaklaşıyordu. İngiltere'nin 1936 yılındaki uysallığı, Avrupa siyasi durumunda meydana gelmiş olan genel değişimin bir neticesidir.¹²⁵

¹²² İ.Soyal, age., s. 494,495

¹²³ F.C.Erkin, age., s. 70 vd

¹²⁴ F.Armaoğlu, age., s. 344

¹²⁵ A.Akşit, age., s.292

İngiltere'nin Türkiye'ye karşı politikaini değiştirmesi üzerine başlayan yakınlaşmalarla, Türkiye'yi kendisine bağlamak ve Akdeniz'de ki güç dengesini kendi lehine çevirmek istemekte idi. İngiltere bu sayede Türkiye'yi Sovyet Rusyan'den ziyade kendine daha yakın bir hale getirecekti. Boğazlar üzerinde Türk egemenliğinin sınırlandırılmasına Lozan'da da karşı olan Sovyet Rusya bu tarihlerde Türkiye'yi destekleyen bir devlet olarak kaldı.¹²⁶

Türkiye'nin bu teşebbüsü dünyada önemli yankılar meydana getirdi. Her devletin basını ve yetkilileri meseleyi kendi memleketlerinin özel menfaatleri açısından ele almaya çalıştılar.¹²⁷ Aslında Tefvik Şükrü Aras'ın 1932 Silahsızlanma Konferansın'dan itibaren meseleyi gündeme getirmiş olması kamu efkarını bu mesele için az çok hazırlamıştı. Böyle olunca da 11 Nisan 1936 tarihli nota Avrupa'da pek yadırganmadı.

Gerek 1921 Moskova ve gerekse 1925 Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşmalarının verdiği sorumluluk gereği mesele evvelce Sovyetlerle görüşülmüş ve akabinde, rızası alınan Sovyet Rusya'nın 16 Nisan 1936 tarihli bir nota ile Türk talebine olumlu cevap verdiği görülmüştü.

Sovyet Rusya Litvinov imzasıyla verdiği cevapta, Boğazlar bölgesinde barış ve güvenliğin devamı için Türkiye'nin tam egemenliğinin korunması gerektiği görüşünü savunduğunu bildiriyordu. Türk Hükümeti'nin dünya barışı ve güvenliği ile savaş tehdidi konusundaki endişelerinin de haklı olduğunu bildiriyordu. Böylece Türkiye'nin Boğazlar rejiminde oluşturulacak değişikliklerle ülke güvenliğinin korunmasını istemesinin normal olduğu da vurgulanıyordu.¹²⁸

Moskova'da çıkan İzvestia Gazetesinin 14 Nisan 1936 tarihli yazısı ilgi çekici idi. Yazı şöyle idi. Son zamanlarda uluslararası durumun vahimleşmesi üzerine Türkiye Cumhuriyeti birkaç defa, Boğazlar'ı askerlikten sıyırmış olan Boğazlar Mukavelenamesi hükümlerinin buna paralel olan ve Türkiye'nin savunma gücünü sınırlayan diğer birtakım

¹²⁶ F.Armaoğlu, age., s. 344

¹²⁷ M.Gönlübol, C.Sar, Olaylarla..., s.122

¹²⁸ S. Bilge, age., s. 115

hükümlerle birlikte bu memleketin İstanbul ve diğer önemli bölgelerini bu problemi resmen ortaya atmakta ve söz konusu mukavelenameyi imzalamış olan devletleri, Türkiye'nin güvenliğini teminat altına alan yeni bir anlaşma yapmak üzere toplanmaya çağırılmaktadır. Bu hususta ileri sürdüğü delillerden başlıcası harp tehlikesinin ziyadesiyle artması karşısında dört büyük devletin vermiş olduğu teminatın yetersizliğidir... Bu şartlar altında Türkiye Hükümeti'nin sesini yükseltmiş olmasını tabii örmelidir. Barış idealine sadık olan Türkiye bu meselede Almanya ve Avusturya'nın tuttukları yolu takip etmemiş ve antlaşmaların tek taraflı olarak feshedilmesi politikasını gütmemiştir. Türkiye Cumhuriyeti barışın selâmeti için kendisinin Boğazlarda'ki tam ve kâmil olarak egemenliğinin yeniden tesisini, Boğazlar statüsünün zamanın icaplarına uygun ve kendi savunmasını mümkün kılacak bir şekilde tadili için müzakere açılmasını istemiştir...

Sovyet Rusya Hükümeti de, Lozan Konferansı'ndan çok önceleri, Boğazlar hakkındaki kendi bakım noktasını açıkça belirtmiş idi. İlk Türk Rus dostluk paktı Boğazlar statüsünün tanzimini Karadeniz'de kıyıları olan devletlerin özel bir konferansına bırakıyor ve bu statünün hiçbir yönden Türkiye Cumhuriyeti'nin egemenlik ve savunma haklarına zararlı olamayacağını kabul ediyordu. Sovyet Murahhas Heyeti Lozan'da da, Boğazlar'da Türkiye'nin hükümlerlik hakkının tastamam tanınmasını istedi. Ancak Türkiye'nin Konferansta Boğazlar meselesinde gerilemesi üzerindedir ki Sovyet Heyeti Lozan Mukavelenamesi'ni imzalamak zorunda kaldı. Fakat Sovyet Hükümeti o vakitten beri kendi bakım noktasını değiştirmiş değildir. Türkiye Dışişleri Bakanı ilk defa Akvam Cemiyeti Meclisi'nde bu meseleyi ileri sürdüğü zaman Litvinov ona açıkça yardım vaadinde bulundu. Boğazlar'ın tahkimi ancak tedafüi bir nitelikte olduğundan bu, kimseye karşı bir saldırı tehdidi teşkil edemez....¹²⁹

Türkiye'nin Boğazlar meselesi hakkında müzakere açılması isteğine Balkan Devletlerinin de tepkileri ilginç oldu. Bu devletler meseleye kendi açılarından bakarak çıkarlarının gerektirdiği şekilde değerlendiriyor-

¹²⁹ A. Akşin, age., s. 291

lardı.¹³⁰ Romanya ve Yugoslavya'nın tereddütlerini gidermek üzere Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu Bükreş ve Belgrad'a gönderilerek Balkan müttefikimiz olan bu devletlerin aydınlatılması sağlanmıştır. Yunanistan ise, Boğazların tahkimi halinde Yunan adalarının tahkimi meselesinin de ortaya çıkacağını belirtmekte, Yunan adalarının emniyeti Türkiye tarafından tehdit edilmemekle beraber başkanları tarafından tahdil edilmesi ihtimalini ileri sürmektedir.¹³¹

Yapılan istişarelerden sonra Romanya'nın, Türk tezine olumlu cevabı üzerine bu seferda Sovyet Rusyanın enteresan tepkisi dikkate şayandır. Sovyetler Roman notasını öğrenince, Türkiye'nin konuya açıklık getirmesini istemişlerdir. Moskova'yı ziyaret eden Numan Menemencioğlu'nun verdiği teminat ve izahatlarda tatmin olmayan Sovyetler, bir ara Roman notası üzerinde neden kendileriyle mevcut andlaşmalar gereği istişare edilmediğini sormaya kalkışacak kadar meseleyi ileriye götürmüştür. Sovyetlerin bu tutumuna haklı olarak tepki gösteren Tefvik Şükrü Aras, "*Romanya ile bir andlaşma yapmıyoruz ki, önceki andlaşmalar gereği bir istişareye başvuralım*" şeklinde cevap vermek zorunda kalmıştır.¹³²

Bu girişin, Türk politikası ve Cumhuriyet idaresinin yabancı ülkelerin güvenle bakması ve psikolojik yankıları bakımından da önem arz etmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin kesin olarak dış maceralara sürüklenmeyeceği, şu veya bu devletin tek taraflı tabiliğini kabul etmeyeceğini bu vesile ile göstermiştir. Sovyetlerle yapılan andlaşmalara dayalı olan münasebetlerin, Türkiye'yi Sovyet kuyruğu edemediğini, birçok meseleleride farklı düşünülüp, farklı yürütüldüğünü gösterdi. Türkiye'nin amacının tüm dünya devletleriyle iyi münasebetlere girmek çabasında olduğunu gösterdi. Türkiye, Dünya'nın yeni bir savaş dönemine yaklaştığı bu tarihlerde izlenmesi gereken politikanın bu

¹³⁰ K. Gürün, age., s. 148

¹³¹ A. Akşin, age., s. 292

¹³² K. Gürün, age., s. 149

olduğuna inanmaktaydı. Montreux Konferansına da böyle bir hava içinde girilmeye çalışılıyordu.

Türkiye, Montreux Konferansına başlarken Sovyet Rusya ve İngiltere ile önceden görüşmüştü, Bu yüzden Lozan'da olduğu gibi bu defa iki devlet arasında sıkışmayacağını düşünmekteydi. Ancak Konferansın başlamasından sonra Sovyet Rusya'nın tutumunda değişikliğin olduğunu görmekteyiz. Sovyet Rusya, Boğazların Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerine tamamen kapatılmasında, buna mukabil kendi savaş gemilerinin de hiçbir şarta bağlı olmaksızın Akdeniz'e çıkabilmesi konusunda ısrar etmeye başladı.¹³³

Montreux'de Konferansa yansımamasına rağmen Tefvik Şükrü Aras ve Litvinov arasında gerçekleşen ikili görüşmeler oldukça sıkıntılı geçmekteydi.¹³⁴ Oluşan bu sıkıntılar Tefvik Şükrü Aras tarafından Ankara'ya naklediliyordu. Sovyet Rusya Konferansta alamayacağını anladığı bir takım hakları Türkiye'den anlaşma yoluyla elde etmeye çalışmaktaydı.¹³⁵ Bu maksatla Konferanstan sonra da yardımlaşma paktı adı altında görüşmelere devam edilecekti.¹³⁶

Ayrıca Karahan, 20 Haziran 1936 günü Türk Dışışleri ve sonra da Başbakan İsmet Paşa'yı ziyaret ederek, Moskova'dan yeni talimatlar aldığını belirtmekteydi. Moskova'dan aldığını belirttiği ve Türk projesinin birtakım kısımlarını tenkit eden talimatta; *"Sovyet Hükümeti bu şartlar altında, Boğazlarla ilgili sözleşme tasarısının kendileriyle mutabık kalınarak hazırlandığını kabul edemez"* şeklinde Sovyet tezini belirtmektedir. Karahan'ın bu tavrı ve telgraf hakkında Aras'a bilgi verildiği, Türk Dışışleri Bakanlığının Montreux'deki temsilcisi Aras'a gönderdiği ve bu telgrafta *"Boğazlar konusundaki son Sovyet girişiminin Ankara'da uyandırdığı hayret ve teessür gün geçtikçe artmaktadır. Başbakan, Ankara'nın görüşü alınmadan Sovyetlere karşı*

¹³³ M. Gönübol, C.Sar, Olaylarla..., s. 124., S.Bilge, age., s.115; F.C.Erkin, age, s. 73

¹³⁴ K. Gürün, age., s. 149-150., S.Bilge, age., 116-118

¹³⁵ S. Bilge, age., s.115, vd.

¹³⁶ S. Bilge, age., s. 120

*herhangi bir yüklenim altına girilmesini istemedi” diye bildiriliyordu.¹³⁷ Aras ise, gönderdiği cevapta Litvinov ile göşükrüklerini, Türk projesinde 25.000 tonluk gemilerin geçiş dışındaki konularda mutabakatın sağlandığını, buna rağmen Ankara’da böyle bir teşebbüsün analaşılır olmadığını beyan ettiğini belirtti.¹³⁸ Aras Ankara’ya gönderdiği cevabı bildirisinde Türk-Sovyet münasebetlerinin Montreux’deki durumunu şöyle özetliyordu; “*Litvinov, Boğazlar meselesinin, Türk-Rus dostluğuna tesir icra etmesini üzüntüyle karşıladığını bildirdi. Karadeniz’de hapsedilmek vesaire gibi malum hususları ileri sürdü. Rusların, Montreux müzarekelerine paralel olarak, bir Moskova-Ankara müzakeresi açmak emelini güttükleri anlaşılıyordu. Bunun her bakımdan mahsuru açıktır. Bu sebeple Karahan’a sözlü olarak, Türk projesi basılmış ve dağıtılmış, prensipler üzerinde genel bir münakaşa başlamış olduğunu, Türkiye’nin bu husustaki görüşlerini Litvinov’a izah etmesi için Türk heyeti başkanına talimat verildiğini söylemekle yetinmesi...en münasip şekil olur düşüncesindeyim...*”¹³⁹*

Tevfik Şükrü Aras’a göre; Sovyet Rusya, Montreux görüşmelerine paralel olarak bir ikili görüşme açılmasını hedeflemektedir. Ancak bunun yanlış bir davranış olduğunda bilincindedir.¹⁴⁰ Gerçekden de Türk ve Sovyet görüş ayrılıkları kolay çözümlenememiştir. Çünkü Sovyet Rusya alınacak kararlarda sürekli olarak tek taraflı kendi güvenliği açısından meselelerin çözümünü hallettirmeye çalışmaktadır. Ancak Türkiye görüşlerinde geri adım da atmak istememektedir. Çünkü Montreux’deki Türk heyetinin değerlendirmesine göre otomatik giriş-çıkış yalnız Sovyet Rusya’ne tanınsa bu devletin Karadeniz’deki donanmasını artırması teşvit edilmiş olurdu. Böyle bir durum ise, Türkiye’nin güvenliği açısından iyi bir sonuç olmazdı. Bu mesele aslında Montreux Konferansının perde arkasını oluşturan önemli bir mesele idi.

¹³⁷ S. Bilge, age., s.117

¹³⁸ S. Bilge, age., s. 116-117

¹³⁹ K. Gürün, age., s. 149-150

¹⁴⁰ S. Bilge, age., s. 117

Konferansın açık yönü ise yine oldukça zor geçmekte, Türk ve Sovyet temsilcilerinin zaman zaman münakaşaları ile devam etmekteydi. Hatta Sovyet basını meseleleri tahrik edici neşriyatlarla kızıştırma noktalarına dahi gelmişlerdi. Buna karşılık Türk basını da Türkiye'nin dış politikasının esaslarını yayımlamak yoluyla bu tahriklere cevap vermekte idi. Netice olarak, Türkiye Hükûmeti, Montreux müzarekeleri sırasında Sovyet niyetinden şüphe düşmüştür. Hatta Ankara Hükûmeti Montreux'de ki heyete fazla tavizkâr olunmaması talimatını vermek zorunda kalmıştır.¹⁴¹

Bu istikamette Montreux görüşmeleri haliyle Türk-Sovyet münasebetlerini yaralamıştır. Zira; Rusya, Lozan'daki görüşlerini burada terkederek Boğazlar üzerinde Türkiye'nin tek söz sahibi olması düşüncesinden uzaklaşmıştır. Nitekim Litvinov 8 Temmuz 1936 tarihinde yapılan oturumda şöyle demektedir;

*"...Karadeniz'e sahildar devletlerden biri savaşan durumuna gelecek olursa, bu denizin kapanıp kapanmayacağını kararlaştırma hakkını Türkiye'ye bırakmaktadır; ayrıca bu kararında ister istemez, savaş eylemleri başlamadan, ister savaşın ortasında, ister daha sonra herhangi bir zaman alınabileceği öngörülmektedir. Bu, Türk Hükûmetine çok ağır bir sorumluluk yüklemek olmaktadır. Savaşın bir aşamasında, Boğazların ve Karadenizin kapatılması, savaşanlardan birinin yararına, ötekini de zararına olabilir. İşte o zaman, Türk Hükümetinin, savaşanlardan biri yararına davranıp davranmamayı düşünmesi gerekmektedir. Türk Hükümetinin böyle bir sorumluluk altına girmek isteyip istemeyeceğini bilmiyorum. Ülkelerimiz arasındaki büyük dostluğa rağmen özellikle bu gibi durumlarda karar vermekte görevli bir örgütümüz de bulunmadığına göre, bu kadar önemli bir kararı en iyi dostumuz olsa bile herhangi bir ülkeye bırakmak için hoşuna gitmeyecektir..."*¹⁴²

Bu konuşmaya Türk temsilcisinin cevabı da; böyle bir sorumluluğu Türkiye'nin yüklenmekten çekinmeyeceği ancak, bu sorumluluğun

¹⁴¹ K. Gürün, age., s. 150

¹⁴² K. Gürün, age., s. 151-152

kalkması için de Boğazların savaşılan ülkelere tamamen kapatılacak olursa bundan memnun olacağı yönündeydi. Aslında bu noktada Türk-Sovyet teklifleri birleşmiş oluyordu.¹⁴³

Böyle bir hava içinde devam eden Montreux Konferansı sonunda tamamen olmasa da, Sovyet Rusya'nın kısmen tatmin edilmesi suretiyle 20 Temmuz 1936 tarihinde Andlaşma metni imzalandı.¹⁴⁴

Montreux Konferansı Türkiye'nin Rusya ve İngiltere ile münasebetlerinde yeni bir başlangıç olmuştur. Montreux'de Lozan'daki duruma göre Sovyetler ile İngiltere'nin rolleri değişti. Lozan Barış Konferansında Türk görüşü Sovyetler tarafından şiddetle desteklenirden Montreux Konferansında Türk tezini destekleyen İngiltere oldu. Yani Türk -Sovyet münasebetleri bundan böyle yeni bir istikamete doğru devam edecektir.¹⁴⁵

Bu gelişmelerde İngiltere'nin payı büyük oldu. Eğer İngiltere'nin rızası olmasaydı, Türkiye'nin Boğazlar rejimini bu şekilde kendi lehine değiştirmesi mümkün olamazdı. Nitekim, Lozan Barış Andlaşmasında da İngilterenin görüşü doğrultusunda hükümler getirilmişti. Bu dönem de İngiltere'nin Türkiye'ye karşı sempatik davranışının en önemli sebebi; İtalya'nın Akdeniz Bölgesinde ortaya çıkardığı tehditkâr davranışlardır. İtalya'nın bu tutumuna karşı İngiltere, Türkiye'de sağlam bir dayanak görmüş ve Türkiye'yi kendi tarafına çekmek istemiştir. Ayrıca İngiltere'nin Ortadoğu ve Uzakdoğuya uzanan menfaat bölgelerinin teminatı Boğazların Türkiye elinde olması ile bağdaştırılmakta idi. Diğer taraftan, Türkiye'nin de, askerî güç bakımından zayıf bir vaziyette olan Sovyet Rusya yerine, özellikle denizlerde kuvvetli olan İngiltere'ye yaklaşması, madalyonun diğer tarafını yansıtmaktaydı. İşte bu şartlarda Montreux'den sonra Türk-İngiliz ve Türk-Sovyet münasebetleri bir dönüm

¹⁴³ K.Gürün, age., s. 152

¹⁴⁴ Sözleşmenin Fransızca aslı için Bkz. Düstur III.Tertib, C. 17, S. 1455 (665) ; Türkçe çevirisi için Bkz. İ. Soysal, age., S.501-518

¹⁴⁵ R.S.Burcak, age, s. 66-67

noktasına girdi. Türk İngiliz münasebetleri gelişirken Türk-Sovyet münasebetlerinde durgunluk hatta gerilemeler görülmeye başladı.¹⁴⁶

Aslında Türkiye, İngiltere'ye yaklaşırken Sovyet Rusyan'den tamamen kopmak niyetinde de değildi. Bu devletle olan dış politikasının temel unsuru olarak görmek istemekteydi fakat Sovyet Rusya, Türkiye'nin İngiltere ile iyi münasebetlere girmesinden memnun görünmüyordu.

C) DEĞİŞEN DÜNYA ŞARTLARI KARŞISINDA 1925 TARİHLİ TARAFSIZLIK VE SALDIRMAZLIK ANDLAŞMASININ FESHİ

1. II.Dünya Harbi Arefesinde Türk-Sovyet Rusya Arasındaki Siyasi Münasebetlerin Vaziyeti

Savaş öncesinde Avrupa'da bloklaşmalar hızla devam ederek; Roma-Berlin mihverinin oluşması, Çin-Japon harbinin başlaması, İspanya iç savaşın başlaması gibi sıcak münasebetlerin başladığı dönemde Türkiye'nin en büyük endişesi İtalya' idi. Henüz Hatay meselesinin sonuçlanmamış olduğu bu yıllarda, İtalya Akdeniz'de serbestçe hareket etme imkânını bulmuş durumdaydı.

1937 yılının bu siyasi ortamında Türk Dışişleri Bakanı Tefik Şükrü Aras'ı 13-16 Temmuz tarihlerinde Moskova ziyaretinde görmekteyiz. Bu heyette yer alan ve milletvekili olarak iştirak eden Remzi Apak ziyaretle ilgili olarak *“soğumuş dostluğu ısıtmak yolunda Türk Dışişleri Bakanının bazı girişimleri karşılık görmemiştir”* demek suretiyle; Montreux Boğazlar Sözleşmesinden sonraki Türk-Sovyet müzakerelerindeki soğukluğu ve yapılan girişimlerin sonuçsuz kaldığını ifade etmektedir.¹⁴⁷

¹⁴⁶ F. Armaoğlu, age., s. 345, 346

¹⁴⁷ K. Gürün, age., s. 169-170

Bu olumsuz Moskova ziyaretinden sonra Türkiye ve Sovyet Rusya'yı biraraya getiren Milletlerarası bir forumda Nyon Konferansıdır.

Bu konferansın bir özelliği de Atatürk ile İsmet İnönü'nün aralarının açılmasına ve İnönü'nün bakanlıktan ayrılmasına sebep olmasıdır. Atatürk gerektiğinde Fransa ve İngiltere'nin yardımlarını kabul edilmesinden yana olduğu halde, İnönü bu devletlerin yardım vaadinin tehlikeli olacağını savunmaktaydı .

Akdeniz'in güvenliği bakımından Türkiye'yi önemli bir etken olarak kabul eden İngiltere ve Fransa Akdenizin güvenliğinin sağlanması maksadı ile 10 Eylül 1937 tarihinde Türkiye'yi de davet etmişlerdi.

Nyon Konferansında, Balkan Paktı devletleri Sovyet Rusya'nın karşısında olmuş, bu hal ise haliyle Türk-Sovyet münasebetlerine belli bir olumsuzluk olarak yansımıştır. Türkiye artık Sovyet Rusya'nın yanında değil karşısında yer almıştır.¹⁴⁸

Türkiye'nin Avrupa devletleri ile münasebetlerinin geliştirmesine karşılık bu konuda atılan her adımdan Sovyet Rusya rahatsız olmaktaydı. Çünkü, Sovyetler 1921 yılında başlattıkları Türkiye'yi Avrupa'dan uzak tutma politikainden hâlâ vazgeçmiş değillerdir. Halbuki Türkiye, Sovyetlerin iyi münasebetler yürüttüğü tek devlet olmak yerine dostluklarda denge oluşturmaya çalışmaktaydı.

1938 yılı gelişmelerinden birisi de; konsoloslukların karşılıklı kapatılması meselesi olmuştur. Şubat ayında Türkiye ile Sovyet Rusya karşılıklı olarak konsoloslukların kapatılması konusunda anlaşılır, Bu anlaşma gereği, Türkiye 31 Mart 1938 tarihinde Odesa, Bakû, Erivan ve Leninakan'daki konsolosluklarını kapatırken Sovyetler de İzmir ve Kars Konsolosluklarını kapattı. Türkiye'nin Batum, Sovyetlerin ise İstanbul konsolosluğu kalacaktı.¹⁴⁹

Bu yıl içinde Türkiye İngiltere ve Almanya ile iktisadî münasebetler geliştirmektedir. Bu gelişmeler ile Almanya Türkiye'ye 150 Milyon

¹⁴⁸ K. Gürün, age., s. 174

¹⁴⁹ A.Ş. Esmer., age., s. 232

Marklık bir kredi açmıştı.¹⁵⁰ Bu gelişmeler de Moskova tarafından kaygı ile karşılandı ve tenkit edildi. Moskova Gazetesi bu gelişmeyi şöyle yorumlamakta idi: *“Faşist mütearrızlar, stratejik vaziyeti ve ham maddeleri itibariyle kendilerini celbeden Türkiye hakkında geniş tasavvurlar beslemekle ve onun kendilerinin harp gayesine hizmet ettirmektedirler. Bizzat Türkiye'nin içinde de çalışan Faşist ajanlar Türkiye Hükûmeti'ni barışçı devletlerden ve kollektif emniyet prensiplerinden uzaklaştırmaya çalışmaktadırlar.”*¹⁵¹

Savaş öncesinde Sovyet Rusya güçlenmiş olan Türkiye'nin önemini takdir ediyordu. Buna mukabil de Türkiye kuzey komşusu ile iyi geçinmeye itina göstermeye çalışıyordu.

İtalya'nın Arnavutluk'u işgay etmesi üzerine, İngiltere ve Fransa, Yunanistan ve Romanya'ya garanti vermek suretiyle yanına almıştı. Aynı metodu Türkiye'ye de uygulamak için teklifle bulundu. Savaşa katılmak istemeyen Türkiye, İngiltere'nin bu teklifini ihtiyatla karşılandı. İtalya ve Almaya'nın, Balkanlar ve Akdeniz'i egemenliği altına almasının, İngiltere için tehlike olduğu kadar, Türkiye için de tehlike arz ettiğini bildirmesine ve garantiyi de kabul etmesine rağmen bu devletleri de karşısına almak istememekteydi. Türkiye böyle bir durum karşısında, İngiltere'nin nasıl bir yardımda bulunabileceğinin taahhütünü açıklamasını isteyince, Türkiye'nin tekliflerini benimseyen İngiltere ile Türkiye arasında görüşmeler başladı.¹⁵² Türkiye, İngiltere ile yürüttüğü temaslardan da Sovyet Hariciyesine bilgi vermekteydi.¹⁵³

Türk-İngiliz görüşmeleri devam ettiği günlerde, 15 Nisan günü Molotov'un İnönü'ye bir mesajının ulaştığı görülmektedir. Bu mesajda; Balkan ve Karadeniz bölgesinde ortaya çıkan yeni durum karşısında, iki ülke arasında danışma yapılması, bir saldırıya karşı alınması gerekli tedbirlerin görüşülmesi teklif ediliyordu.

¹⁵⁰ C.Kocak, *Türk Alman İlişkileri*, Ankara 1991, s. 234

¹⁵¹ A.Ş. Esmer, age., s. 232

¹⁵² F. Armaoğlu, age., s. 354-355

¹⁵³ K. Gürün, age., s. 185

Molotov 'un görüşü Türk Hükûmeti tarafından olumlu karşılanınca, Molotov, Saracaoğlu'nu Moskova'ya davet etti. Ancak Saracaoğlu Moskova'ya gitmemiş, ziyaretin ileriye bırakılması teklifini yapmıştır.¹⁵⁴

Türk-İngiliz müzakereleri sonucunlanmamışken Sovyet Dışişleri Bakanı Potemkin 28 Nisan günü Ankara'ya gelerek beş gün süren görüşmeyi gerçekleştirdi. Görüşmelerde; sınırlı bir hududu ve mesuliyeti olan bir yardımlaşma paktı üzerinde mutabakata varıldığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁵ Önemlisi de bu sırada Sovyet Rusya Türk-İngiliz görüşmelerinden duyduğu rahatsızlığı gizlememiş olmasıdır.

Sovyet Rusya resmi yayınlarında Potemkin'in ziyareti şöyle ifade edilmektedir.

“Rusya'nın Güney hududlarını kuvvetlendirmek büyük ölçüde Türkiye'nin tutumuna bağlı idi, zira bu devlet, Kafkas ötesinde Rusya ile bir kara sınırı olduğu gibi, Karadenizle Akdenizi birleştiren Boğazları da kontrol ediyordu. Türkiye, gerek İngiliz-Fransız blokunun, gerek Nazi Almanyasının plânlarında önemli bir yer tutmaktaydı. Her iki emperyalist koalisyon, Türkiye'nin stratejik mevkiine ve Sovyet Rusyane olan coğrafi yakınlığına büyük önem veriyorlardı. Türkiye'nin yöneticileri iki muharip grup arasında gidip geliyorlardı ve başlangıçta İngiliz-Fransız blokuna meylettiler. Orta Doğuda Nazi taaruz yolunu kesmek için Sovyet Hükûmeti, Dışişleri Komiser Yardımcısı V.P. Potemkin'i, Nazi saldırısına karşı genel cephe çerçevesinde bir karşılıklı yardımlaşma paktı teklifi ile Ankara'ya yolladı. Ancak Türkiye yöneticileri, Rusya ile anlaşmaları sabote etmek yolundaki İngiliz-Fransız-Amerikan politikasına uyararak, Sovyet tekliflerine kesin cevap vermediler.”

Bu bilgiler aslında gerçeği yansıtmamaktadır.¹⁵⁶

Bulgaristan ve Romanya'dan toprak isteyen Sovyet Rusya'nın Dışişleri Bakanı Potemkin, Türk Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'na; Sovyet

¹⁵⁴ F. Armoğlu, age., s. 355

¹⁵⁵ K. Gürün, age., s. 186

¹⁵⁶ K. Gürün, age., s. 188 (Sovyet Rusya Resmi yayını olan Soveit Foreign Policy'den alınmıştır.)

Rusya'nın Almanya'ya karşı yapacağı savaşta Romanya'nın yanında yer alması halinde, Türkiye'nin yardımına güvenebilirliğini sorduğunda, Saraçoğlu, Bulgaristan'ın durumundan emin olması halinde bunun mümkün olacağını belirtti.¹⁵⁷

Herşeye rağmen Türkiye, Sovyet Rusya ile münasebetlerini kopartmak istemiyordu. Bu sebeple de Sovyetlerin İngiltere ve Fransa ile oluşturmaya çalıştıkları barış cephesine de sıcak bakmaktaydı. Buna rağmen Potemkin ile yapılan görüşmeler Türkiye'nin Sovyetler hakkındaki ümitlerini zayıflatıyordu. Bu sebeple de Türkiye Sovyet Rusya ile hemen bir pakt oluşturmaya cesaret edemiyor, bu meselelerin daha sonraya bırakılmasını istiyordu.

Öte taraftan İngiltere, Türkiye ile Balkanlarda bir ittifak üzerinde ısrar etmekteydi. Çünkü Romanya'ya garanti vermişti. Yardıma gitme gerekirse bu Boğazlar yoluyla olabilecekti. Halbuki, Montreux Sözleşmesine göre Türkiye savaşa girmediği müddetce Boğazları İngiltere'ye açması mümkün değildi. Bu sebeple de Türkiye bir Sovyet saldırısı karşısında Romanya'ya garanti verememekteydi.¹⁵⁸

23 Ağustos 1939 tarihinde Sovyetlerle Saldırmazlık paktı imzalayan Almanya¹⁵⁹, Türk-İngiliz ittifakından dolayı¹⁶⁰ telaşlanmış ve Türkiye'nin bundan vazgeçmesini talep etmiştir. Halbuki Sovyet-Alman paktından da Türkiye endişelenmiş bundan dolayı da İngiltere ve Fransa ile bir ittifak imzalanmıştır.

Bu siyasi gelişmeler aslında Sovyetlerin barış cephesine katılacağını ümit eden Türkiye ile Sovyetlerin yollarının ayrılmasına sebep oluyordu. Böylece Türkiye barış cephesinde iki devletle yalnız kalıyordu.¹⁶¹

Bu arada Türkiye ile anlaşma yapılması konusunda ısrarlı görülün Sovyet, Rus Sefiri Teretieff ile 4 Ağustos'da teşebbüse geçmiş¹⁶² daha

¹⁵⁷ F. Armaoğlu, age., s. 355

¹⁵⁸ F. Armaoğlu, age., s. 156

¹⁵⁹ A.Ş. Esmer, O. Sander, age., s. 140

¹⁶⁰ A.Ş. Esmer, O. Sander, age., s. 143

¹⁶¹ F. Armaoğlu, age., s. 356

¹⁶² K. Gürün, age., s. 189 vd

sonra 4 Eylül'de Türkiye'ye bir nota vermişti.¹⁶³ Bu iki teşebbüs ve diğerlerinden sonuç alınamamış, müzakereler başlatılamamış, daha önce bahsettiğimiz sebeplerden dolayı istenen pakt gerçekleştirilememiştir.

Sovyetlerle ittifak paktı yapan Almanya, Boğazların batılılar tarafından kullanılacağı korkusunu taşıdığından, Sovyetler vasıtasıyla Türkiye'ye baskı yapmaya başladı. Sovyetlerinde aynı konuda endişeleri vardı. İşte bu sebeplerle, Sovyet Hükümeti Potemkin'in Nisan ayında Ankarada'ki görüşmelerinde sözkonusu yaptığı yardımlaşma paktı mesemesini görüşmek üzere, Türk Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun Moskova'ya davet etti.¹⁶⁴

Nihayet, Rus Sefiri 15 Eylül 1939 tarihinde Saraçoğlu'nu yeniden ziyaret ederek Moskova davedini bildirdi.¹⁶⁵

Sovyetlerin Almanya ile saldırmazlık paktı imzalaması Türkiye'yi şaşkırtan bir gelişme olmuştu. Bu gelişme Türkiye'nin dış politikasında yeni bir safhanın başlamasına sebep oldu. Türkiye aşamada Sovyetlerden ayrılmayı düşünmediği gibi, oluşturduğu İngiliz-Fransız ittifakından da vazgeçmeyi düşünmedi, Her iki tarafla da ittifak ilişkilerini devam ettirerek iki dostluğu bağdaştırmayı denemeyi tercih etti.¹⁶⁶

Türk Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu bu politikayı yerleştirmek maksadı ile 25 Eylül 1939 tarihinde Moskova'ya gitti.¹⁶⁷ Bu ziyaretin maksadı olarak da Potemkin'in Türkiye'yi ziyaretinin iadesi ve iki memleketi ilgilendiren meselelerin görüşülmesi için davet edilmiş olarak gösterilmekteydi. Bu tarihlerde iki devlet arasındaki meseleler; Türkiye'nin İngiltere-Fransa ile imzayı bekleyen ittifaktı ve Sovyetlerin Almanya ile yaptığı saldırmazlık paktı idi. Bu meselelerin iki devlet arasında müzakere edilmesi gerekmektedir.¹⁶⁸ Çünkü, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında 17

¹⁶³ K. Gürün., age., s. 196; S. Bilge, age., s. 131

¹⁶⁴ K. Gürün, age., s. 197

¹⁶⁵ F. Armaoğlu, age., s. 357

¹⁶⁶ Ş. Esmer, O.Sander., age., s. 140

¹⁶⁷ F. C.Erkin, age., s. 140

¹⁶⁸ Ş. Esmer, O.Sander, age., s.141

Aralık 1925 tarihli Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşması gereği taraflar birbirlerine danışmadan başka devletlerle ittifak yapmayacaklardı.¹⁶⁹

Dışardaki bütün bu olumsuz beklentilere rağmen Şükrü Saraçoğlu, Moskova'ya niye gittiğini sonradan 25 Ekim 1939 tarihinde yaptığı bir tamim ile şöyle özetliyor: *“İngiltere ve Fransa ile ittifak andlaşmaları görüşmeleri beş altı ay evvel başlamıştı. Sovyet Rusya ile de temas ediliyordu. Bu temaslardan sonuç alınıp alınmaması halleri göz önünde tutuluyordu. Herhalde Sovyet Rusya ile yardımlaşma paktı yapılması kararlaştırılmıştı. Sovyet Rusya Almanlarla saldırmazlık paktını yaptıktan sonra siyasi şartların değişmiş olduğunu, bununla beraber eğer Türkiye bizimle Boğazlar bölgesinde ve Balkanlar'da iki memleket aleyhine meydana çıkacak tehlikelere karşı bir yardımlaşma istiyorsa karşılığı bize verilmek şartıyla kendisi ile bu bölgeler için bir yardımlaşma paktı yapmaya hazırız, demişlerdi. Türkiye de Karadeniz, Boğazlar ve Balkanlar'da karşılıklı bir yardımlaşma Paketi yapmaya hazırdı. Ancak, İngiliz ve Fransızlarla yapmakta olduğumuz pakta nasıl Sovyet Rusya yararına bir çekince konmuş ise Sovyet Rusya ile yapılacak pakta da İngiltere ve Fransa yararına bir çekince konacaktır, diye bildirilmiş ve yazışma üzerine Dışişleri Bakanı süratle Moskova'ya davet edilmiştir.”*¹⁷⁰

Şükrü Saraçoğlu başbakanlığındaki heyet 22 Eylül'de Odesa'ya hareket eder, oradan da 23 Eylül 1939 tarihinde iyi bir karşılama ile Moskova'ya varır.¹⁷¹

26 Eylül günü yapılan iki toplantıda yardımlaşma paktının asıl konularına girilemeyip daha çok karşılıklı bilgi vermek şeklinde devam etti.

Bu ilk toplantıda Sovyet Dışişleri Bakanı Molotof'un vermek istediği mesaj şöyledir: “İngiltere ile yapacağınız andlaşma ağırdır. Bundan vazgeçmeniz iyi olur. İtalya tehlikesine karşı mümkün ise Andlaşma ile

¹⁶⁹ İ. Soysal, age., s.268

¹⁷⁰ S. Bilge, age., s. 134

¹⁷¹ K. Gürün., age., s. 197

anlaşın. Biz sizinle Almaya'nın menfaatleri aleyhine bir andlaşma yapmayız. Fakat bu mesajların kesin teklif haline getirilmediği de dikkati şeyandır.

İlk toplantıdan sonra Sovyetlerin, Almanya ile protokol imzalanmak üzere müzakerelere bir kaç gün ara verdiği, bu sırada da amaçlanan protokolün imzalandığı görülmektedir.

Şükrü Saraçoğlu, bu ertelemeden sabırsızlanarak, Sovyetlerin Almanya ile anlaştıktan sonra Türkiye ile bir sonuca varılamayacağını anlayınca dönmek için 29 Eylül'de Ankara'dan izin istiyor. Ankara dan aldığı cevapta ise ***“Görüşmeleri sürdürmeye çalışın. Önemli olan Sovyetler Birliği'nin niyetlerinin sağlıklı değerlendirilmesidir. Kendileri ile bir şey yapılmayacağı veya kötü niyetleri olduğu anlaşılırsa o zaman hareketinizi aceleştirebilirsiniz”*** şeklinde oluyor.¹⁷²

İkinci toplantı ancak 1 Ekim tarihinde başlıyor. Bu toplantı Stalin başkanlığında yapılıyor. Sovyet Rusya, birinci toplantıdan da edindiği bilgileri değerlendirmeye ve menfaatlerini Almanya ile mi, yoksa Türkiye ile mi sağlayabileceğinin araştırmasını yapıyordu.¹⁷³

Sovyet Rusya müzakerelerin bu toplantısında, Türkiye-İngiltere-Fransa ittifakına kesinlikle karşı çıkıyor. Bu andlaşmadan duyduğu endişeleri dile getiriyordu. Bu sırada Molotov Almanya ile anlaşma yaptıklarını, Almanya'nın mütteki İtalya ile de anlaşma yapabileceklerini belirtiyor ve ***“Türkiye ittifak andlaşması isterse yapar, biz bizim için çekince konmasını isteriz”*** diyor. Stalin ise; ***“Türk dostlarımız bize sorsalardı, ittifak andlaşmasını yapmayın derdik. Türkiye'nin Oniki Adalar'a ihtiyacı vardır. Bunu ancak İngiliz donanması sağlayabilir. Türkiye İtalya ile İngiltere arasındaki anlaşmazlıktan iyi yararlanıyor. Bunu iyi yapmıştır. Ancak Balkanlar'da güçlüklerle karşılaşacaktır. Çünkü araya Yunanistan ve Romanya girmektedir. Türkiye bunlara İngiltere'den fazla garanti vermiştir. Türkiye'nin bu yüklenimleri Bulgaristan dolayısıyla Sovyet Rusya ile olan ilişkilerini etkileyebilir.***

¹⁷² S. Bilge, age., s. 134-137

¹⁷³ K. Gürün., age., s. 199 vd

Macaristan Romanya'ya saldırırsa Türkiye harekete geçecek, İtalya Yunanistan'a saldırırsa harekete geçecektir. Rusya ile Romanya arasında Besarabya'dan dolayı bir anlaşmazlık çıkarsa ne olacaktır? Romanya çok yemiş ve hazmedememiş Polonya'ya benzemektedir. Romanya'yı, Macaristan'a ve Bulgaristan'a karşı koruyacak bir devlet silahı omuzunda daima hazır bekleyecektir. Bunun için Türkiye-İngiltere-Fransa ittifak Andlaşması'nın imza edilmemesini öneriyoruz. Ayrıca biz Polonya'yı taksim ettik. İngiltere ve Fransa bize savaş açarsa biz de savaşırız, siz ne yapacaksınız? Sizle bir pakt yaparsak bunun değeri ne olacaktır?" diyor.¹⁷⁴

Şükrü Saraçoğlu, ittifak andlaşmasının değiştirilemeyeceğini defalarca söylemesine rağmen, Stalin'in ısrarı devam ediyor. Şükrü Saraçoğlu'nun mesele hakkında direnmesi sonunda, Türk Boğazlarını Sovyet Rusya dışında devletlere kapatmayı öngören gizli bir protokol yapılması teklif ediliyor.¹⁷⁵

Şükrü Saracoğlu, "*boğuşma*" diye nitelediği bu müzarekeler hakkında Ankara'ya bilgi veriyor.¹⁷⁶ Bu telgrafı alan Türkiye Hükûmeti, Cumhurbaşkanınınında onayını alarak Saraçoğlu'na bir talimat gönderiyordu.¹⁷⁷

Bu arada Almanya Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un tekrar Moskova'ya gelişinden sonra üçüncü toplantı 13 Ekim'de yapıldı. Ancak Almanya Dışişleri Bakanı, Türk-Sovyet görüşmelerini etkiliyordu. Almanya, Sovyetler'den Türkiye'nin batılılarla ittifak andlaşması yapmasını engellemesini istiyor. Bunun üzerine, Sovyetler, Türk Dışişleri Bakanına, özetle şu teklifleri getiriyor:

"1.Boğazların ortak savunulmasına dair bir paktın imzalanması,

¹⁷⁴ S. Bilge, age., s. 138

¹⁷⁵ Protokolün tasarı metni için bkz. Ek. 8

¹⁷⁶ *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Montreux ve Savaş Öncesi Yılları,* Ankara 1973, s. 930, "*K.Gürün., age., s. 199 vd.*

¹⁷⁷ K. Gürün., age.,s. 202-203

2. Türkiye ile imzalanacak andlaşmanın Sovyet Rusyani hiç bir şekilde Almanya ile silahlı bir çatışmaya sürükleyemeyeceğini öngören Almanya lehine bir ihtirazî kaydın andlaşma metnine eklenmesi,

3. Montreux Sözleşmelerine, Karadeniz’de kıyası olmayan devletlerin savaş gemilerine Boğazların her zaman ve mutlak surette kapatılmasını öngören bir değişikliğin getirilmesi,

4. Sovyet Rusya’nın Besarabya’yı ve Bulgaristan’ın Dobruca’yı ellerine geçirmeleri karşısında Türkiye’nin tarafsızlığı.”¹⁷⁸

Görüşmelerde bir türlü asıl mesele olan Türk-Sovyet Yardımlaşma paktı’na girilemiyor. Molotof Boğazlar konusunda görüşme açmaya ısrar ederken, Şükrü Saraçoğlu ise karşı tarafın niyetini öğrenmeye çalışıyor. Saraçoğlu 14 Ekim’de Ankara’ya bir telgraf gönderip müzakerelerden bilgi verdikten sonra, bu paktın imzalanacağı hakkında artık tahminde bulunamıyordu.¹⁷⁹ Başbakan Refik Saydam da ayı günün gecesi gönderdiği talimat ile Boğazların bir daha sözkonusu olmaması temennisini belirterek; Alman çekincesinin “*Türk-Rus paktı’nın anlamını tamamen değiştiren ve Sovyetler’e verdiğimiz desteği ortadan kaldırarak paktı kıymetsiz bir hale getirir*”¹⁸⁰ demek suretiyle, Türkiye’nin görüşlerini belirtiyordu. Nihayet, Molotov’un Boğazlar’da Türkiye’ye tanınan hakların Rusya’ya karşı nasıl kullanılacağına tatik edilmesini istedi. Şükrü Saraçoğlu buna itiraz etti. Konunun ileride iki taraf arasında tetkik edilmesi için bir vesika imzalanmasını teklif edince, bu da reddilerek üçüncü toplantı sonra erdi.¹⁸¹

Dördüncü ve son olan toplantı ise 16 Ekim günü yapılıyor. Yine Türkiye-Sovyet Rusya Yardımlaşma Paktı yerine Molotof hemen Boğazlar konusunu ortaya atıyor. “*Boğazlar’ın görüşülmesini iki defa istedik, reddettiğimiz. Türkiye-Sovyet Rusya dostluk ilişkilerinden söz ettiniz. Böyle bir dostuk varsa yardımlaşma paktının görülmesine de gerek yoktur. Olumsuz tepkiniz Sovyet Rusya yöneticileri üzerinde kötü bir etki yaptı ve şüphe yarattı. Sovyet Rusya Hükûmeti Boğazlar’ın*

¹⁷⁸ A.Ş. Esmer, O.Sander, age., s.142; S. Bilge, age., s. 141,142

¹⁷⁹ S. Bilge., age., s. 142,143

¹⁸⁰ Türk Dış Politikasında 50 Yıl, Montreux...,_s, 243; S. Bilge., age., s. 143

¹⁸¹ K. Gürün., age., s. 206

görüşülmesini istemektedir. Boğazlar için yalnız İstanbul Boğazı üzerinde duruyoruz. Görüşmelerin devamı için gerekli bir şarttır.” diyordu.

Şükrü Saraçoğlu’da buna şöyle cevap veriyordu:

“Türkiye Monteux Sözleşmesi’ni değiştiremez. Dost isek niye yardımlaşma paktına ihtiyaç var diyorsunuz. Çünkü Sovyet Rusya böyle bir Pakt yaymayı kendisi istedi. Şayet Sovyetler Birliği bundan vazgeçmiş ise, bu onun hakkıdır. Bu demektir ki evvelce gördükleri hayatî menfaati görmüyorlar. Hayatî bir menfaat olmayınca böyle bir pakt yapılmaz, buna kimsenin darılmaması gerekir.”

Devam eden müzakerelerde Molotov, suçlamalara girişiyor. *“Biz yanlış anlamaları, şüpheleri kaldırmak istiyoruz. Bu konudaki anlaşmak istemez halinize teessüf ederiz”* derken, Şükrü Saraçoğlu, ben buraya güven vermeye geldim diyor.

Nihayet Saraçoğlu 16 Ekim 1939 tarihinde Moskova’dan ayrılırken, başarısızlığa uğradık, yarına döndük, diye başlayan bir telgrafla Ankara’ya bilgi veriyordu.¹⁸²

Aslında iki devlet de bu müzakerelerde oltuça farklı bir takım sonuçlara varmak istemekteydiler. Türkiye’nin beklentisi, İngiliz ve Sovyet dostluklarını bağdaştırmaktı. Türkiye’ye göre Sovyetlerle ittifak oluşturulmaya çalışılan, İngiliz-Fransız ittifakı ile çatışmaya girmeden devam ettirilebilirdi.

Sovyetlerin beklentisi ise, çok daha farklı idi. Sovyetler, Türkiye’nin İngiltere ve Fransa ile ittifaka girmesine, Almanya’nın da etkisi ile engel olmak istemekte idi. Almanya’da bu ittifaktan memnun olmadığı gibi Sovyetlerin bu konuda Türkiye’ye baskı yapmasını istemekteydi.¹⁸³

İşte bu şekilde, iki değişik amaçla oturlan masada anlaşma için ortak bir zemin oluşturulamamıştı.

Moskova görüşmeleri, Sovyetlerin tekliflerinin Türk-İngiliz ve Türk-Fransız ittifaklarına aykırı olması, Sovyetlerin verdiği taahhütlerin

¹⁸² S. Bilge, age., s.143

¹⁸³ Ş. Esmer, O.Sander, age., s. 141, 142

Türkiye'nin ihtiyaçlarını karşılar mahiyette olmaması ve Boğazlar konusunda Sovyetlerin isteklerinin Milletlerarası taahütlere uygun olmaması sebebiyle sonuçsuz kalmıştır.¹⁸⁴

2.II.Dünya Harbi Süresince Gelişen Siyasi Hadiseler ve Türk-Sovyet Münasebetleri

Türk -Sovyet münasebetleri 23 Ağustos 1939 tarihli Sovyet-Alman Paktı'ndan sonra soğunmaya başlamıştı. İngiltere ve Fransa'nın ise aynı yıl içinde Türkiye'ye karşı tutumları daha sıcak idi. Türkiye, İngiltere ve Fransa ile anlaştığı üçlü ittifakı imzalamadan, 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Saldırmazlık ve Tarafsızlık Andlaşmasını da dikkate alarak Sovyet Rusya ile bir bağlantı kurmayı uygun görmekteydi.¹⁸⁵ Bu amaçla Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu 26 Eylül-16 Ekim 1939 tarihleri arasında Moskova'da Sovyet Rusya ile görüşmeler yapmış fakat istenen sonuç alınamamıştı. Sovyet Rusya Almanya ile yaptığı Saldırmazlık Paktı'ndan sonra yine Boğazlar rejiminde edeğişiklik gösterdiği gibi Türk-İngiliz-Fransız ittifakında da önemli değişiklikler yapılmasını talep etmekteydi. Aynı şekilde Almanya'da Sovyetler'le yaptığı Pakt'dan ve Dışişleri Bakanı Von Ribbentrop'un Moskova'yı ziyaretinden sonra durumunun sertleştirmiş olması, Türk Hükümet'inin bu iki devlete karşı kuşklarını artırmıştı.

Bütün bunlara rağmen 1940 yılından itibaren değişen olaylar karşısında Sovyet Rusya ile Almanya'nın ipleri kopmaya başladı.¹⁸⁶

Bir taraftan İtalya Yunanistan'a saldırıyor, diğer taraftan bütün Balkanları eline geçirmeğe çalışan Almanya Romanya'ya yerleşiyordu. Sovyet Rusya ise özellikle Bulgaristan ve Yugoslavya'yı Almanya'dan uzak tutmaya çalışıyordu.

¹⁸⁴ R. S. Burcak, age., s. 99

¹⁸⁵ F.Armaoğlu, age., s. 409

¹⁸⁶ İ. Soysal, age., s. 634; F.C. Erkin, age., 169 vd; S. Bilge, s. 149 vd

Diğer taraftan Bulgaristan Mihvar devletleri ittifakına katılmış, Alman kuvvetleri Sofya'ya girmişti. Hatta kısa bir zaman sonra Almanya Yunanistan ve Yugoslavya'yı da ele geçirmiştir.

Almanya'nın Balkanlardaki istila faaliyetleri ve Boğazlara doğru yaklaşması, ile Boğazların da Almaya'nın eline geçerli endişesi Sovyet Rusyani, yeniden Türkiye'ye yaklaşmaya zorladı. Bu durum karşısında Türkiye ile bir güven içine girmek Sovyetler açısından büyük önem arz etmekteydi.

İngiltere'de, Almanya'nın Balkanlardaki faaliyetlerinden oldukça rahatsızdı. Bu sebeple bir taraftan kendisi Sovyetlerle anlaşmaya çalışırken diğer taraftan da Türk-Sovyet yakınlaşmasına yardımcı olmaya çalışmaktaydı. Bu amaçla Moskova Büyükelçisi Sir Stafford, Ankara ile Moskova arasında aracı olarak kullandı. İngiltere Dışişleri Bakanı A. Eden'in Ankara'ya gelerek talimatlarını alan Büyükelçisi Sovyet Dışişleri Bakan Yardımcısı Vişinski ile Moskova'da görüşürken sonra, Vişinski, 9 Mart 1941 tarihinde Türkiye Büyükelçisi Haydar Aktay'ı çağırarak ortak bir demecin yayınlanmasını teklif etti.¹⁸⁷ 25 Mart 1941 tarihinde Moskova ve Ankara'da Türk-Sovyet Demeci yayınlandı.¹⁸⁸ Demeç yayınlanmadan önce Vişinski Haydar Aktay'la Sir Stafford, dan edindiği bilgiye ve basından öğrendiklerine göre; *“Türkiye'nin herhangi bir yabancı Devletin saldırısına uğradığında, Sovyet Rusya'nın onun bu zor durumundan yararlanıp, saldırmasından korktuğumun anlaşıldığını, oysa Sovyet Rusya'nın böyle bir niyeti olmadığını, tersine Türkiye yabancı bir Devletin saldırısına uğrasa da toprak bütünlüğünü silahla savunmak durumunda kalırsa, Sovyet Rusya ile arasında ki Saldırmazlık paktına dayanarak Sovyet Hükûmeti'nin tüm anlayışına ve tarafsızlığına güvenebileceğini”* belirtmişti.¹⁸⁹

Almanya ve İtalya'nın 1940 yılı Mayıs ayında Fransa'ya saldırmayı, Fransa ve İngiltere ile 19 Ekim 1939 yılında yaptıkları Ankara ittifakına

¹⁸⁷ F. C. Erkin, age., s. 173

¹⁸⁸ İ. Soysal, age., s. 634

¹⁸⁹ Demecin Metni için bakınız. Ek-9; İ. Soysal, age., s. 636,

göre, Türkiye'nin de savaşa katılmasını gerektiren sebep oluyordu.¹⁹⁰ Çünkü savaş bu durumda artık Akdeniz'e yayılmış durumdaydı. Ancak Türkiye'nin buna rağmen savaşa katılması mümkün değildi. Çünkü, genel Türk politikası olarak savaşın dışında kalma amacının yanısıra, diğer taraftan 1925 Türk-Sovyet Saldırmazlık ve Tarafsızlık Andlaşması¹⁹¹ gereği Türkiye, durumu Sovyet Rusyane intikâl ettirmesi de gerekmekteydi. Mesele Sovyetlere açıkladığında ise, Türkiye'nin savaşa girmesi helinde kendileri ile silahlı bir ihtilafa girilebileceğini belirttiler. Nitekim fikrine müracaat edilen Molotov şiddetle tepki gösterdi.¹⁹² Aslında adıgeçen ittifakın 2.numaralı protokolu bu durumda Türkiye'nin savaşa katılma zorunluluğunu da ortadan kaldırıyordu. Bu sebeple İngiltere ve Fransa'da Türkiye'nin savaşa katılması hususunda fazla ısrar edemediler.¹⁹³ Böylece, Türkiye'nin savaşa katılması, Türk Sovyet münasebetlerinin bu dönemdeki temelini oluşturan 1925 Andlaşması ve Türkiye'nin savaşa karşı olan politikainden dolayı mümkün değil idi.

Almanya'nın 1941 yılı başlarındaki Romanya ve Bulgaristan'daki faaliyetleri Türkiye'nin olduğu gibi İngiltere ve Sovyet Rusya içinde endişe kaynağı olmaya başladı.¹⁹⁴ Almanya'nın Fransa'yı kısa zamanda çökertmesi, Macaristan'ın Transilvanya'yı ve Bulgaristan'ın Dobruca'yı Romanya'dan alması, ayrıca Sovyet Rusya'nın de Romanya'den Besarabya'yı alması, Almanya Başbakanı Hitler ve Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov'un 1940 yılı Kasım ayında Berlin'de ganimetleri paylaşma plânı maksadı ile biraraya gelmesine sebep oldu.

Bu müzakerelerde Türkiye'ye de önemli bir yer ayrılmış ve Almanya ile Sovyetler Arasında pazarlığa konu olmuştu. Amaç, Türkiye'yi İngiltere'nin yanından ayrı tutmaktı. Sovyetlerin asıl maksadı, Karadeniz ve Boğazlar rejiminde kendi lehine bir takım değişiklik elde etmeyi Almanya'ya kabul ettirmektir. Molotov'a göre; Sovyetler, Türkiye ile bir

¹⁹⁰ İ Soysal, s. 634-635., K.Gürün., age., s. 237-238., Suat Bilge, age., s. 159

¹⁹¹ A. Ş. Esmer, O.Sander, s. 143 :İ.Soysal, age., s. 600

¹⁹² İ. Soysal, age., s. 268

¹⁹³ F. C.Erkin, age., s. 162.

¹⁹⁴ F. Armaoğlu, age., s. 407

masaya oturmalı ve kendine karşı bir saldırı bölgesi olan Boğazlarda üsler elde etmeli idi. Sovyetleri bu istekleri II.Dünya Harbi boyunca devam ettiği gibi Savaş sonrası dönemde de devam edecektir. Yani 1939 yılından sonra Sovyetlerin Türkiye politikası olup bu doğrultuda ve bu amaçla devam edecektir.¹⁹⁵

Fakat bu konudaki anlaşmazlık 23 Ağustos 1939 Sovyet-Alman Saldırmazlık, pakt'ına rağmen münasabetlerinin bozulmasına da sebep oldu.¹⁹⁶ Bu durum karşısında Sovyet Rusya yeniden Türkiye'ye yanaşmaya başladı.

Ortadoğu, İran ve Irak Petrolleri ile Süveyş Kanalı yollarının Alman tehlikesi altına gireceğinin endişesini taşıyan İngiltere'de Türkiye'ye önem vererek savaşa katılmasını yeniden gündeme getirdi. bu düşüncelerini bildirmek için İngiltere Başbakanı Churchill (Corcil), Türkiye Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye bir mektup yazdı. Fakat Sovyetler'den emin olmayan Türkiye savaşa katılmamakta ısrarlı idi. Ayrıca Türkiye'nin savaştan uzak kalması konusunda ¹⁹⁷ Almanya'nın da baskısı devam etmekteydi.

1941 yılında Almanya tarafları Reşid Ali Geylani Irak'ta iktidarı ele geçirmişti. Geylani İngiltere'nin Irak'a karşı harekete geçmesi üzerine Almanya'dan yardım istedi. Almanya ise Irak'a yardımı Türkiye üzerinden sağlanmak isteyince, bunun savaşa katılma sebebi olabileceğini düşünen Türkiye kabul etmedi. Bu isteğinde başarılı olamayan Almanya, Türkiye ile 18 Haziran 1941 tarihinde bir saldırmazlık pakt'ı imzalandı.¹⁹⁸

Türkiye'nin Almanya ile yapmış olduğu bu andlaşmadan Sovyet Rusya, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri hiçte anlamlı ve mantıklı olmayan bir şekilde rahatsız oldular.¹⁹⁹ Halbuki, Türkiye'nin Almanya isteğine karşı çıkması ile, Almanya'nın Türk toprakları üzerinden, İngiltere için büyük stratejik önem taşıyan Ortadoğu'ya tehdidi

¹⁹⁵ Ş. Esmer-O. Sander, Olaylarla...,s. 149

¹⁹⁶ F. Armaoğlu, age., s. 409 ; F.C.Erkin, age., s. 165 vd; Ş. Esmer-O. Sander, Olaylarla.... s. 149

¹⁹⁷ F. Armaoğlu, age., s. 408

¹⁹⁸ Ş. Esmer., O.Sander., Olaylarla..., s. 155,156 ; İ.Soyal, age., s. 639

¹⁹⁹ F. Armaoğlu, age., s. 410

önleniyordu.²⁰⁰ Ortadoğu Petrolleri Almanya'ya karşı korunduğu gibi Sovyet Rusya'de Güneyden sarılmaktan kurtuluyordu. Haliyle Türkiye Almanya'nın isteklerine boyun eğmiş olması halinde, Kuzey-doğu, Doğu ve Güney istikametinden sarılacak ve Almanya'nın kucağına düşecekti. Almanya Türkiye'ye bu isteklerini kabul ettirebilmek için Batı Trakya ve Ege Adaları'ndan da toprak teklif etmekteydi.²⁰¹

Durumun iyi değerlendirmeye çalışan Türkiye, herşeye rağmen savaşa katılmamakta ısrar ediyordu. Çünkü Almanya her zaman olduğu gibi Sovyetler'den çekinen Türkiye'nin bu halinden faydalanmak istiyordu. Türkiye ise Sovyetlerin galip çıkması durumunda meydana gelecek kötü ihtimalleri çok iyi görebilmekteydi. Sovyetlerin 1939-1941 yılları arasındaki Türkiye'ye karşı uyguladığı kötü politika unutulmuş değildi. İşte bu yüzden Türkiye savaşta tarafsızlık politikasından vazgeçmek istemiyordu.²⁰²

Türkiye Başbakanı Şükrü Saraçoğlu, 27 Aralık 1942 tarihinde Alman Büyükelçisi Von Papen ile yaptığı bir görüşmede, bir Türk olarak Sovyetlerin yıkılmasını hararetle arzu ettiklerini, böyle bir fırsatın ancak bin yılda bir ortaya çıkabileceğini, fakat Türkiye'nin menfaatleri açısından savaşta kesin olarak tarafsız kalmak istediklerini bildiriyordu.²⁰³

Almanya ile Türkiye münasebetlerinin yumuşadığı 1942 yılından itibaren bu seferde müttefiklerin Türkiye üzerindeki baskıları yeniden artmaya başlamıştır. Özellikle Sovyetlerin Stalingrad'da zafer elde etmesi; Sovyetlerin Türkiye üzerindeki baskılarının artmasına ve Türk-Sovyet münasabetlerinin sertleşmesine sebep oldu. 1943 yılından itibaren Sovyetler Türkiye'ye karşı sert tavır alacak, savaştan sonra da tehdit olarak ortaya çıkacaktır.²⁰⁴

²⁰⁰ Ş. Esmer., O.Sander, Olaylarla..., s. 158

²⁰¹ F. Armaoğlu, s. 410

²⁰² F. Armaoğlu, age., s. 411

²⁰³ F. Armaoğlu, age., s. 411

²⁰⁴ Ş. Esmer., O.Sander., Olaylarla..., s. 162,163 ; F.Armaoğlu, age., s. 411

Savaş yılları boyunca hemen hemen her konferans veya görüşmede müttefikler, Türkiye'nin savaşa katılması konusu gündemden düşürmemişlerdir.

Sovyet Rusya, Amerika Birleşik Devletler'inin 1941 yılı sonunda savaşa katılmasından sonra da, Almanya'ya karşı yeni bir cephe açılması ve Almanya'nın kendilerine olan baskısını azaltmasını amaçlamaktaydı.

Churchill'e göre; Türkiye, Almanya ya karşı kazanılacak bütün plânlarda kilit bir rol oynamaktaydı. Müttefiklere göre 1942 yılına kadar Türkiye'nin savaş dışında kalmış olması, Almanya'nın Avrupa'daki faaliyetleri açısından olumlu bir durum iken, artık Müttefiklerin Avrupa'ya girmesi açısından Türkiye'nin savaş dışı kalması olumsuz bir durum idi. Çünkü Türkiye'nin mevcut yapısı Müttefiklerin hareketine kalkan olmaktaydı. Öyleyse, Türkiye'nin savaşa katılması Almanya'ya karşı Balkanlar da bir cephe açılmasını sağlayacaktı ve uygun tedbirler alındığı taktirde de Türkiye kazanabilirdi. Roosevelt ve Stalin'de Churchill'in bu düşüncelerine katıldıklarını bildiriyorlardı. Bu aşamada Stalin'de ayrıca *"Türkiye'nin baharda bizim tarafımızda Savaşa katılması için mümkün olan herşeyin yapılması arzu edilir. Hitler ve suç ortaklarının yenilgilerinin hazırlanması için bu çok önemlidir."* demekteydi.²⁰⁵ Meselenin görüşülmesi maksadı ile Amerikan Başkanı Roosevelt ile İngiltere Başbakanı Churchill 14-24 Ocak 1943 tarihinde Casablanca'da biraraya geldiler ve Stalin'i de davet ettiler, ancak Stalin Konferansa katılmadı.²⁰⁶

Bu konferansta alınan kararlardan birisi de, Balkanlarda ikinci bir cephe açılmasının sağlanması idi. Bunun için de Türkiye'nin savaşa iştirak etmesi konusunda Türkiye'nin istediği askerî yardımın sağlanması da gerekmekteydi.

Churchill, bu meselenin görüşülmesi amacı ile 30 Ocak 1943 tarihinde Adana'ya geldi. 30 Ocak-1 Şubat tarihlerinde gerekli açıklamaları yapmak üzere, Türkiye Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Başbakan Şükrü Saraçoğlu

²⁰⁵ M. Gönlübol-C.Sar., Olaylarla... s. 164,165

²⁰⁶ F. Armaoğlu, age., s. 389,390

ile görüştu. Bu görüşmelerde Türkiye'nin 1943 yılı sonuna kadar savaşa katılması da istendi. Bu teklif ve istekler karşısında Türkiye , görüş ve endişelerine şu iki noktada özellikle belirtmekteydi; 1.Türkiye, Sovyet Rusya'dan emin değildir ve ondan çekinmektedir. Almanya'nın yenilmesiyle Sovyetler Avrupa'ya egemen olacaktır. 2.Türkiye'nin savaşa katılabilmesi için Türk ordusunun malzeme bakımından geniş ölçüde takviyesi gerekir.²⁰⁷

İngiltere'nin düşüncesi, İtalya'yı mağlup ederek Almanya'nın Balkanlar'daki gücünü kırdıktan sonra, Sovyetler Kuzeyden, Müttefikler de Türkiye vasıtasıyla güneyden Balkanlara karşı harekete geçirmek suretiyle amaçlanan plâni gerçekleştirmektir.

Ancak Türkiye, Sovyetler'in Balkanlar'daki emperyalist emellerinden çekinmekte, galip gelmesi durumunda bütün Balkanları Komünistleştirmesinden endişe etmekteydi. Hem de, Türkiye bu yıllarda savaşa katılacak modern savaş araç gereçe de sahip değildi. Türkiye'nin savaşa katılabilmesi için ordusunun malzeme bakımından geniş ölçüde takviyesi gerekmektedir. Türk devlet adamları bu endişe ve görüşlerini de Churchill'e bildirmişlerdi.²⁰⁸

Türkiye'nin bu endişelerini ortadan kaldırma çabasında olan Churchill, savaştan sonra Sovyetlerin Türkiye'ye karşı bir saldırısı durumunda Milletlerarası Teşkilatın bunu engelleyeceğini belirtmekte, savaş için de İngiltere ve Amerika'nın Türkiye'ye gereken fiili desteği sağlayacağını belirtiyordu.²⁰⁹ Buna karşılık Saraçoğlu, Türkiye'nin tam garantiye sahip olması gerektiğini, Almanya'nın mağlup olması halinde Avrupa'nın Slavların hakimiyetine gireceğini ve yenilen memleketlerin bolşevikleştireceklerinin endişesini taşıdıklarını tekrarladı.²¹⁰ Bunun üzerine Adana'da bağlayıcı bir kararın alınması da mümkün olmadı²¹¹ Chorchill'in Adana Konferansında Türkiye'nin savaşa katılması

²⁰⁷ F. Armaoğlu, age., s. 412 ;Ş.Esmer, O. Sander., Olaylarla..., s. 165 vd

²⁰⁸ M. Gönübol-C. Sar, Olaylarla..., s. 166 ;K. Gürün, age., s. 248,249

²⁰⁹ K. Gürün., age., s. 248

²¹⁰ F. C. Erkin, age., s. 194

²¹¹ F. Armaoğlu, age., s. 412 ;Olaylarla..., s. 169,170

konusundaki istek ve telkinlerine rağmen, Türkiye'nin savaş dışı kalma politikasını değiştirmemiş olmasının sebeplerinden birisi de, Müttefiklere yeteri kadar güvenememesidir. Nitekim, Menemencioğlu Von Papan'e 9 Mart 1943 tarihindeki bir toplantıda *"...Batılıların birinin Rusya ile ayrı bir anlaşma ile durumunu kuvvetlendirmesi ya da Rusya'nın bir gün Almanya ile anlaşması üzerinde durulacak ihtimâldir. Türk dış politikası her türlü ihtimâli dikkate almalı ve savaşan tarafların hepsi ile dost kalmalıdır"* diyecektir.²¹²

Türkiye'nin tarafsızlığının müttefikelerin değil, Almanya'nın işine yarayacağını ileri süren Sovyet Rusya, Türkiye'ye tutumundan memnun olmadıklarını bildiriyorlardı. Nitekim, 1943 yılı Ekim ayında toplanan Moskova Konferansında Molotov, Türkiye'ye karşı ortak bir politika uygulanmamasından şikayetçi oluyor, savaşa katılması konusunda ısrar ediyordu. Bunun için Türkiye'ye bir telkin değil bir emir uygulanması gerektiğini belirtiyordu.²¹³ Ayrıca Türkiye'ye silah yardımının durdurulmasını da istemekteydi.

Molotov'un bu tavrı İngiliz ve Amerikan tarafından kabul görmedi. Bunlara göre ise, Türkiye'nin savaşa katılması, Müttefiklerin Türkiye'ye önemli miktarda silah yardımı yapmasını gerektirmekteydi.

Sonuç olarak, Türkiye'nin 1943 yılı sonuna kadar savaşa katılması hakkında ikna edilmesi gerektiği kararına varıldı.²¹⁴

Moskova Konferansı kararlarını görüşmek üzere, İngiltere Dışişleri Bakanı Eden ile Türkiye Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, 5-6 Kasım 1943 tarihinde Kahire'de biraraya geldiler.²¹⁵ Görüşmenin sağlanmasından önce İngiltere ile Sovyetler iki kademeli bir plân üzerinde anlaşmışlardı. Bu programda Eden Türkiye'den, Türk hava üslerini derhal kullanmak müsaadesini almağa çalışacak, daha sonra her iki memleket Türkiye'ye yeni bir müracaatta bulunarak sene sonundan önce harbe

²¹² M. Gönlübol-C Sar, Olaylarla..., s. 169

²¹³ M. Gönlübol-C. Sar, Olaylarla...s. 172; F. Armaoğlu, age., s. 143

²¹⁴ M. Gönlübol-C. Sar, Olaylarla...s. 173; F. Armaoğlu, age., s. 143

²¹⁵ F. C. Erkin, age., s. 212

girmesini isteyeceklerdi. Bu görüşmenin oluşturulmasının gayesi böylece plânlanmıştı.²¹⁶

Tasarlanan plân gereği; Eden Kahire’de Türkiye’den İngiltere adına hava üsleri, üç Müttefik Hükümet adına da yıl sonuna kadar Türkiye’nin savaşa katılması taleplerini belirtti. Bu talebini ortaya koyarken de Türkiye’nin savaşa katılması halinde sağlayacağı avantajları belirtmeyi de ihmal etmiyordu. Eden ayrıca, bu tekliflerin reddedilmesi halinde İngiliz Hükümetinin Türkiye’ye göndereceği yardımı da keseceğini ihtar ediyordu. Anlaşılan Eden, Kahire’de Moskova Konferansında ki Sovyetlerin isteklerini yerine getirmeye çalışıyordu.²¹⁷

Herşeye rağmen Menemencioğlu, yeteri kadar yardımın sağlanmaması ve Türkiye’ye tam güvence verilmemesi halinde savaşa katılmayacaklarını tekrarladı.²¹⁸

Kahire Görüşmelerinden sonra da Türkiye’nin savaşa katılması için İngiliz baskısı 28 Kasım-1 Aralık 1943 tarihlerinde Churchill, Roosevelt ve Stalin’in Tahran’da yaptıkları Konferansta’da devam etti. Türkiye’nin durumu müttefik stratejisi açısından ele alındı. Churehill, Türkiye’nin savaşa katılması hakkında üçlü devletleri reddetmesi halinde, Türkiye’nin toprak bütünlüğü ve özellikle Boğazlardaki hakları konusunda, İngiltere’nin ilgi duymayacağını ifade etti. Hemde İngiltere’nin Türkiye’ye silah yardımını da keseceğini belirtiyordu. Bu tehditlerden sonra Türkiye’nin savaşa katılması durumunda yapılacak yardımların miktarlarından da söz etmeyi ihmal etmiyordu.²¹⁹

Churchill’in, Türkiye’nin savaşa katılması ile Doğu Akdenizde yeni bir cephe açılması düşüncelerinde Konferans boyunca ısrar etmesi, Sovyetler’i birtakım endişelere sürükledi.

Gerçekten II.Dünya Harbi boyunca İngiltere’nin harp cephelerini Balkanlara ve Doğu Akdenize kaydırmaya çalışmasının önemli sebepleri vardı. İngiltere bunu yapmakla bir taraftan savaş alanlarını kendi

²¹⁶ F. C. Erkin, age., s. 212

²¹⁷ M. Gönübol-C. Sar, Olaylarla...s. 173

²¹⁸ F. Armaoğlu, age., s. 413; A. Ş. Esmer-O. Sander, age., s. 175

²¹⁹ Ş. Esmer, O.Sander. s. 175

ülkesinden uzak tutmaya çalışıyor, kendi coğrafyası üzerinde meydana gelecek harp zararlarından ucuz kurtulmaya çalışıyor, bir taraftanda kendi askerini fazla kayıp verdirmeden ve yormadan harbin sonunda kullanmayı tasarlıyordu. Diğer taraftan, İngiltere Ortadoğu petrollerini ve Uzakdoğu yollarını özellikle Sovyet Rusyane kaptırma endişesini taşıyordu.

Bu yüzden İngiltere'nin ısrarlı ve şüpheli tutumundan endişelenen Sovyetler, Türkiye'nin savaşa katılması konusundaki ilgisini azaltmaya başladı. Aynı zamanda Sovyatler, Türkiye'nin savaşa sokulup Balkanlar'da bir cephe açılarak Sovyetlerin bu bölgedeki askerî ve politik ilerleyişinin engellenmeye çalışıldığını da düşünmeye başladı. Bu endişelerin uyanmasından sonra Türkiye'nin savaştan uzak tutulması konusunda artık bu günden sonra söz edemeyen Sovyetler, Türkiye'ye gönderilecek yardımların kısıtlanarak güçlü olmasını engellemeyi plânlamaya başladı. Bu sebeple de Stalin Konferansta, Türkiye'nin savaşa katılması halinde İngiltere'nin Türkiye'ye uçak filosu ve asker göndermesinin hatalı bir hareket olacağını, kuvvetlerinin zayıf cephe olan Fransa'ya kaydırılmasını teklif ediyordu. Stalin'in bu ifadelerinden şüphe eden Churechill, Türkiye'nin savaşa katılmasını istemiyor musunuz sorusuna Stalin, "*gerekirse yakasından tutup sokmalıyız*" demeden de edemedi.²²⁰

Churchill, Roosevelt ve Stalin, Tahran Konferansı sonunda Türkiye'nin, savaşa katılmasının, Kahire'de İsmet İnönü'ye teklif edilmesini de karalştırmışlardır.

Tahran Konferansında alınan karar gereği Churchill ve Roosevert İsmet İnönü'yü Kahire'ye davet ettiler. İnönü, Tarhan Konferansı'nda alınan kararların tekrarlanması halinde Kahire'ye gelmesinin gereksiz olacağı bildirdi ise de, İnönü'ye gerekli teminat verilince Kahire Konferansına iştirak etti.²²¹ 4-7 Aralık 1943 tarihinde gerçekleşen Konferansta²²² yine heyet Türkiye'yi savaşa katılması konusunda iknaya çalıştı.

²²⁰ Ş. Esmer, O.Sander, Olaylarla..., s. 175,176; F. Armaoğlu, s. 413; F. C.Erkin, age., s. 216, 217

²²¹ F. Armaoğlu, age., s. 413, Ş.Esmer, O.Sander, Olaylarla..., s. 177

²²² İ. Soysal, age., s. 674

İnönü bu konferansta, Türkiye için programlanan askerî yardımın gerçekleşmediği için zor durumda olduğunu izah edince, Churchill bu ifadelerden; Türkiye'nin savaşa katılması için, ortak bir askerî harekât plâni ve siyasi gelecek hakkında ayrıntılı bilgi istendiği kanaatine varıyor. Bunun içinde Türkiye'nin endişesinin ortadan kaldırılması gerektiğini düşünüyordu. Nihayet Churchill'in bazı istekleri kabul etmesi ve Müttefiklerin ağır baskıları üzerine İsmet İnönü prensip olarak Türkiye'nin savaşa katılmasını kabul etti.²²³

Türkiye, savunma gücü için gerekli olan silah ve teçhizat sağlanmadıkça savaşa katılmayacağını da yarıca bildirdi. Churchill bu isteği kabul edince de Ankara'da Ocak 1944 tarihinde Türk ve İngiliz askerî heyetleri arasında bir görüşme başlattı. Fakat İngiltere Türk isteklerini çok buluyordu.²²⁴ Bunun üzerine görüşmeler Şubat ayında kesildi ve Türkiye ile İngiltere ve Amerika'nın münasebetleri gerginleşti.²²⁵

Bu gelişmeler Türkiye'nin hoşuna gitmiyordu. Bu sebeple de Türkiye 1944 Mayıs ayında Sovyetlerle bir yakınlaşma teklifinde bulundu, fakat Sovyetler bu yakınlaşmayı Türkiye'nin savaşa katılması şartına bağladılar. Böyle olunca da Türkiye Sovyet isteklerine boyun eğmeyince iki memleket münasebetleri daha da soğudu.

Diğer taraftan 1944 ortalarında Almanya'nın askerî durumu artık tamamen kötülüşmeye başlamıştı. Yani Türkiye'nin savaşta fazla etkili olmyacağı görülmeye başlamıştı. Artık bundan böyle Türkiye üzerindeki Sovyet tehlikesi daha da belirginleşiyordu.

Bu sırada İngiltere'nin 1944 sonbaharında Yunanistan'a asker çıkarması Türkiye açısından memnunluk verecek bir olaydı. Hatta Yunanistan'la yeni bir işbirliği sağlamayı düşünen Türkiye, 1944 Kasımında Oniki Ada üzerinde hiçbir hak talep iddiası olmayacağını Yunanistan Hükümetine bildirdi.²²⁶

²²³ F. Armaoğlu, age, s. 413 ; A. Ş. Esmer-O. Sander, Olaylarla..., s. 177; F.C.Erkin, age., s. 220

²²⁴ Ş. Esmer. O.Sander., Olaylarla..., s. 178 vd

²²⁵ Ş. Esmer. O.Sander, Olaylarla..., s. 180

²²⁶ F. Armaoğlu, age, s. 414

1944 yılı sonu itibariyle Türkiye'nin en büyük endişesi Sovyet tehlikesi oluyordu. Çünkü Orta Avrupa va Balkanlar Sovyetlerin askerî işgali altına düşmüştü Türkiye'nin savaş boyunca söyledikleri doğru çıkmıştı.

1944 yılı sonlarından itibaren Sovyetlerin Balkanlardaki faaliyetleri, Balkanların geleceği hakkında Türkiye'yi endiyelendirmeye başladı. Sovyet Rusya 5 Eylül 1944 tarihinde Bulgaristan'a savaş ilân etti ve Sovyet Rusya orduları Türk sınırlarına doğru gelmeleri söz konusu idi. Nitekim 1944 yılı sonunda Komünistler Balkan ülkelerinde iktidarı ele geçirmeye çalışmaktaydılar. Böyle olunca Türkiye Amerika ve İngiltere ile münasabatlere önem verme ihtiyacını duymaya başladı.

Diğer taraftan Sovyet Rusya, 1945 Ocak ayında Moskova'da Boğazlar Meselesini Churchill ve Eden'e açmış, onların desteğini talep etmişti.²²⁷ Sovyetlerin buradaki taktikleri, İngiltere ve ABD. desteğinden yoksun tutacağı Türkiye'yi istediği bir kısım tavizlerde razı etmekte.²²⁸

Sovyet Rusya, 5-11 Şubat 1945 tarihinde toplanan Yalta Konferansında, belirtilen sebeplerden dolayı, Türkiye'nin durumunu görüşme konusu haline getirdi. Stalin 10 Şubat tarihli oturumda Montreux konusunu gündeme getirerek şöyle diyordu: *"...Sözleşmenin modası geçmiştir...Sözleşme İngiltere ve Rusya'nın aralarının iyi olmadığı bir dönemde yapılmıştır. Türkiye'nin elinin Rusya'nın boğazında olduğu bir durumu kabul etmek imkânsızdır..."* Stalin ve Roosevelt ile Churchill arasındaki müzakerelerden, sonra, üç Dışişleri Bakanı tarafından imzalanan toplantı protokolünün 14. maddesi ile Montreux Sözleşmesi ve Boğazlar hakkında şu kararları aldılar; *"Dışişleri Bakanlarının Londra'da yapacakları müteakip toplantıda, Sovyet Hükûmetinin Montreux sözleşmesi ile ilgili olarak ileri sürecekleri teklifleri tetkik edip Hükümetlerine rapor edeceklerdi. Türk Hükümeti münasip zamanda haberdar edilecektir."*²²⁹ Fakat adıgeçen toplantı olmamış,

²²⁷ Ş. Esmer, O.Sander. Olaylarla..., 183

²²⁸ S. Bilge, age, s. 265

²²⁹ K. Gürün, age, s. 171 vd

Sovyet Rusya'da bu teklifini ancak, 16 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihinde yapılan Potsdam Konferansı'nda yeniden yapmıştır.²³⁰

Yalta Konferansı sonunda 20 Şubat 1945 tarihinde Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi, Türkiye Birleşmiş Milletlere ortak üye olabilmesi için; 1 Mart tarihinden önce Almanya ve Japonya'ya savaş ilân etmesi gerektiğini bildirdi. Bunun üzerine Türkiye 23 Şubat 1945 tarihinde adı geçen iki ülkeye savaş ilan etmesi ile de 5 Mart 1945'de San Fransisco Konferansına davet edildi²³¹ ve Birleşmiş Milletlerin kurucu üyesi olarak yerini aldı.²³²

3.Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşmasının Feshi ve Türkiye'nin A.B.D'nin Yaklaşması

Sovyet Rusya Harb'den sonra Doğu Avrupa'yı işgal ederek bu memleketlerde bir takım olup-bittilerle komünistleri iktidara getirip bölgeyi kontrolü altına aldı.

Kızıldudunun işgali altına girmemiş olan Türkiye için de bazı stratejiler uygulamak niyetinde olan Sovyet Rusya, Türkiye'den kabulü mümkün olmayan isteklerde bulunmak, askerî yığınaklar yapmak suretiyle tavizler beklemeye başladı. Bunu yaparken de daha önce bahsettiğimiz gibi Yalta Konferansında ABD ve İngiltere'yi yanına almayı plânladı.²³³

İşte bu politikasını gerçekleştirmek maksadı ile 19 Mart 1945 tarihinde Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, Türkiye Büyükelçisi Selim Sarper'e Sovyet Hükümeti adına bir nota verdi.²³⁴ Sovyet Rusya bu nota ile 17 Aralık 1925'de imza edilen ve 7 Kasım 1935 tarihinde de bir protokol ile geçerliliği ve gerektiğinde fesih hakkının gündeme getirildiği Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşmasının süresinin sona ermek üzere olduğunu belirttikten sonra, Andlaşmanın devamı hususunda, Türkiye'den

²³⁰ İ. Soysal, age, s. 677; Ş.Esmer, O.Sander, Olaylarla..., S. 195

²³¹ K. Gürün, age., s. 276

²³² Ş. Esmer, O.Sander, Olaylarla..., s. 184

²³³ S. Bilge, age, s. 265

²³⁴ A. Ş. Esmer-O.Sander, age, s. 185

oldukça önemli tavizler beklediklerini de hatırlatmaktan geri kalmıyorlardır.²³⁵

Molotov vasıtasıyla Türkiye'ye verilen Sovyet Notasında:

“Sovyet Hükümeti, Sovyet Rusya ile Türkiye arasındaki dostane ilişkilerin sürdürülmesi işinde 17 Aralık 1925 tarihinde imzalanın Türk-Sovyet Andlaşmasının kıymetini takdir etmekle beraber, özellikle İkinci Dünya Harbi esnasında ortaya çıkan derin değişiklikler münasebetiyle, işbu Andlaşmanın artık yeni şartlara uymadığını ve ciddi bir surette iyileştirilmeğe muhtaç olduğu lüzumunu müşahade etmektedir.

*“Yukarda belirtilen husus sonucu Sovyet Hükümeti, sözkonusu Andlaşmanın ve eklerinin feshi şeklini tesbit eden 7 Kasım 1935 Protokolü hükümleri gereğince, işbu Andlaşmayı feshetmek arzusunda bulunduğunu Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetine beyan eder”.*²³⁶

Selim Saper, bu notayı ve Molotov ile yaptığı görüşmeleri 20 Mart 1945 tarihinde Ankara'ya bildirmekte ve değerlendirmesini de şöyle yapmaktadır.

*“Fesih bir sürpriz değildi. Yeni bir dostluk ve tarafsızlık andlaşması veya belki bir ittifak andlaşması iseteyebilirler. Bunu yaparken erişmek istedikleri asıl amaç Boğazlar sorununu kendi yararlarına en iye bir biçimde çözümlenektir. Boğazlar sorunu ikili değil çok taraflı bir sorundur. Bununla beraber bizimle varacakları ikili bir anlaşmayı ilerde bu konuda yapılacak çok taraflı görüşmelerde ileri sürebilirler. Buradaki İngiliz ve Amerikan büyükelcileri Montreux Sözleşmesi'nin değiştirilmesini Müttefikler'in ilke olarak kabul ettiklerini söylediler. Sadece değişikliğin kapsamı kararlaştırılmamış. Bu durumda Ruslar ikili andlaşmanın yapılmasını bir tazyik aracı olarak kullanmayı düşünmüş olabilir.”*²³⁷

20 yıldan beri Türk-Sovyet münasebetlerinin esasını teşkil eden, hatta Türkiye'nin dış politikasında önemli bir temel unsur olan bu Andlaşmaya ,

²³⁵ Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl “İkinci Dünya Savaşı Yılları” Ankara 1973, s. 284;

K.Gürün, age, s. 276,277

²³⁶ K. Gürün, age, s. 277

²³⁷ S. Bilge, age, s. 266

Türkiye çok önem vermektedir.²³⁸ Bu andlaşmanın feshi, iki memleket arasındaki Tarafsızlık ve Saldırmazlık fikrini de ortadan kaldırıyordu. Aslında böyle bir nota Ankara'da süpriz olmadı. Çünkü bu, beklenmekte olan bir olaydı. Buna rağmen Türkiye Sovyet Rusya ile münasebetlerini devam ettirmek istemekteydi. Fakat, bunun Sovyetlerin talep ettiği bütün isteklerine de boyun eğmek anlamına gelmediğini Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın 31 Mart 1945 tarihinde Amerikan Büyükelçisi Steinhardt'a Sovyetlerin girişimi ile ilgili görüşlerini belirtmesinden anlamaktayız.

Sovyet Hükümeti, Türk-Rus ilişkilerini, İngiliz ittifakına rağmen bölgesel olarak görüyor. Boğazlar'ın yalnız Karadeniz devletlerini ilgilendirdiğini vurgulamak istiyor. Boğazlar dahil Türk-Rus ilişkilerin ikili görüşmeler ile düzenleyeceğini İngiltere'ye duyurmak ve böylelikle görüşmeler ile bir olup-bitti yapmak istiyor. Türkiye Montreux Sözleşmesi'nin değişimin çok taraflı görüşmeler ile yapılmasını tercih eder. Sovyetler'in önerilerini istedik. Makul değişiklikleri kabul ederiz. Ancak toprak ve üs vermeyiz. Sovyetler'in bize saldıracağını beklemiyoruz. Saldırırsa dövüşürüz.²³⁹

Buna rağmen Türkiye'nin Sovyet isteklerine boyun eğmemek gibi bir politika edebilmek için çok esaslı bir muvazene politikai içinde yer alması gerekiyordu. Bir başka ifade ile Sovyetleri durdurma politikasına, başka güçlerle bir takım tavizler gündeme gelmeye başlamıştı. Bu noktadan hareketle Sovyetlerin andlaşmayı fesh edeceklerini bildirmelerinin Türk dış politikası üzerinde büyük etkiler yaptığını söylemek mümkündür.

Sovyetlerin Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşmasını fesh ettiğine dair 19 Mart 1945 tarihli notasına, Türkiye Dışişleri Bakanı Hasan Saka tarafından, Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Vinogradov kanaliyle, 4 Nisan tarihinde Moskova'ya cevap verdi. 7 Nisan 1945 tarihinde basında da yayınlanan bu cevabî notada şu ifadeler önemle yer almaktaydı.

“Türkiye ile Sovyet Rusyani uzun zamanlardan beri birbirine bağlayan samimi dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerini sürdürmeyi ve

²³⁸ A. Ş. Esmer-O.Sander, age, s. 185

²³⁹ S. Bilge, age, s. 267, 268

kuvvetlendirmeyi daima isteyen Türkiye Cumhuriyeti, Türk-Sovyet dostluğuna önemli hizmetler yapmış, bu Andlaşmaya verdiği kıymeti belirtirken, 7 Kasım 1935 tarihli Protokol hükümleri çerçevesinde izhar edilmiş fesih arzusunu not etmektedir.

*“Bunun sonucu olarak, sona eren Andlaşmanın, tarafların bugünkü menfaatlerine daha uygun ve ciddi iyileştirilmeleri içerecek bir yenisi ile değiştirilmesi hususundaki Sovyet hükümeti telkinini kabul ederek, bu yönde kendisine yapılacak bütün teklifleri büyük bir dikkat ve iyi niyetle tetkike hazır olduğunu bildirmekten şeref kazanır.”*²⁴⁰

Türk Hükümetinin bu mektubuna Haziran ayına kadar bir cevap gelmedi. Ancak bu arada 21 Nisan günü Ankara'ya gelen Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper ile Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Vinogradov'un ile görüş teatisinde buldukları bilinmektedir. 7 Mayıs günü de Dışişleri Bakanları Hasan Saka ile Molotov San Fransisco'da meselelerle ilgili olarak görüşmelerde bulunmuşlardır.²⁴¹

Selim Sarper, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'ndan 23 Mayıs 1945'de aldığı, Türk Hükümetinin görüşlerini belirten talimat ile Moskova'ya dönmüştü, bu talimata şu hükümler bulunmaktaydı.

1.Feshedilen anlaşmanın yerine konmak üzere bir ittifak muhedeşi yapmaya kadar gidilebilir.

2.Monteux Sözleşmesi iki taraflı olarak ele alınamaz.

3.Ancak yapılacak bir ittifak anlaşmasına Karadeniz güvenliği açısından, bir savaş halinde, Türkiye'den, Sovyetlerin düşmanı kara ve deniz kuvvetlerinin geçirilmeyeceği hükmü konabilir.

4.Savaş halinde Karadeniz'den Sovyet deniz kuvvetlerinin Akdenize çıkması, Montreux'nün Türkiye'ye bıraktığı tardir hakkının İngiltere aleyhine kullanılmaması şartı ile, nasıl bir formülle halledilebileceği düşünülebilir.

²⁴⁰ Ulus, 7 Nisan 1945

²⁴¹ K. Gürün, age, s. 278-281

5. Andlaşma İngiltere lehine bir çekince maddesi olmalıdır.

6. İngiltere ile Rusya arasında bir savaş çıkarsa İngiltere'ye karşı savaşa sürüklenmemizi önlemek şarttır.

7. Böyle bir anlaşma imkân dahilinde girerse İngiltereye bilgi verilep muvafakatleri istenecektir.²⁴²

Sarper, Moskova'ya döndükten sonra 7 Nisan günü Molotov tarafından kabul edildiğinde; Türk Hükümetinin görüşlerini bildirdi. Yapılan görüşmeden sonra da Ankara'ya bilgi verdi.²⁴³

Bu görüşme sırasında Molotov, eğer Sovyetlerle anlaşmak istiyorsa, Türkiye'nin şu Sovyet isteklerini kabul etmesi gerektiğini söylemiştir:

"1-16 Mart 1921 tarihli Moskova Andlaşması ile tesbit edilen Türk-Sovyet sınırında Sovyet Rusya lehine bazı düzenlemeler yapılması,

2-Boğazların Türkiye ile Sovyet Rusya tarafından ortaklaşa savunulması ve bunu sağlamak için de Sovyet Rusya'ne Boğazlarda deniz ve kara üsleri verilmesi,

3-Boğazlar rejimini tesbit eden Montreux Sözleşmesinde yapılması gerekli değişiklikler konusunda Türkiye ile Sovyet Rusya arasında bir prensip mutakabatına varılması."

Selim Sarper ise Molotov'a verdiği cevapta; Türk Hükümetinin 16 Mart 1921 tarihli Moskova Andlaşması ile tesbit edilen Türk-Sovyet sınırının değiştirilmesinin ve Boğazlarda Sovyetlere üs verilmesinin Türkiye açısından kabulü mümkün olmayan şartlar olduğunu belirtmiştir. Montreux Sözleşmesinin ise ilgili devletlerle değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.²⁴⁴

Sovyet Rusya aldığı bu red cevabı üzerine 1945 yılı ortalarından itibaren Türkiye üzerinde ağır bir siyasi baskı kampanyasına girişmiştir.

Sarper ile Molotov 18 Haziran'da yeniden bir görüşme daha gerçekleştirdiler. Bu görüşmede ele alınan konuları da şöyle öteleyebiliriz:

²⁴² Dışişleri Bakanlığı İkinci Dünya Savaşı Yılları, s. 261-263; K. Gürün, age, s. 282-283

²⁴³ K. Gürün, age, s. 283-286

²⁴⁴ M. Gönübol-H. Ülman, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara 1987, s. 193

“Molotov bir ittifak anlaşması söz konusu olacak ise, Sovyet Hükûmetinin bu talepleri ile (birinci görüşmedeki talepler) ileri süreceği daha bazı mülâhazaların Cumhuriyet Hükûmetince tetkik edilmesi lâzım geldiğini söylemiştir.

“Sarper, 7 Haziran tarihli görüşmeden sonra artık arazi ve üs talepleri gibi konuların müzakere mevzuu olmaması icap ettiğini hatırlatınca, Molotov, aynı şeyleri tekrarlayarak, talepler dikkate alınmadıkça kendileriyle bir ittifak anlaşması yapılmasının düşünülmemeyeceğini ketrarlamıştı. Bunun üzerine Sarper susarak beklemiştir. Bir süre sonra Molotov, ittifak anlaşması fikri bir kenara bırakılsa bile boğazlar meselesi etrafında görüşüleceğini söylemiştir. Sarper’in çok taraflı bir sözleşmeyi iki taraflı olarak görüşmekten ne fayda beklediklerini sorması üzerine Molotov’un, daha önceki görüşmelerde Sovyetlerin Karadeniz güvenliği konusunda anlayışlı davranırken şimdi bundan cayıyormuş gibi bir intiba edinmekte olduğunu hissettiren sözler sarfetmesi üzerine Sarper, Boğazlar meselesini Montreux çerçevesinde değil, halbuki anlaşma için Sovyetlerce üs ve toprak şartı ileri sürülünce anlaşma temelinin yıkıldığını belirtmiştir. Bu konuda Selim Sarper de şunları söylemekteydi:

“Söz bir aralık yine arazi terki meselesi üzerine intikal ettiği bir sırada Molotov, Sovyet Cumhuriyetlerinin büyük ve kuvvetli bir memleket olduğunu, fakat küçük Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetlerinin haklarını feda hususunda bunun bir sebep teşkil edemeyeceğini söylemesi üzerine ben, Moskova’ya büyük ümitlerle gelmiş idim. Memleketimiz arasındaki münasebetleri tanzim ve ıslah edebilmek yolunda mesai sarfetmek fırsatını şahsım için büyük bir şeref ve sevinç kaynağı bilmiş idim. Fakat bu olamıyorsa...bizi imkânsızlık karşısında bırakmış olmanız neticesidir, dedim...Molotov ayakta, bu iş

karşısında bir defa daha düşünürseniz çok iyi olur, dedi. Ben, beraberce düşünelim, siz de biraz düşünün, dedim ve ayrıldık.”²⁴⁵

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere Molotov’a, dolayısıyla Sovyet Rusya’ya göre, bir yeni paktın imzalanmasından önce iki ülke arasında çözümlenmesi gereken özellikli meseleler.Özetle şunlardı;

1-Herhangi bir saldırı karşısında ortak savunmayı sağlamak üzere Boğazlarda Sovyetlere üsler verilmelidir.

2-Türk-Sovyet Rusya sınırında değişiklik yapılmalıdır. (1921 Andlaşmasını tekrar Sovyetler aleyhine gözden geçirmeli)

3-Monteux Boğazlar Sözleşmesinin yeniden gözden geçirilmesi, prensibi üzerinde iki hükûmet arasında bir andlaşma yapılmalıdır.²⁴⁶

Sovyet Rusya’nın bu tavizleri elde etmek için gündeme getirdiği ikinci görüşme, Ankara’da tabîî olarak kabul görmemiştir. Özellikle birinci ve ikinci istekleri kesinlikle reddedilmiş ve sonuç itibariyle, Sovyetlerle münasebetler ancak toprak ve üs talebinden vazgeçmesi halinde, klasik bir dostluk andlaşması şeklinde yapılabilir yorumu getirilmiştir.²⁴⁷

Diğer taraftan, gelişmelerden haberdar edilen İngiltere, Türkiye’yi desteklemek için Moskova nezdinde teşebbüslerin yapılmasını ve ABD’nin de katılmasında ısrar etmiş olmasına rağmen, ABD’nin bu günlerde meselenin Potsdam’a bırakılması isteğinde içinde bulunduğu görülmekteydi.²⁴⁸

Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere’nin Sovyet Rusya ile savaş sonrası işbirliğini gerçekleştirme çabasıyla oluşturulan önemli bir oluşum da Potsdam Konferansıdır. Ancak Sovyetler’in Akdeniz’e yerleşme politikai yüzünden 17 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihlerinde yapılan bu konferans sonunda böyle bir ittifak gerçekleşmemiştir.²⁴⁹ Nitekim, Sovyetlerin arazi talepleri ve Boğazlarda üs istemesi İngiltere tarafından hayretle karşılanmıştır. Bu meselenin münhasıran Türk-Sovyet meselesi

²⁴⁵ Dışişleri Bakanlığı, *Türk Dış Politikasında 50 Yıl, “İkinci Dünya Savaşı Yılları”* Ankara 1973, s. 272

²⁴⁶ M. Gönlübol, H. Ülmen, age, s. 193

²⁴⁷ S. Bilge, age, s. 273

²⁴⁸ S. Bilge, age, s. 278,279; K.Gürün, age., s. 290

²⁴⁹ M.Gönlübol, H. Ülman, age, s. 195 vd

sayılamaz, böyle taleplerin Dünya teşkilâtı içerisinde ele alınmasını gerektirdiğini ifade etmişlerdir.²⁵⁰

Potsdam Konferansında Sovyetlerin açıkca Akdeniz'e yerleşmek isteklerini bir kez daha ortaya koymaları üzerine Churchill Boğazlar Meselesini açarak; bu meselenin iki devlet arasında başbaşa kalarak çözümlenmeye çalışmasını tasvip etmediklerini belirtme ihtiyacı hissetti.²⁵¹ Zira; Rusların talepleri en az Türkiye kadar İngiltere'yi'de ilgilendiriyor ve telaşa sevk ediyordu. Daha sonra Molotov, Sovyet istekleri içinde yer alan hudut tashihini yenileyerek Ardahan ve Kars'ın Sovyetlere verilmesi talep ediyordu.²⁵² Zira bölgenin 1921 yılında Sovyetler'den koparıp alındığına da ısrar ediyordu.²⁵³

Sovyet Rusya Yalta'dan farklı olarak Boğazda'da üs istiyordu. Bu ise Sovyetele'rin Türk topraklarına gelip yerleşmesi demekti.²⁵⁴

Sonuç olarak, Potsdam Konferansında her üç devletin de görüşlerini ayrı ayrı bildirmeleri kararlaştırılmış ve takip edilen bu konferansta ABD, hem Sovyet Rusya'yı küstürmemek hem de Türkiye'nin II.Dünya Harbi'ndeki tavrından dolayı pasif bir politika takip etmeyi uygun görmüştü. Her ne kadar, İngiltere tarafından Türkiye ve Sovyet Rusya dışındaki anlaşmazlığa sebebiyet veren görüş ayrılığını ortadan kaldıracak rol devlet olarak lansa edilse de bu görev o günlerde ABD için takip ettiği politika gereği uygun görülmemekteydi. Daha doğrusu bir diplomasi ile kesin bir sonuca ulaşamamıştır. Yani ABD'nin meseleyi iki devletin arasında halletmesi gereken bir konu olarak görmesi ve o günlerde bu konuya birinci derecede ilgi duymaması böyle bir sonuca sebep teşkil etmiştir.²⁵⁵

Potsdam Konferans'ından kısa bir süre sonra Boğazlar konusundaki görüşünü değiştiren ABD, diğer Millertlerarası su yolları ile Türk Boğazlarının durumunun birbirinden ayrılması gerektiği görüşünü

²⁵⁰ K. Gürün, age, s. 290,291

²⁵¹ M. Gönlübol H. Ülman, age., s. 195

²⁵² F. Armaoğlu, age, s. 415

²⁵³ Ulus, 9 Nisan 1958

²⁵⁴ F. Armaoğlu, age., s. 416

²⁵⁵ K. Gürün, age., s. 299

savunmaya başladı. Bu görüşleri 11 Eylül-2 Ekim tarihleri arasında Londra'da yapılan Dışişleri Bakanları toplantısında ABD Dışişleri Bakanı Byrnes, bu iki meselenin birbirinden ayrı ele alınmasını savunmaktaydı. Nitekim, Potsdam'da alınan kararlar uyarınca, bu devletin 2 Kasım 1945 tarihinde Türkiye'ye verdiği notada,²⁵⁶ ABD, Boğazların statüsünde önemli değişiklikler yapmak fikrini de artık geriye bırakmış olduğu açıkça görülmektedir.

Savaştan sonra Amerika'nın, kıtasına çekilmesi beklenmekteydi. Fakat Sovyet Rusya'nın 1946 yılından itibaren bir taraftan komünist emperyalizme hız vermesi, diğer taraftan da yayılma çabasına girmesi, Amerika'yı gerçekçi düşünmeye teşvik etmiştir.²⁵⁷ ABD'nin Montre Doktrini veya inzivaşa çekilme politikainden sıyrılması ve savaş sonrası Yeni Dünya politikaine çeki düzen vermek istemesi, dikkatlerin Sovyet yayılmasına ve hedef aldığı coğrafyaya yönelmesine sebebiyet vermiştir.

Diğer taraftan konünizmin ortaya çıkardığı evrensel tehlike, Amerika'yı Avrupa gelişmeleri ve Milletlerarası münasebetler düzeninin içine sürükledi. Amerikan dış politikasındaki bu radikal değişimin ilk örneğini de Truman Doktrini teşkil etmiştir.

Aynı zamanda, ABD.'nin Milletlerarası meselelerin içine bir anda dahil olmasının bir sebebi de İngiltere idi. Zira, Sovyetlerin yayılma politikai birinci derecede İngiltere'nin aleyhine gelişmekteydi. Çünkü Sovyet yayılma alanları İngiltere'nin geleneksel çıkar alanları idi. Bu durum karşısında Sovyetleri durduracak tek kuvvet Amerika olduğunu bilen İngiltere, 1947 Şubatında Amerikan Hükümetine Türkiye ve Yunanistan hakkında bir nota verdi.²⁵⁸

Bu nota da; Türkiye'nin batı savunması için önemini belirterek hemen ekonomik ve askerî yardım yapılmasının gerekliliğini belirtti. Bunu dikkate alan Amerika Türkiye'ye 100 milyon dolarlık askerî yardım yaparken, aynı kararlar Yunanistan'a da 300 milyon dolar yardım

²⁵⁶ Notanın metni için Bkz. M.Gönlübol-H.Ülmen, age, s. 198

²⁵⁷ F. Armaoğlu, age., s. 441

²⁵⁸ M. Gönlübol-H.Ülmen, age., s. 212

yapıyordu. Yardımın kongredeki tartışması sırasında da Amerikan Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, Türkiye'ye verdikleri öneme atıfta bulunarak; Türkiye'nin Sovyet baskısı altında bulunmasının Boğazlardan Çin'e kadar bütün Ortadoğu ve Asya'yı tehlikeye soktuğunu belirtmekteydi.²⁵⁹

Anlaşıldığı üzere, Truman Doktrini, esas itibariyle Türkiye ve Yunanistan'a askerî yardımı öngörmekteydi.²⁶⁰ Çünkü bu iki devlet doğrudan doğruya Sovyetlerin baskısı ve tehdidi altında bulunmakta idi.²⁶¹ İngiltere veya herhangi bir Avrupa devleti tek başına veya ittifak edecek Sovyet tehlikesine ve tehdidine karşı bu bölgede aktif bir politika takip edemezdi.

Zira; Avrupa'nın iktisadî durumu savaş sonrasında pek iyi görünmüyordu.²⁶² Çünkü altı yıllık savaş Avrupa'nın iktisadî yapısını çökertmişti. Sovyet Rusya, Avrupa'nın bu durumunu fırsat bilerek komünizm propandasına hız vermiş, sefil ve yoksulluk içinde olan Avrupa halkının ikna edilmesinin daha kolay olacağına inanmıştı.

²⁵⁹ F. Armaoğlu, age., s. 442

²⁶⁰ Truman tarafından Kongre'de verilen mesajdan sonra "Yunanistan ve Türkiye'ye Yardım Kanunu" 22 Nisan 1947'de Senato'da kabul edildi. Bu kanun, Amerikan Devlet Bakanına, Türkiye ve Yunanistan'a mali yardım ile birlikte malzeme, hizmet ve bilgi yardımı da yapmak, bu arada askerî ve teknik uzamalar göndermek yetkisini vermekte ve bunun için 400 milyon dolarlık bir tahsilat ayırmaktadır. Gene aynı kanun gereğince, yapılacak yardım Başkanın bilgi ve onayı olmadan Türkiye ve Yunanistan tarafından yardım amaçları dışında kullanılacak, Türk-Yunan Hükümetleri ve iki ülkeye yapılan yardımın yerinde ve amacına uygun olarak kullanılıp kullanılmadığını denetlemek için yollanacak yetkili kişileri gerekli bilgiyi vermekten kaçınmayacakları gibi Amerikan basın ve radyo temsilcilerinin yardımın kullanılması konusunda ülkelerinde serbestçe inceleme yapıp bilgi toplamalarına da engel olmayacaklardır.

"Yunanistan ve Türkiye'ye Yardım Kanunu" nun Başkan Truman tarafından onaylanmasından bir gün sonra 23 Mayıs 1947'de General Lunsford Oliver başkanlığındaki bir Amerikan inceleme kurulu Ankara'ya gelerek Türkiye'ye yapılacak yardım konusunda çalışmalara başlamıştır. Türk ordusunun hangi alanlarda ne kadar yardım görmesi gerektiği konusunda bir rapor hazırlamıştır. Oliver heyeti, bu raporda; Türkiye'nin bir yandan savunma gücünü çoğaltmak, bir yandan da ekonomik durumunu kuvvetlendirmek için silah altındaki erlerin sayısının azaltılmasını, buna karşılık Türk ordusundaki silahların modernleştirmesini tavsiye etmiştir.

12 Temmuz 1947 tarihinde, Türkiye ile ABD arasında Türkiye'ye yapılacak Amerikan yardımı ile ilgili bir anlaşma imzalandı. Fakat Amerikan basın ve radyo temsilcilerine bu yardımın kullanılmasını serbestçe izlemek ve gördüklerini tam olarak bildirmelerine kayıtsız şartsız müsaade verilmesini temin edecek husus sağlanmıştır. Türk yöneticileri tarafından büyük bir yabancı devletin Türkiye'nin işlerine karışmasını önlemek ve kamuoyunda bu konuda beliren bazı endişeleri gidermek amacıyla kaldırılmıştır. Bkz., M. Gönübol-H.

Ülman, age., s. 215, 216, 217

²⁶¹ S. Bilge, age., s. 303

²⁶² M. Gönübol, H. Ülman, age., s. 220

Amerika ise, yeni fikirleri Avrupa ve Ortadoğu politikai ve buralarda yerleştireceği ABD nüfuzu dolayısıyla Batı Avrupa'nın içinde bulunduğu ekonomik sarsıntıya yardımda bulunmaya karar vermiş ve önemli ölçülerde de mesafe kaydetmiştir.

Ancak bunun çözüm olmadığını görerek, Batı Avrupa devletlerinin aralarında bir işbirliği oluşturmalarını ve ihtiyaçları olan istisadi desteği de Amerika tarafından yerine getirilebileceğini teklip etti. Marshall Plânı²⁶³ denilen bu teklif üzerine. 27 Haziran 1947 tarihinde Paris'te bir toplantı yapıldı. Türkiye'nin de içinde bulunduğu 16 ülke bu toplantıda "**Ekonomik Kalkınma Programı**" nı hazırladı. Bunun üzerine Amerika bu 16 ülkeye "**Dış Yardım Kanunu**" çıkardı. Kanunu mütakiben de 16 Nisan 1948 tarihinde "**Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı**" kuruldu. Marshall Plânı denilen bu teşkilatlanmaya karşılık, Sovyet Rusya ise Özellikle Doğu Avrupa'da "**Molotov Plânı**" adını verdiği ticaret sistemini oluşturdu.²⁶⁴ Burada dikkati çeken gelişmeler; Sovyet tehdidi karşısında Batı Avrupa'nın ABD, diğer taraftan komünist uyduların da Sovyet Rusya kontrolü altına daha fazla girmesini sağlamaktan başka birşey olmadığı idi.

Bir başka ifade ile Marchall Plânını, ABD'nin Avrupa'da nüfuzunu yerleştirmek ve Sovyetlerin Ortadoğu ve Avrupa'da başlatmış olduğu yayılma faaliyetlerine karşı almış olduğu ilk tedbirler olarak değerlendirebiliriz.

Sonuç olarak, bir barış düzeninin kurulmasına ihtiyaç olduğu bu yıllarda Sovyetlerin yayılmacılık ve komünizmi Avrupa'da yerleştirme politikai, Amerika'yı bu devlete karşı "**Durdurma Politikası**" takibine götürmüştür. Bu tedbirler içinde de 4 Nisan 1949 tarihinde NATO (Kuzey Atlantik İttifakı) kurulmuş ve Türkiye'de 1952 yılında bu teşkilatın üyesi olmuştur.²⁶⁵

²⁶³ F. Armaoğlu, age., s. 443

²⁶⁴ F. Armaoğlu, age., s. 145

²⁶⁵ K. Gürün, age., s. 309

SONUÇ

Birinci Dünya Harbi sonunda aynı düşmanlarla karşı karşıya gelen Türkiye ve Sovyet Rusya arasındaki münasebetler tarihi düşmanlık yerine yeni bir döneme girdi. Her iki memlekette dış politikalarında birbirlerine önem vermeye başladılar.

Bu arada Türkiye’de Osmanlı Devleti’nin yerini TBMM Hükümeti ve arkasından Türkiye Cumhuriyeti devleti alırken, Rusya’da Bolşevik ihtilali ile Bolşevikler Çarlık Rusya’sını ortadan kaldırarak Sovyet Rusya’yı kurdu.

Oluşan yeni siyasi ortam, Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki münasebetlerin yeni esaslarına göre düzenlenmesini kolaylaştırmakta idi. Bolşevikler Türkiye’nin millî mücadelisini Batılı kapitalist-emperyalist tecavüzlere karşı bir uyanış olarak görüyordu. Sovyetler’in rejim konusunda amaçları; “*Sovyet Bahçesi*”ni gerçekleştirmek olduğundan, hedeflerine ulaşmanın Müslüman Türklerin destekleri ile olacağına da inanmaktadılar. Diğer taraftan yeni rejim, Sovyet Rusya’yı Batı devletleri ile karşı karşıya getirmişti. Sevr şartlarının kabul ettirilmesi için saldırıya uğrayan Türkiye ise, yalnızlıktan kurtulma ihtiyacı duymaktaydı.

İşte bu sebeplerle Ankara’daki Millî Mücadele ile Rusya’daki Sovyet yönetimi arasında karşılıklı menfaate dayanan tabii bir yakınlık ortamı doğdu.

1920 yılından itibaren yeni hükümetler arasında tarihi gelenek dışında daha çok ittifak ve yardımlaşmaya dayalı münasebetler gelişmeye başladı. Yapılan girişimler ile başlatılan müzakereler sonunda 16 Mart 1921 tarihinde Moskova Andlaşması imzalandı. Fakat, her iki devletin de birbirine ihtiyatla yaklaşması ve özellikle Sovyetlerin Türkiye’ye güven vermediği bir ortamda yapılan müzakereler oldukça zor ve uzun sürdü.

Moskova Andlaşması ile bu devletler birbirlerini tanıdığı gibi, Sovyet Rusya Misak-ı Millî’yi kabul ediyor, kapütilyasyonların kaldırılmasını onaylıyor, yardımlaşmayı kabul ediyordu. TBMM Hükümeti ise, Sovyet

Rusya'yı tanıyor, Millî mücadele için Batı emperyalist devletlere karşı yardımlaşma ve yardımı kabul ediyordu.

Andlaşmanın sağlanmasından sonra da her iki memleket arasında tam bir güvene dayanan sağlam komşuluk ve dostluk ihtas edilmiyordu. Çünkü Sovyet Rusya, Çar'lık döneminin emellerinden bir türlü kopamıyordu. Zorunlulukla başlayan, münasebetler güçlüklerle devam ettirilmekteydi.

Lozan Barış Andlaşmasından sonra, Türk-Sovyet münasebetleri; Ticarî münasebetler, rejim meselesi ve Türkiye'nin Batı ile münasebetlerini düzeltmesi olmak üzere, üç unsurun egemen olduğu bir ağırlıkta gelişmeye başladı.

Türk-Sovyet ticaret münasebetlerinde esas gaye, Sovyetlerin, Türkiye ile ticarî ve ekonomik münasebetler kurmak suretiyle bu alanda Türkiye'yi nüfuzu altında tutmak gayretidir. Nitekim, Rusya Türkiye'deki ticaret temsilciliğinin büyükelçiliklerden bağımsız diplomatik statüsü olması hususunda ısrar etmekteydi. Ankara'da Türk-Sovyet ticaret Andlaşması müzakereleri yapılırken, 22 Nisan 1923 tarihinde yapılan bir toplantıda, Rusya heyeti Başkanı Oronisky, *“eğer Türk Hükümeti Rusya Dış Ticaret teşkilatını resmen tanımayacak olursa, Rusya Lozan'da Türkiye'ye yardımcı olmayacağı gibi, Batı devletleriyle anlaşmaya çalışacaktır”* demek suretiyle tehdit etmekteydi.

Rejim konusuna bakıldığında da, iki ayrı rejimle yönetilen Türkiye ile Sovyet Rusya arasında zaman zaman problemler yaşanmaktadır. Sovyetler Türkiye'deki komünizm propagandası ile hükümetler arası münasebetleri birbirinden ayırmamış ve bu sebeple de Türkiye'nin komünizm faaliyetlerine karşı aldığı tedbirlerden memnun olmamıştır. Çünkü Sovyetlerin beklentisi Anadolu'nun sovyetleştirilmesidir.

Bolşevik ihtilalinden sonra, Sovyetlerin Türkiye'de bolşevik rejimini yerleştirmeyi hedef tutan bir politika takip ettiğini açıkça görmekteyiz. O dönemde başarıya ulaşamayınca da, bunu günün birinde tahakkuk ettirecek nihai bir mesele olarak o Ankara için zihninin gerisine bırakmıştır.

Siyasi alanda ise, Lozan Barış Andlaşmasından sonra, zamanla Türkiye bütün Batı devletlerle güven verici münasebetlere sahip olmayı istemiş, ancak bundan istediği sonucu alamamıştır. Özellikle İngiltere'nin Musul Meselesindeki tutumu, İtalya'nın Doğu Akdeniz politikai Türkiye'ye güven vermemektedir. Bu sebeplerdir ki, bu dönemde Türkiye, Sovyetleri dış politikasının temel unsuru olarak görmeye devam etmiştir.

Sovyet Rusya'da milletlerarası münasebetlerde Türkiye'den pek farklı değil idi. Batılılarla münasebetleri kendi açısından güven verici seviyede değil idi. Locarno Andlaşması ile Almanya'nın ittifak devletlerinin yanına çekilmiş olması Sovyetler'in endişesini daha da artırmıştı.

Oluşan siyasi ortam ve her iki memlekette de mevcut olan endişelerin artması, 17 Aralık 1925 tarihinde Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmanlık Andlaşmasının gerçekleşmesini sağlamıştır.

Başlangıçta beş yıl olarak kabul edilen bu Andlaşma ilk defa 1929 yılında imzalanan protokolle uzatılmıştır. Bu protokol, Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşmasının uzatılması ve Sovyet Birliğine haber vermeden ve onun onayını almadan komşusu devletlerle siyasi andlaşmalar yapmaması hükmünü getirmiştir. Bu yükümlülük Sovyet Rusya içinde geçerlidir. Buna rağmen, yükümlülük Türkiye Hükümeti'nin milletlerarası münasebetlerde Sovyet Rusya'nın istemediği şekilde hareket kabiliyetini engellemek anlamına gelmiştir. Çünkü Sovyet Rusya'nın Türkiye'den istediği fedakarlığı kendisinin yapmaması dikkatlerden kaçmamaktadır.

Nitekim, Sovyet Rusya 1935 yılında Fransa ile Yardımlaşma Andlaşma yaparken ve yine 1940 yılında Bulgaristan'la ittifak görüşmelerine girerken Türkiye ile dayanışmada bulunmamıştır. Fakat Türkiye'nin Andlaşmanın fesh edildiği 1945 yılına kadar ki siyasi münasebetlerinde Sovyet Rusya'ya ayak uydurduğunu görmekteyiz. Şöyle ki; Türkiye, 1928 yılında Sovyet Hükümeti'nin desteğiyle katıldığı Cenevre Silahsızlanma Konferansında Sovyetlerin görüşlerini desteklemiş, 1932 yılında Milletler Cemiyetine ona danıştıktan sonra Sovyetler lehine bir çekince koyarak katılmıştır. 1934 yılında Balkan Paktı'nı Sovyetlere danışarak gerçekleştirmiş, ona yazılı bir güvence vermiş, 1936 yılında

Montreux Boğazlar Konferansından önce Sovyet Hükümetiyle istişare yapmıştır.

Türkiye Hükümeti Sovyet Rusya aleyhine bir politika izlemeyi kendi yararına görmemektedir. Bunun içinde iyi komşuluk münasebetlerini devam ettirebilmek için gayret göstermiş ve hatta fedakarlıklar yapmıştır. Fakat Sovyet Rusya aynı dikkati göstermemiştir. Kendi genel politikasına göre Türkiye'ye karşı bazen dostça, bazen dostluğa uymayan faaliyetlere girişmiştir. Başlarda Bolşevikliği Rusya'da yerleştirebilmek için mücadele ederken, Rusya'da ki ve Anadolu'daki Türklerin dostluğunu kazanmaya çalışmıştır. Bu konudaki meselesini hallettikten sonra da politikasında strateji değişikliği yapmıştır. Türkiye'den üs isteme, Doğu Anadolu'dan toprak koparmak gibi çelişkilere düşmüştür. Netice olarak Sovyet Rusya Türkiye'nin bağımsızlığına her zaman saygılı davranmamıştır.

Halbuki, ülke bütünlüğüne saygı Türkiye için en başta gelen şartlardan birisidir. Ülke bütünlüğüne saygı bölücülüğü de kapsamaktadır. Kaldı ki, Sovyet Rusya 1921 Moskova Andlaşması ile Misak-ı Milli'yi kabul etmiştir. Türkiye, bağımsızlık ve ülke bütünlüğüne saygı ile içişlerine karışmama şartlarını içiçe düşünmüştür. Anadolu'da yaşayan kadar Türk ve Müslüman Sovyet Rusya'da yaşadığı halde hiçbir zaman bu potansiyeli Sovyet Rusya'ya karşı kullanmayı düşünmemiştir. Bu politikayı içişlerine karışmama ilkesi olarak uygulamıştır. Hatta Türk ve Müslüman toplumlarla Türkiye arasında bir kültür ve ekonomik ilişkinin kurulması Sovyet yönetimi tarafından engellendiği halde Türkiye bunu da hoş karşılamıştır.

Türk-Sovyet münasebetlerine gölgé düşüren bir başka mesele de Ermeni istekleri ve Sovyetlerin Ermenileri memnun etmek için Türkiye'ye baskı yapmasıdır. Bilindiği gibi 1921 Moskova Andlaşması'nın görüşüldüğünde Ermeni meselesi bir engel olarak ortaya çıkmıştı. Sovyet Rusya, Ermenileri kazanma politikası ile hareket etmiş, bu tarihlerde ve daha sonraki yıllarda Ermenileri Anadolu ve Ortadoğu ile Sovyet Rusya arasında bir tampon güç olarak ortaya çıkarmak istemiştir. Bu tampon güç aynı zamanda Sovyetler'deki Müslüman Türklerle özellikle Azerilerle

Türkiye'nin de irtibatını engelleyecekti. Zaman içerisinde Sovyet Rusya Türkiye ile olan münasebetlerine göre Ermeni politikasını da değiştirmiştir. Bu sebeple de Moskova Hükümeti Ermeni faaliyetlerini bazen desteklerken bazen de frenleme eğiliminde olduğunu göstermeye çalışmıştır.

Herşeye rağmen Türkiye, 1991 yılında Sovyet Rusya'nın dağılmasına kadar, onunla iyi komşuluk münasebetlerini devam ettirme politikasını kendi Millî menfaatlerine uygun görmüştür.

II. Dünya Harbi çıkacağı anlaşılınca, güvenliğini daha iyi bir şekilde garantiye almak isteyen, Türkiye hem Sovyet Rusya, hem de Sovyetlerin bilgisi altında İngiltere ve Fransa ile yardımlaşma andlaşmaları yapmaya çalışmıştır. Buna karşılık Sovyet Rusya, Almanya ile saldırmazlık patti imzalayınca, Türkiye'yi batıdan koparıp yanında tutmaya çalışmıştır. Bunda başarılı olamayınca da Türkiye'yi adeta, Sovyetlere karşı cephe almış olarak kabul etmiştir. Rusya nazarında Türkiye, mümkünse aynı rejime, fakat mutlaka Sovyet politikasına tâbi bir devlet olmalıdır. Sovyet dostluğu Türkiye'ye bahşedilmiş bir ihsandır. Türkiye Sovyet Rusya'dan başka bir devlete dost olmayı düşünmemelidir. Sovyet Rusya'nın Türkiye'den asgâri beklentisi budur.

Sovyet Rusya, savaşın sonlarına doğru, 1925 yılında yapılan Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşması'nın günün şartlarına uymadığını belirterek 19 Mart 1945 tarihinde Andlaşmanın fesh edilmesinde bir sakınca görmediklerini belirtmişlerdir. Bu teklifi getirirlerken de herhangi bir gerekçe göstermemiş, açıklama da yapmamışlardır.

Sovyetlerin bu görüşü karşısında Türkiye, fesh edilen Andlaşmanın yerine yeni bir Andlaşma yapılması teklifinde bulununca bu defa da arazi ve üs talebi ile ortaya çıkmışlardır.

Sovyet Rusya'nın bu istek ve politikası Türk basınında çok büyük yankılar uyandırmıştır. Gelişmeler sırasında Türk basının başlangıçta tavrının oldukça yumuşak olduğu görülmektedir. Bu aşamada Yeni Sabah gazetesi "*Rusya ile Türkiye başbaşa konuştukları vakit daima anlaşabilmışlerdir*" demektedir. Hüseyin Cahit Yalçın, Tenin

gazetesindeki yazısında *“Rusya’ya karşı politikamız Millî Şeref ve Haklarımızdan zerre kadar fedakarlık etmemek şartıyla hudutsuz bir dostluk”* olduğunu belirtmiştir. Buna rağmen Sovyet basını ve radyosunda Türkiye aleyhine yoğun bir yayım kampanyasının başlamış olduğunu da yine Türk basınında anlamaktayız.

Sovyet Dış İşleri Bakanı Molotov ile Türkiye’nin Moskova Büyükeçlisi Selim Sarper arasında yapılan görüşmelerden sonra Sovyetlerin talepleri kesinleşince, Türk basınında sert tavır almıştır. Vatan gazetesinde Ahmet Emin Yalman yayınladığı makalesinde; Türk-Sovyet münasebetlerinin yeniden gözden geçirilmesini teklif ederken *“şimdiye kadar Sovyet emellerini iyiye yormakla acaba memleketime karşı bir suç mu işledim?”* demektedir. Necmettin Sadak kesin bir ifade kullanarak 28 Eylül 1945 tarihli tasvir gazetesinde; *“Bizim anladığımız manada Rusya ile uyuşmak imkansızdır. Vatan topraklarını vermeden, istiklâlimizi feda etmeden, İngiltere ittifakımızı, Amerika ile dostluğumuzu Birleşmiş Milletler’e inancımızı bozmadan, hülâsa Kırgızistan gibi bir Sovyet ülkesi olmadan Rusya ile anlaşamayız... Rusya ile anlaşabilirim diyen insanın vatanperverliğinden ben kendi hesabıma çok şüphe ederim...”* demek suretiyle Sovyetlerin amacını belirtirken, bu şartlarda anlaşmanın mümkün olmayacağını da vurgulamaktadır.

Sovyetlerin arazi ve Boğazlarda üs teklifi Türkiye Hükümeti tarafından kesinlikle reddedildi. Bunun üzerine Sovyet Hükümeti 1945 tarihinde adı geçen Andlaşmayı tek taraflı olarak fesh etti. Bununla da kalmayarak, Türkiye’nin doğu ve batı sınırında askerî yığınak yaptı. Basın ve radyo kanalıyla Türkler aleyhine kampanyalar başlattı. Sovyet Rusya’nın Türkiye’ye karşı olan bu tutumunun asıl gayesi savaş sonunda izlemek istediği yayılma politikasının tezahürüdür. İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri’de bunun bilincindedir. Bu sebeple Sovyet Rusya’nın yayılması politikası karşısında bir takım tedbirler almaya yönelmişlerdir. Bunun en belirgin örneği Truman Doktrini, Marchall Plânı ve nihayet Kuzey Atlantik İttifakı’nın (NATO) oluşturulmasıdır.

Sovyet Rusya'nın, özellikle II. Dünya Harbi'nden sonra takip ettiği dış politika ve Türkiye'ye karşı aldığı tavırlar, Türkiye'nin de dış politikasında değişikliklere sebep oldu. Türkiye ABD ile münasebetlerine ağırlık verdi. 1952 yılında da NATO'ya ye oldu.

Sovyetlerin 1925 Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşması fesh ederek Türkiye'den toprak ve s istemesi Türkiye'yi NATO'ya girmeye zorlayan en önemli etken olmuştur. Bu gelişme, önemli bir isabetle, Türkiye'yi Sovyetler'in politikasına tabii olmaktan kurtarmıştır.

Ek 1

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ İLE SOVYET SOSYALİST
CUMHURİYETLERİ BİRLİĞİ ARASINDA DOSTLUK VE
TARAFSIZLIK ANDLAŞMASI**

Paris, 17 Aralık 1925

(Metin)

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği, Tarafları birbirine bağlayan sürekli ve düzgülü ilişkilerin ve içten dostluğun güçlendirilmesine yararlı koşulların açık biçimde belirlenip saptanmasının her iki tarafın çıkarlarına uygun olacağına inanarak, bu amacın gerçekleştirilmesi için, Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey ile Sovyet sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Halk Komiseri Mösyö Jorj Çiçerin'i atamışlar; onlar da aşağıdaki yazılı Maddeler üzerinde anlamışlardır.

Madde 1.Bağıtlı Taraflardan birine karşı üçüncü bir yada bir kaç Devletçe, bir askersel eylemde bulunulduğunda, öteki Bağıtlı Taraf birincisine karşı tarafsızlığını sürdürmeği yükümlenir.

Not:Askersel manevralar öteki Tarafa zarar vermediğinden, "askersel eylem" teriminin kapsamı içine sokulmamalıdır.

Madde 2.Bağıtlı Taraflardan her biri, ötekine karşı her türlü saldırıdan kaçınmağı yükümlenir. Bağıtlı Taraflardan her biri üçüncü bir ya da bir kaç Devletçe öteki Bağıtlı Tarafa karşı yönütilen hiç bir düşmanca eyleme katılmamayı yükümlenir.

Madde 3.İşbu Andlaşma onaylanır yürürlüğe girecek ve yürürlük süresi 3 yıl olacaktır.

İleride, Bağıtlı Taraflardan biri, sözügeçen sürenin bitiminden 6 ay önce Andlaşmaya son vermek istediğini bildirmezse, Andlaşma kendiliğinden bir yıl süre ile uzatılmış sayılacaktır.

17 Aralık 1925 günü, Paris'te düzenlenmiştir.

JORJ ÇİÇERİN
(Resmi mühür)

DR.TEVFİK RÜŞTÜ
(Resmi mühür)

Ek 2

PROTOKOL I

Şurası da kararlaştırılmıştır ki, Bağlı Taraflardan her biri, koşulları işbu Andlaşmada belirlenen yükümlerin sınırı dışında, üçüncü Devletlerle her türlü ilişkilerinde tam bir hareket serbestliğine sahiptir.

17 Aralık günü Paris'te düzenlenmiştir.

JORJ ÇİÇERİN
(Resmi mühür)

DR.TEVFİK RÜŞTÜ
(Resmi mühür)

Ek 3

PROTOKOL II

Öteki Bağlı Tarafa karşı yöneltilebilecek olan, Devletler arasında tüm parasal ve ekonomik anlaşmaları da, bugünkü Andlaşmanın 2.Maddesinde yazılı "siyasal nitelik" teriminin kapsamına sokmak konusunda Bağlı Taraflar anlaşmışlardır.

17 Aralık 1925 günü Paris'te düzenlenmiştir.

JORJ ÇİÇERİN
(Resmi mühür)

DR.TEVFİK RÜŞTÜ
(Resmi mühür)

Ek 4

PROTOKOL III

Bağlı Taraflar, arasında çıkabilecek ve düzgülü diplomasi yollarından çözümlenemeyecek olan anlaşmazlıkların çözüm biçimini belirlemek ve saptamak için görüşmelere girişmeği de yükümlenirler.

17 Aralık 1925 günü, Paris'te düzenlenmiştir.

JORJ ÇİÇERİN
(Resmi mühür)

DR.TEVFİK RÜŞTÜ
(Resmi mühür)

Ek 5

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ HÜKÜMETİ İLE SOVYET
SOSYALİST CUMHURİYETLERİ BİRLİĞİ HÜKÜMETİ ARASINDA
PARİS'TE 17 ARALIK 1925 GÜNÜ İMZALANIP GEÇERLİĞİ 17
ARALIK 1929 GÜNÜ SONA EREN DOSTLUK VE TARAFSIZLIK
ANDLAŞMASININ YÜRÜRLÜK SÜRESİNİN UZATILMASINA
İLİŞKİN
PROTOKOL
Ankara, 17 Aralık 1929
(Metin)**

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti, Paris'te, 17 Aralık 1925 günü imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşmasını, karşılıklı çıkarlarına ve aralarındaki düzgün sürekli ilişkileri ve içten dostluğu sürdürmek ve güçlendirmek isteğine uygun gördüklerinden, onun yürürlük süresini uzatmağa karar vermişler ve bu amaçla: Bir yandan, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Bey efendiyi; Ve öte yandan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Halk Komiseri Yardımcısı Mösyö Karahan'ı ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinin Türkiye'deki Büyükelçisi Mösyö Souritz'i atamışlardır.

Adı geçenler aşağıdaki Protokol hükümlerini kararlaştırmışlardır:

Madde 1. Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği arasında, 17 Aralık 1925 günü Pariste yapılan Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşması, sona ermesi gününden başlayarak, iki yıl süre ile uzatılmıştır. Bununla birlikte, Bağlı Taraflardan biri Andlaşmaya son vermek isteğinde olduğunu iki yılın bitiminden 6 ay önce öteki Tarafa bildirmezse, Andlaşma bir yıllık yeni bir dönem için kendiliğinden uzatılmış sayılacaktır.

Madde 2. Taraflardan her biri, kendisi ile öteki Tarafın kara ya da denizden doğrudan doğruya komşusu olan başka Devletler arasında, yayımlanmış bağıtlar dışında hiç bbir yüklem bulunmadığını açıklar.

Taraflardan her biri, öteki Tarafa bildirmeksizin, onun kara ya da denizden doğrudan doğruya komşusu olan Devletlerle siyasal bağıtlar yapmağı amaçlayan görüşmelere girişmemeğı ve bu gibi anlaşmaları ancak söz konusu Tarafın onanlaması ile yapmayı yükümlenir. Kuşkusuz, bu Devletlerle düzgülü ilişkilerin kurulması ya da sürdürülmesi amacını güden ve yayımlanacak olan Bağıtlar yukarıda sözkonusu yükümün dışında kalır.

Madde 3. Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşmasına eklenerek onun bir parçasını oluşturacak olan işbu Protokol, yukarıdaki 1.Madde hükümleri uyarınca uzatılan Andlaşmanın yürürlük süresince geçerlidir.

İş bu Protokol Bağıtlı Tarafların birbirine bildirecekleri onay işlemi sonunda yürürlüğe girecektir.

Ankara'da, iki örnek olarak, 17 Aralık 1929 günü düzenlenmiştir.

Dr.TEVFİK RÜŞTÜ

KARAHAN SOURİTZ

Ek 6

EK PROTOKOL [Gizli tutulmuştur]

Bugün imzalanan Protokol ile ilgili olarak; aşağıda imzası bulunanlar, iki Devletin karadan ve denizden doğrudan komşusu Devletlerin şunlar olduğunda anlaşmışlardır.

Türkiye Cumhuriyetinin Komşuları:

İran, Irak, Bulgaristan, Yunanistan, İtalya, İngiltere İmparatorluğu ve Suriye adına davranan makam [Mandater Fransa anlamına];

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinin komşuları:

İran, Afganistan, Çin, Moğulistan, Japonya, Finlandiya, Estonya, Letonya, Polonya, Romanya ve İngiltere İmparatorluğu.

Yukarıdaki hükümlere olan inançla, işbu Protokol, iki örnek olarak imza edilmiştir.

Ankara, 17 Aralık 1929

DR:TEVFİK RÜŞTÜ

KARAHAN SOURİTZ

Ek 7

**KARADENİZ VE ONA BİTİŞİK DENİZLERDE DENİZ
KUVVETLERİNİN SINIRLANDIRILMASINA
İLİŞKİN
PROTOKOL
Ankara, 17 Mart 1931
(Metin)**

Bağıtlı iki Yüksek Taraf, 17 Aralık 1925 günlü Andlaşma ve 17 Aralık 1929 günlü Protokol'ün içerdiği temel ilkelerden hareketle, aralarındaki barış ve dostluk ilişkilerini güçlendirme amacını güderek, eldeki her türlü silahların etkin biçimde azaltılmasının sürekli bir barışın tek sağlam güvencesi olduğuna kesinlikle inanarak ve dünya ölçüsünde silahların azaltılmasını amaçlayan çabaları bundan böyle de sürdürmek konusundaki sarsılmaz özelemlerini belirterek, iki ülke arasında mutlu biçimde kurulmuş olan karşılıklı güvenin yeni bir kanıtını ortaya koymak üzere, 17 Aralık 1929 günlü Protokol'ün 2. Maddesini aşağıdaki karşılıklı bağıtla bütünlemeğe karar vermişlerdir:

Bağıtlı Yüksek Taraflardan her biri, öteki Bağıtlı Tarafa 6 ay önce bildirmeden, Karadeniz'de ya da ona bitişik Denizlerdeki savaş donanmalarını güçlendirecek her hangi bir savaş gemisini tezgaha koymayacak ya da böyle bir gemiyi yabancı gemi tezgahlarına ismarlamayacak ya da sözkonusu denizlerde bulunan kendi savaş donanmasının şimdiki gücünü arttırmak sonucunu verebilecek herhangi bir başka önlem almayacaktır.

İşbi bütünleyici Protokol onaylanacak ve onaylanır onaylanmaz 17 Aralık 1929 günlü Protokol'ün ayrılmaz bir parçası olacaktır.

17 Mart 1931 günü, Ankara'da yapılmıştır.

Dr.TEVFİK RÜŞTÜ J.SOURITZ

Ek 8

**ŞÜKRÜ SARAÇOĞLU'NUN MOSKOVA'YI ZİYARETİ
SIRASINDA SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN TÜRKİYE'YE TEKLİF
ETTİĞİ GİZLİ PROTOKOL METNİ**

Madde 1.Barış ve savaş zamanında, Türkiye tarfsız veya savaşan olsun, Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlere ait savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmeleri ve Karadeniz'e girmeleri söz konusu olduğu zaman her defasında Türkiye Hükümeti ile Sovyetler Birliği birbirleri ile danışacak ve birlikte karar vereceklerdi.

Madde 2.Türkiye 18. maddede (Montreux Sözleşmesi) öngörülen tonajın beşte birini aşan Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerini Boğazlar'dan geçirmeyecektir.

Madde 3.Türkiye, Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin insani bir gaye ile Karadeniz'e gönderecekleri savaş gemilerini Boğazlar'a ve Karadeniz'e sokmayacaktır.

Madde 4.Montreux Sözleşmesi'nin 19. ve 25. maddeleri gereğince Boğazlar'dan geçecek savaşan veyahut silahla donatılan üçüncü devletlere ait ticaret gemileri yardımcı savaş gemisi sayılacaklardır. Bu gemilere sözleşmenin 10-18 ve 20-21. maddeleri uygulanacaktır.

Madde 5.Sözleşmenin 4.maddesine göre Boğazlar'dan geçen savaş malzemesi ve asker taşıyan veyahut silahla donatılan üçüncü devletlere ait ticaret gemileri yardımcı savaş gemisi sayılacaklardır. Bu gemilere sözleşmenin 10-18 ve 20-21. maddeleri uygulanacaktır.

Madde 6.Türk-Sovyet Paktı'nın uygulanması veyahut Sovyetler'in veya Türkiye'nin menfaatlerinin savunulması için gerekli olduğu takdirde Sovyetler Birliği'nin denizaltıları sözleşmenin 12. maddesine öngörülen hal dışında da Boğazlar'dan girip çıkabileceklerdir.

Madde 7.Türk-Sovyet karışıklı yardım yüklenimlerinin esnek ve etkili olabilmeleri amacı ile Sovyet savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişleri için 13.maddede öngörülen 8. günlük ihbar iki güne indirilecektir.

Madde 8.Aynı sözleşmenin 23.maddesi ile Sovyet uçaklarının Boğazlar'dan geçişleri için kabul edilen üç günlük ihbar bir güne indirilecektir.

Madde 9.Türkiye ve Sovyetler Birliği hükümetleri karşılıklı yardım paktı anlayışı içinde her yıl 1 Ocak ve 1 Temmuz'da Karadeniz ve Boğazlar'daki savaş filolarının tonajlarını birbirlerine bildireceklerdir.

Madde 10. Türkiye ve Sovyetler Birliği hükümetleri Boğazlar'dan geçiş rejimini değiştirmemeyi ve önceden danışmada bulunmadan ve birbirlerinin imzalarını almadan hiçbir anlaşma yapmamayı yüklenirler.

Madde 11.Bu gizli protokol Türk-Sovyetler Birliği Karşılıklı Yardım Paktı'nı tamamlar ve ayrılmaz bir parçasını oluşturur.

Ek 9

**TÜRKİYE İLE SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETLERİ
BİRLİĞİ ARASINDA DEMEÇ****Moskova ve Ankara, 25 Mart 1941****(Metin)**

Sovyet ve Türk Hükümeti şu ortak Demeci [Déclaration] yayımlamıştır.

Türkiye savaşa girme zorunda kalırsa, Sovyetler Birliğinin, Türkiye'nin sıkıntılı durumundan yararlanarak, ona saldıracağı yolunda yabancı basında çıkan haberler üzerine, bu konuda bilgi edinmek girişiminde bulunan Türk Hükümetine, Sovyet Hükümeti şunları bildirmiştir:

1-Bu gibi haberler Sovyet Hükümetinin tutumuna kesinlikle uymamaktadır.

2-Eğer Türkiye gerçekten saldırıya uğrar ve topraklarını savunmak için savaşa girmek zorunda kalırsa, o zaman Türkiye, Sovyetler Birliği ile arasındaki Saldırmazlık Andlaşmasına [1925] dayanarak, Sovyetler Birliğinin en geniş ölçüde anlayışına, [compréhension] ve tarafsızlığına güvenebilir.

Türk Hükümeti, bu Demeci için Sovyet Hükümetine içten teşekkürlerini açıklamış ve, Sovyet Birliği de böyle bir durumla karşılaşarsa, Türkiye'nin en geniş biçimde anlayışına ve tarafsızlığına güvenebileceğini bildirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

- AKŞİN, Aptülâhat, Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, Ankara 1991
- ARALOV, Semiyon İvanoviç, Bir Sovyet Diplomasisinin Türkiye Anıları, (Ner, Hasan Ali Ediz) Ankara 1985
- ARAS, Tevfik Şükrü, Görüşlerim, İstanbul 1968
———, Lozan İzlerinde 10 Yıl, Ankara 1935
- ARI, Önder, Uluslararası İlişkiler, İstanbul 1987
- ARMAOĞLU, Fahir, 20 Yüzyıl Siyasi Tarihi I., Ankara 1984
———, "1920 Yılında Millî Mücadele ve Sovyet Rusya VII" Türk Tarih Kongresi C.II, Ankara 1993
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, Nutuk II, MEB., Ankara, 1987
Atatürk'ün Millî Dış Politikası I.II (100 Belge) Eskişehir 1992
Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, II, III, Ankara 1989
- AYDIN, Mesut, "Misak-ı Millî ve Yeni Türk Devletinin Sınırları I: Türkiye'nin Kuzey-Doğu Sınırları" OTAM Ankara 1996 (Basılmak Üzere)
- BAYUR, Yusuf Hikmet, Yeni Türkiye Devletinin Harici Politikai, İstanbul 1935
———, Türk İnkılâbı Tarihi C. III, K. IV, Ankara 1991
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik, Trakya'da Millî Mücadele I,II, Ankara 1992
———, Osmanlı ve Türk Doğu Hududu Politikası, İstanbul 1958
- BİLGE, Suat, Güç Komşuluk, Ankara 1992
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi, 3'ncü Ordu Harekâtı, C.I,II, G.K.B. Basımevi, Ankara 1993
- BURCAK, Rıfık Salim, Türk-Rus-İngiliz Münasabetleri, (1791-1941), İstanbul 1946
- CEBESOY, Ali Fuat, Moskova Hatıraları, Ankara 1982
———, Siyasi Hatıralar, Ankara 1957
- CONKER, Orhan, Türk-Rus Savaşları, Ankara 1942

- ÇISBUKCU, İsmail Agâh, “Halifelik, Din ve Lâiklik” Atatürk Araştırma Dergisi C. VI, Ankara 1990
- DÜSTUR, Tertip III; C.7, 8, 11, 12
- ERİM, Nihat, “Milletlerarası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye, Etabbli Meselesi” Ankara Üniversitesi Hukuk Fak. Dergisi C.II, S. 1, Ankara 1944
- ERKİN, Ferudun Cemal, Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi,. Ankara 1968
- ESMER, Ahmet Şükrü, Siyasi Tarih (1919-1939), Ankara 1953
- _____, Oral Sader, Olaylarla Türkiye'nin Dış Politikası “II. Dünya Savaşında Türk Dış Politikası (1939-1945)”, Ankara 1987
- EYİCİL, Ahmet, Siyasi Tarih, Ankara 1971
- GENCEL, Ali ihsan; Büyük İslâm Tarihi XI, İstanbul 1993
- GÖNLÜBOL, Mehmet, Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma, Ankara 1964
- _____, Atatürk ve Türk Dünyası, İstanbul 1988
- _____, Cem Sar, Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası, Ankara 1990
- _____, Cem Sar Olaylarla Türk Dış Politikası ,Ankara 1987
- _____, Halûk Ülmen, Olaylarla Türk Dış Politikası, Ankara 1987
- _____, Ömer Kürkcüoğlu, “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış” Atatürkcü Düşünce, Ankara 1992
- GÜRKAN, Nilgün, “II. Dünya Savaşı Sonrası Uluslararası Dengeler ve Türk Basınının Yaklaşımı”, Anadolu Üniv. İletişim Bil. Fak. Dergisi, S. 13, Eskişehir, Haziran 1995
- GÜRÜN, Kamuran, Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953), Ankara 1991
- HEYET, Mufassal Osmanlı Tarihi, V, VI, İstanbul 1972
- HEYET, Türk Millî Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu, Ankara 1985
- İLGÜREL, Mücteba, Büyük İslâm Tarihi XI, “Osmanlılar”, İstanbul 1993

- İLHAN, Suat, Türkiye ve Türk Dünyasının Jeopolitiği, Ankara 1993
- İNÖNÜ, İsmet, Hatıralar I, II, İstanbul 1985-1987
- KALAFAT, Yaşar, Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakterleri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar, Ankara 1992
- KARABEKİR, Kâzım, İstiklâl Harbimiz I,II, (Neş. Faruk Özeren) İstanbul? İstiklâl Harbimizin Esasları (Neş. Faruk Özeren), İstanbul 1991
- KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi V-VI-VII-VIII, Ankara 1988
- KARATAŞ, Adem, Şeyh Sait, Konya 1993
- KENNEDY, Paul, Büyük Güçlerin Yükselişi ve Çöküşleri, Ankara 1990
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, Türk İnkılap Tarihi, Erzurum 1977
- KURAT, Aktes Nimet, Rusya Tarihi, Ankara 1993
- _____ Türkiye ve Rusya, Ankara 1990
- _____ Türkiye ve İdil Boyu, Ankara 1966
- KOCAK, Cemil, Türk - Alman İlişkileri, Ankara 1991
- KODAMAN, Bayram, Şark Meselesi Işığında Sultan Abdulhamit'in Doğu Anadolu Politikası, İstanbul 1983
- _____ Büyük İslam Tarihi XII, İstanbul 1993
- Kurtuluş Savaşımız, Dışişleri Yayınları, Ankara 1973
- KÜRKCÜOĞLU, Ömer, Türk-İngiliz İlişkileri, Ankara 1978
- MERAY, Seha, L. Lozan Barış Konferansı Tutanakla Belgeler, Ankara 1969
- MÜDDERRİSOĞLU, Alptekin, Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları, Ankara 1990
- OLCAY, Osman, Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri, Ankara, 1977
- ORAN, Baskın, Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu, Ankara 1986
- ÖKE, Mim Kemal, Musul ve Kürdistan Sorunu, Ankara 1992
- _____ Ermeni Sorunu (1914-1923), TTK. Ankara 1991

- ÖNAL, Sami, "Oltu Şurası Hükümeti" ve Oltu'nun Anavatan'a Birleşmesi" Türk Kültür Dergisi, Ekim 1968, S. 72
- ÖZEL, S. Millî Mücadelede Trabzon, TTK. Ankara 1991
- SÄNDER, Oral, Siyasi Tarih (1918-1994) C.II, Ankara 1993
- SARAY, Mehmet, Azerbeycan Türkleri Tarihi, İstanbul 1993
- _____, Afganistan ve Türkiye, İstanbul 1987
- _____, Atatürk'ün Sovyet Politikası, İstanbul 1990
- SARINAY, Yusuf, "Millî Mücadelede Türk-Sovyet Münasebetleri" Ondokuz Mayıs Üniversitesi, (OMÜ) Eğitim Fakültesi Dergisi, S. 1, Samsun 1986
- SELEK, Sebahattin, Millî Mücadele Anadolu İhtilali, II, İstanbul 1965
- SÖNYEL, Selâhi, R. Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II, Ankara 1991
- SOYSAL, İsmail, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları II, Ankara 1989
- TANSEL, Selahattin, Mondros'dan Mudanya'ya Kadar I,II,III,IV, İstanbul 1991
- TBMM, Gizli Celse Zabıtları, I-IV, Ankara 1980
- TBMM, Zabıt Ceridesi, Vatan Hizmetinde, Ankara 1981
- TENGİRŞEK, Yusuf Kemal, Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, Ankara 1976
- TEVETOĞLU, Fethi, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981
- TOGAN, A. Zeki Velidi, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, I,II, İstanbul 1981
- TURAN, Osman, TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA 50. YIL "Montreux ve Savaş Öncesi Dışişleri Bakanlığı Yayınları" 1973
- TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA 50. YIL "II. Dünya Savaşı Yılları" Dışişleri Bakanlığı Yayınları, 1973
- UÇAROK, Rifat, Büyük İslam Tarihi XI, İstanbul 1993
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi I-II-III-IV, Ankara 1988
- ULUS Gazetesi

- YARASİMOS, Stefanos, Türk-Sovyet İlişkileri, (Çev, Güneş Bozkaya)
İstanbul 1979
- YAVUZ, Ünal, Atatürk İmparatorluktan Millî Devlete,
Ankara 1990
- YÜCEL, Yaşar, Ali SEVİM, Türk Tarihi IV, Ankara 1992

